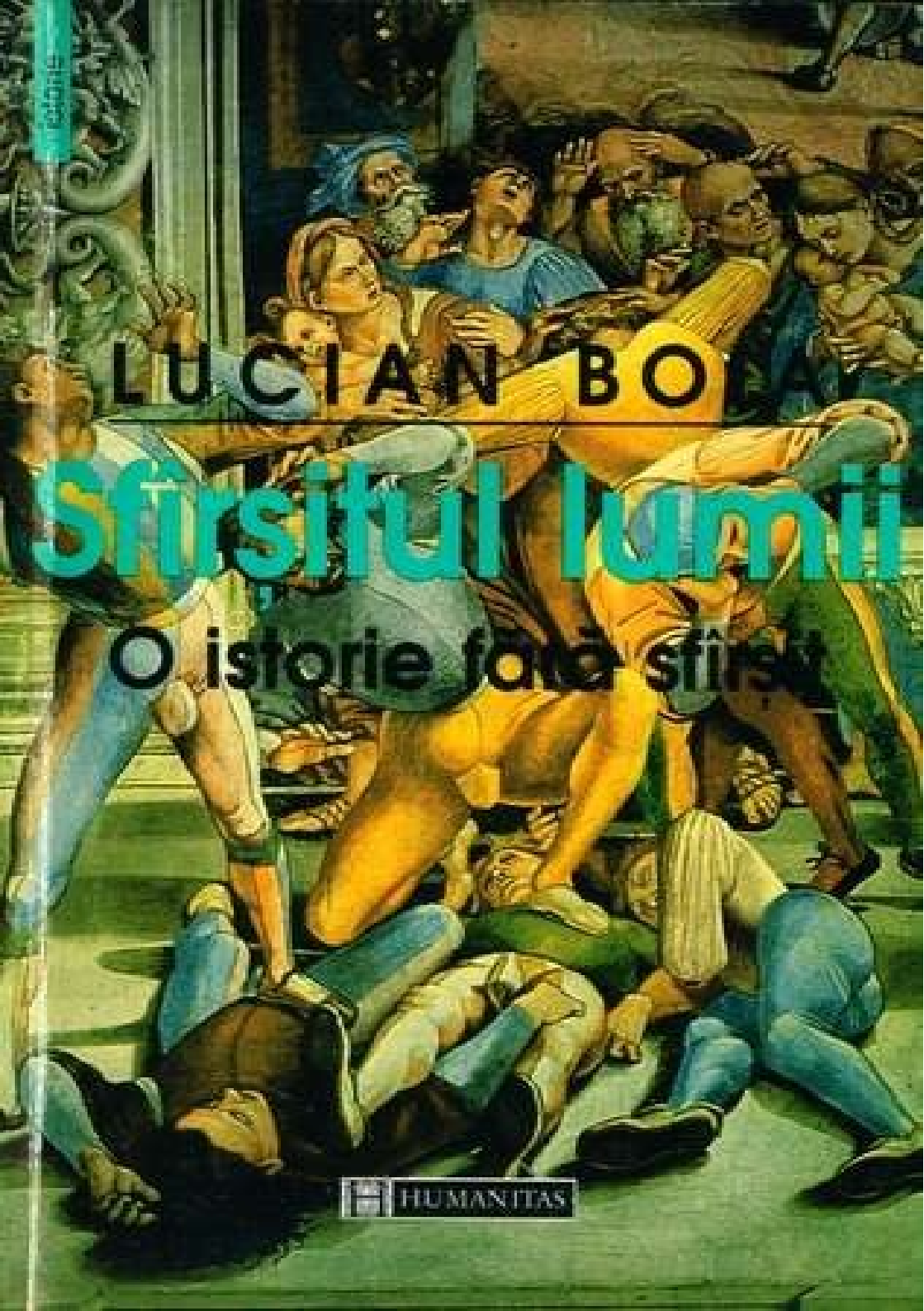
LUCIAN BOIA
Sfîrșitul lumii
O istorie fără sfîrșit
HUMANITAS

Sfârşitul lumii: o istorie fără sfârşit

Lucian Boia

Traducere: Walter Fotescu
Editura Humanitas, 1999

Coperta: Ioana Dragomirescu Mardare

Lucian Boia
La fin du monde. Une histoire sans fin
Editions La Decouverte, Paris, 1989

Versiune ebook: 1.0

LUCIAN BOIA s-a născut la 1 februarie 1944 în Bucureşti. Studii: Facultatea de Istorie a Universităţii din Bucureşti între 1962 şi 1967. Doctor în istorie în 1972 cu o teză despre omul politic transilvănean Eugen Brote. Carieră universitară la Facultatea de Istorie a Universităţii din Bucureşti: asistent din 1967, lector în 1977 (poziţia cea mai „înaltă" atinsă sub regimul comunist); profesor titular în 1990. Secretar general (1980-1983) şi vicepreşedinte (1983-1990) al Comisiei Internaţionale de Istorie a Istoriografiei, creată, din iniţiativa sa, cu ocazia Congresului Internaţional de Ştiinţe Istorice desfăşurat la Bucureşti (1980). Fondator şi director al Centrului de Istorie a Imaginarului înfiinţat în 1993 în cadrul Universităţii din Bucureşti.

Direcţii de cercetare: mişcarea naţională a românilor din Transilvania şi relaţiile dintre popoarele monarhiei habsburgice; istoriografia universală şi românească şi unele probleme teoretice şi metodologice ale istoriei; istoria imaginarului (mitologii ştiinţifice, politice şi istorice).

Cărţi publicate: *Eugen Brote (1850-1912),* Editura Litera, Bucureşti, 1974; *Evoluţia istoriografiei române,* Tipografia Universităţii Bucureşti, 1976; *Relationships between Romanians, Czechs, and Slovaks (1848-1914),* Editura Academiei, Bucureşti, 1977; *Mari istorici ai lumii,* Tipografia Universităţii Bucureşti, 1978; *Das Jahrhundert der Marsianer* (în colaborare cu Helga Abret), Heyne Verlag, München, 1984; *Probleme de geografie istorică,* Tipografia Universităţii Bucureşti, 1985; *L'Exploration imaginaire de l'espace,* La Decouverte, Paris, 1987; *La Fin du monde. Une histoire sans fin,* La Decouverte, Paris, 1989 (traducere în japoneză, 1992); *La Mythologie scientifique du communisme,* Paradigme, Caen-Orleans, 1993; *Entre l'Ange et la Bete. Le mythe de l'Homme dijferent de l'Antiquite a nos jours,* Pion, Paris, 1995 (traducere în spaniolă, 1997); *Istorie şi mit în conştiinţa românească,* Humanitas,

Bucureşti, 1997; *Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr şi ficţiune,* Humanitas, Bucureşti, 1998; *Pour une histoire de l'imaginaire,* Les Belles Lettres, Paris, 1998; *Pour vivre deux cents ans. Essai sur le mythe de la longevite,* In Press, Paris, 1998.

Lucrări apărute sub direcţia sa: *Etudes d'historiographie,* Tipografia Universităţii Bucureşti, 1985; *Great Historians from Antiquity to 1800. An International Dictionary şi Great Historians of the Modern Age. An International Dictionary*, Greenwood Press, New York-Westport-Londra, 1989 şi 1991; *Mituri istorice româneşti,* Editura Universităţii Bucureşti, 1995; *Miturile comunismului românesc,* vol. I-II, Editura Universităţii Bucureşti, 1995-1997; *Miturile comunismului românesc* (reeditare), Nemira, Bucureşti, 1998.

Mamei mele Fulvia

INTRODUCERE

Se pare că au dispărut toţi. O licărire de speranţă mai era încă permisă... Poate că undeva, în inima pădurilor virgine ale Africii, un mic grup de supravieţuitori ar asigura perpetuarea speciei. Dar vai, trebuie să ne plecăm în faţa evidenţei: ultimele cercetări nu au dus la nici un rezultat. Amploarea dezastrului este vădită: dinozaurii au pierit până la ultimul. Omenirea a luat cunoştinţă de o mare nenorocire întâmplată strămoşilor îndepărtaţi. Deşi puţin cam târziu (după vreo şaizeci şi cinci de milioane de ani), ea a decis să poarte doliu.

Acest doliu survine la momentul potrivit pentru a trezi gânduri funeste. Ca aproape întotdeauna, deplângi soarta altuia, dar te gândeşti în primul rând la tine. Căci anul 2000 se apropie şi o dată cu el, cum oricine o ştie, spectrul sfârşitului lumii. Vom fi noi cumva - fapt ce ar putea să explice compasiunea noastră pentru soarta acestor mari dispăruţi - noii dinozauri ai unei ere viitoare care se va încheia tocmai cu extincţia noastră?

Anul 2000 obligă: se cuvine să ne pregătim pentru a ne prezenta cât mai bine la întâlnire. Este deja destul de târziu, timpul este preţios şi în consecinţă trebuie să acţionăm rapid. Această maşinărie greoaie şi colosală care este Pământul se dovedeşte a nu fi prea uşor de demontat. Dar, mulţumim lui Dumnezeu, dispunem de câteva atuuri majore şi suntem îndreptăţiţi să privim cu satisfacţie munca deja depusă şi perspectivele care se deschid. Să ne gândim numai: un arsenal nuclear în perfectă stare, capabil să pulverizeze Pământul de mai multe ori la rând; la nevoie, emanaţii nucleare „paşnice” care ucid în mod curat. Succese notorii, obţinute cu mari eforturi, în otrăvirea

atmosferei, dereglarea stratului de ozon, diminuarea fondului forestier, epuizarea solului, expansiunea deşerturilor. O epidemie care face ravagii şi pe care nu reuşim să o controlăm, în sfârşit, pentru încoronarea edificiului, asigurările lui Nostradamus şi ale altor specialişti de înaltă competenţă că, de data aceasta, va fi într-adevăr sfârşitul.

De fapt, dacă ne gândim bine, suntem deja obişnuiţi cu sfârşitul lumii. Totul începe, sau reîncepe, cu Potopul, cu potopurile. Aproape fiecare popor sau fiecare ţară a avut parte de o inundaţie zdravănă: astfel spune tradiţia. A mai existat apoi teribila istorie a Atlantidei, sau a Atlantidelor, care de la o vreme par să se înmulţească în abisurile oceanelor. Pe urmă au sunat trâmbiţele Apocalipsului şi cei patru cavaleri au făcut să se cutremure pământul sub copitele cailor. Aceşti războinici întunecaţi au dat omenirii mai multe întâlniri succesive. Dar au fost aşteptaţi în zadar şi chiar anul 1000 - menit unui destin atât de măreţ - a trecut la fel de nesemnificativ ca oricare altul. Opriţi atunci la jumătatea drumului, poate că astăzi au pornit din nou şi zoresc să recupereze întârzierea, pentru a nu pierde şi următoarea întâlnire, cea din anul 2000.

Forţe cosmice şi geologice au intrat la rândul lor în joc. Comete imprevizibile şi aştri misterioşi ne pândesc din adâncurile spaţiului; cine poate şti ziua când vor lovi? Scoarţa terestră se frământă necontenit, ca pentru a le aminti muritorilor că rămâne stăpână pe soarta lor.

Putem înţelege astfel reacţia - atât de justificată - a spiţei umane. Ea s-a săturat în cele din urmă de ameninţări, celeste şi pământeşti, de a nu fi niciodată consultată în privinţa destinului ei. Omul a voit să demonstreze - cu deplin succes, putem admite - că este capabil să facă lucrurile la fel de bine, dacă nu mai bine, şi singur. A inventat propria sa Apocalipsa, o apocalipsă cu faţă umană. Pentru a se autosuprima, el nu mai are nevoie să recurgă exclusiv la serviciile zeilor şi ale unor aştri îndepărtaţi, sau

la forţe obscure ascunse în măruntaiele Pământului. Cei patru cavaleri pot veni; li se va da ajutorul, ca parteneri, pe picior de egalitate.

Da, vremea dinozaurilor revine, şi chiar mai rău de atât. Cetatea este nu doar asediată, ci şi minată din interior.

Rămâne totuşi, în acest tablou sumbru, o licărire de speranţă, un mic amănunt încurajator. Anume că sfârşitul lumii seamănă destul de mult cu problema extratereştrilor[1]. Sfârşitul ar putea să aibă loc într-o bună zi. Şi extratereştrii ne-ar putea face, cândva, o vizită. Dar între posibilitate şi realitate este adesea o prăpastie de netrecut. Până la noi ordine, sfârşitul lumii, la fel ca intruziunea unor fiinţe venite de aiurea, se produce cu mare zarvă, dar fără să provoace cine ştie ce pagube, în domeniul imaginarului.

---

1 Vezi în această privinţă, de acelaşi autor, L'Exploration imaginaire de l'espace, La Decouverte, Paris, 1987.

1. Eterna reîntoarcere

Moarte şi renaştere

Sfârşitul lumii a avut deja loc. Până acum s-au succedat chiar mai multe sfârşituri ale lumii şi altele vor urma. Omenirea nu face decât să se târască - lamentabil - de la un sfârşit al lumii la altul.

Să-l ascultăm pe Polibiu, istoric grec din secolul al II-lea î. Cr.: „Când inundaţii, epidemii, o foamete sau alte cauze de acelaşi ordin decimează neamul omenesc, cum ştim că s-au petrecut lucrurile înaintea noastră şi cum este probabil să se petreacă încă de multe ori, instituţiile, artele, totul se năruie în cataclism, după care, din cei scăpaţi de la dezastru iese în cele din urmă, ca dintr-o sămânţă, o omenire nouă” *(Istorii).*

Lucreţiu, marele poet şi filozof latin din secolul I î. Cr., nu gândea altfel în poemul său *De rerum natura*:

„În adevăr, cum socot, tot întregul e nou iară lumea
Nu e de mult, de curând şi-a luat începutul fiinţei...
Dacă-ţi închipui că toate acestea au fost şi-nainte,
Dar generaţii de oameni pierit-au în foc mistuite,
Sau că oraşe-au căzut într-un groaznic cutremur al lumii,
Că, desfundându-se cerul, şuvoaie ce iau ce-i în cale,
Tot răvăşind pe pământ, coperit-au şi multe oraşe,
Încă mai mult e nevoie, înfrânt, să ne faci mărturia
Că viitoare pieire şi cer şi pământ îşi aşteaptă...
Nu sunt închise deci cerului, soarelui porţile morţii,
Cum nu-s pământului, nici adâncitelor unde ale mării,
Ci dimpotrivă, deschise le-aşteaptă cu larga lor gură...
Focul pe vremuri avut-a în luptă a lui biruinţă,
Cum şi de apă se spune că-n ţarini domnit-a odată...
Nu vezi şi piatra, apoi, biruită de-asemeni de vreme,

Turnuri înalte-n ruină şi lespezi în praf prefăcute...
Totuşi vorbi-voi, căci faptele da-vor cuvântului sprijin,
Poate curând chiar vedea-vei în jur cum se zdruncină toate,
Cum pe pământu-ne-ncepe cumplitul cutremur din urmă."[2]

Polibiu şi Lucreţiu se numără între spiritele cele mai luminate ale vremii lor. Cu toate acestea, ei nu fac decât să reia şi să îmbrace în veşminte filozofice sau istorice un mit mai vechi şi mai durabil decât civilizaţia greco-romană.

În fiecare an lumea se reînnoieşte. Anotimpurile revin fără încetare, mereu identice. În fiecare an plantele se nasc şi mor, pentru a renaşte şi a trăi un nou ciclu. Este o succesiune neîntreruptă de morţi şi învieri. Aici îşi are originea sărbătoarea anului nou, procedeu magic destinat să îndepărteze destinul potrivnic, să împiedice îmbătrânirea lumii datorită inevitabilei treceri a timpului, să asigure continuitatea ciclului.

Este eterna reîntoarcere în forma sa cea mai simplă şi mai perfectă, având cea mai universală răspândire. Pe această viziune comună populaţiilor primitive din întreaga lume s-au construit miturile despre sfârşitul lumii şi filozofiile ciclice ale istoriei.

Ciclurile naturale ale anotimpurilor şi ale anilor au fost proiectate pe marele ecran al Universului. Eterna reîntoarcere a îmbrăţişat istoria întregii lumi.

Nu vom căuta cu orice preţ la primitivi, nici chiar la vechile societăţi evoluate, formule perfecte ale eternei reîntoarceri, adică lumi identice succedându-se în timp la infinit. O elaborare sistematică a acestei viziuni a istoriei aparţine exclusiv anumitor religii şi filozofii. Dar acest concept rămâne valabil şi operativ (deşi nu priveşte toate culturile), cu condiţia să nu i se ceară prea mult. El traduce nu atât o formulă perfect cristalizată cât o tendinţă puternic

---

2 Lucreţiu, Poemul naturii, Cartea a V-a; trad. rom. D. Murăraşu, Ed. Minerva, 1981

ancorată în spirite, potrivit căreia viaţa şi moartea, moartea şi viaţa, par a se succeda într-o cursă fără sfârşit.

Instrumentul destinului cel mai frecvent evocat, la primitivi şi apoi în vechile civilizaţii, a fost Potopul. Cât despre foc, acesta prelungea într-o manieră simetrică şi antitetică acţiunea apelor. Potopul şi incendiul universal puteau să alterneze de la un sfârşit al lumii la altul. Cutremure de pământ şi epidemii completau arsenalul mijloacelor de distrugere.

Aceste „procedee" nu fac decât să extrapoleze experienţe istorice reale ale comunităţilor primitive. Comunităţi fragile şi supuse capriciilor unei naturi neîmblânzite care îl domina pe om. Un dezechilibru natural sau un cataclism (inundaţie, incendiul unei păduri, seism, epidemie) le puteau uşor disloca. Dezastrul echivala cu un adevărat sfârşit al lumii, căci lumea era foarte mică, limitată de orizontul fiecărui grup şi al fiecărei populaţii. După care viaţa o lua, cu dificultate, de la început.

Numai rareori sfârşitul lumii era complet, definitiv. Rămânea aproape întotdeauna o poartă deschisă pe unde supravieţuitorii cataclismului sau uneori o omenire nouă, mai bună, puteau porni din nou la drum. Pedeapsă şi purificare în acelaşi timp, sfârşitul devenea necesar adesea din cauza greşelilor oamenilor, a dereglării raporturilor din sânul comunităţii. O catastrofa „pozitivă", ca să spunem aşa. Un sfârşit fără îndoială, dar de asemenea, şi în primul rând, un alt început, o nouă şansă. Întoarcere, dureroasă dar necesară, la o vârstă de aur primordială. Viitorul se întâlnea astfel cu trecutul.

Această dialectică a sfârşitului urmat de un alt început reprezintă un arhetip extrem de durabil; de mii de ani se brodează necontenit pe aceeaşi temă. Refuzul istoriei, regresia către sânul matern, acestea sunt dorinţele permanente care explică perenitatea sfârşitului lumii ca moarte şi renaştere.

Cei trei Noe

Orice enumerare a sfârşiturilor lumii trebuie să înceapă cu cel mai exemplar dintre toate. În teribila sa simplitate, Biblia ne povesteşte cum omenirea a fost aproape nimicită înainte să renască şi să pornească din nou la drum. Este istoria Potopului.

S-a crezut în unicitatea sa. Dar, în 1872, tabletele cuneiforme din biblioteca lui Assurbanipal de la Ninive au oferit o revelaţie de proporţii: o povestire foarte asemănătoare Potopului biblic alcătuia Cântul al XI-lea din epopeea babiloniană a lui Ghilgameş. Epopee anterioară Bibliei.

Şi nu era totul. S-a descoperit ulterior un text babilonian încă mai vechi, redactat în jurul anului 1700 î. Cr.: *Poemul Marelui Înţelept* (sau *Atrahasis*) este în fapt prima relatare scrisă a Potopului. Către 1300, acest text, modificat şi dezvoltat, şi-a găsit locul în faimoasa *Epopee a lui Ghilgameş*. După care o nouă versiune, complet remaniată, dar păstrând totuşi raporturi strânse cu precedentele, a fost inserată în Biblie.

Originea mesopotamiană a Potopului biblic pare aşadar bine stabilită. Sumerienii şi babilonienii nu au avut decât să amplifice revărsările obişnuite ale Tigrului şi Eufratului, care înconjoară regiunea, pentru a pune în loc o veritabilă inundaţie universală (lumea cunoscută reducându-se de altminteri la propria lor ţară).

Primul Noe se numea Atrahasis. Cel de al doilea, Utanapiştim (în epopeea lui Ghilgameş). Adevăratul Noe trebuie să se resemneze de acum să ocupe locul al treilea.

Potrivit babilonienilor, potopul a fost provocat de un capriciu al zeului Enlil. Ceilalţi zei i s-au asociat, contaminaţi de ura sa iraţională şi distructivă. Dar, din fericire pentru omenire, în panteon i s-a ivit un aliat; zeul Ea, s-a împotrivit, el singur, nimicirii complete a speciei noastre. El

l-a informat pe Atrahasis-Utanapiştim de ce se punea la cale în cer, sugerându-i în acelaşi timp soluţia: să construiască un mare vas destinat salvării câtorva membri ai omenirii şi speciilor animale, pentru a reface lumea după cataclism.

Alesul zeului Ea a construit o ambarcaţiune ciudată. Aceasta semăna cu un cub, un fel de cufăr plutitor cu latura de şaizeci de metri, împărţit în şapte niveluri a câte nouă compartimente, dispunere identică cu a Universului aşa cum era el conceput de mesopotamieni. Parabolă evidentă: era vorba de un microcosmos, de un germene al lumii noi care trebuia să supravieţuiască sfârşitului celei vechi.

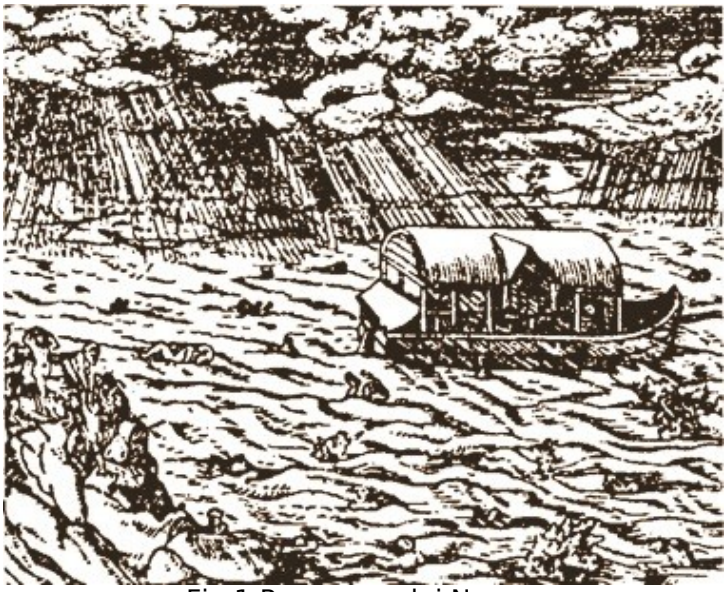

Fig 1 Pe vremea lui Noe
Sebastian Münster, *Cosmographia universalis*, Basel, 1552; ediţia franceză: *Cosmographie universelle*, Basel, 1556)

Potopul se dezlănţui, o inundaţie urmând ploilor torenţiale care au durat şapte zile. Omenirea fu transformată în noroi. La capătul celor şapte zile, ambarcaţiunea a acostat lângă o fâşie de pământ care

ieşea din ape: vârful muntelui Nirşir (în actualul Kurdistan). Apele s-au retras. Se înţelege furia lui Enlil, cel care dorise să încheie o dată pentru totdeauna socotelile cu spiţa omenească. Dar, ca un bun prinţ ce era, a trebuit să se plece în faţa faptului împlinit. Omenirea şi-a reluat drumul.

Istoria lui Noe şi a Potopului biblic este foarte asemănătoare în privinţa faptelor. La fel ca „predecesorii" săi mesopotamieni, Noe a construit o „arcă" (o sută cincizeci de metri lungime pe cincizeci lăţime şi cincisprezece înălţime), unde i-a găzduit pe membrii familiei sale şi câte o pereche din toate animalele terestre (fauna Orientului era din fericire limitată şi la bordul arcei nu puteau fi văzuţi nici canguri, nici panda). Potopul a fost încă şi mai impresionant: el a durat nu şapte, ci patruzeci de zile, acoperind pământul până la cincisprezece coţi (şapte metri şi jumătate) deasupra vârfului celor mai înalţi munţi. Apele au scăzut apoi treptat timp de o sută cincizeci de zile. Arca a eşuat pe muntele Ararat, în Armenia. Descendenţii celor trei fii ai lui Noe, Sem, Ham şi Iafet, au repopulat Pământul.

Zeul unic şi abstract al evreilor era dintr-o altă speţă decât tiranii capricioşi ai panteonului mesopotamian. El pedepsea pentru a da o lecţie memorabilă omenirii corupte. Dar, în pofida acestor deosebiri, formula este similară: un sfârşit incomplet urmat de o reînnoire, de o reluare a istoriei.

Isprăvile lui Manu

Găsim membri ai familiei lui Noe cam peste tot în lume. Doar africanii se îndoiesc de Potop; indienii din America, în schimb, se dau în vânt după el. Istorisirile lor care descriu acest eveniment au făcut deliciul misionarilor sosiţi după

descoperirea lumii noi. Pentru ei era dovada că sălbaticii americani aparţineau totuşi familiei noastre, descinzând în linie dreaptă din strămoşul nostru comun. Amănuntele destul de diferite ale potopurilor amerindiene au fost puse pe seama unei memorii slabe şi şovăielnice.

Povestirile cele mai fabuloase aparţin totuşi Indiei. Iată una din numeroasele variante al căror personaj central este Manu, părintele neamului omenesc.

Într-o zi Manu a ajutat un peştişor aflat în pericol. Acesta a crescut şi, cum era un peşte fermecat (pare-se zeul Brahma sau Vişnu într-una din incarnările lor), a fost în măsură să-şi plătească datoria. Mulţumită lui, Manu află de iminenţa Potopului şi, sfătuit tot de peşte, îşi construi o corabie. Foarte îndatoritor, peştele s-a înhămat la corabie purtând-o până pe piscurile himalayene.

Potopul odată terminat şi Manu revenit pe pământ ferm, situaţia părea mai curând disperată. Căci între Noe şi Manu sunt toate deosebirile dintre două lumi şi două modalităţi de a gândi. Noe era într-un fel un cartezian. El calculase foarte riguros toate elementele „operaţiunii de supravieţuire”. Manu, în schimb, se îmbarcase pe corabia sa cu mâinile goale. Nici femei, nici copii şi nici un animal la bord. El ştia probabil, ca bun filozof ce era, că lumea trebuia oricum să se regenereze, potrivit formulei, de atâtea ori verificată, a sfârşiturilor lumii. Şi astfel stând lucrurile, de ce să încarci corabia şi să-ţi refuzi plăcerea unei călătorii liniştite?

Cele ce au urmat i-au dat dreptate. Manu a oferit sacrificii zeilor care i-au acordat - puţin importă prin ce mijloace - o fiică, Ida. Prea puţin scrupulos la capitolul morală, Manu se împreună cu ea făcându-i numeroşi copii şi dând astfel naştere noii rase umane. Ida nu putu să mai suporte. Pentru a scăpa de insistenţele incestuoase ale tatălui ei, ea luă forma unei vaci, ceea ce nu-i fu însă de mare folos, căci Manu se transformă el însuşi în taur şi dădu

naştere unor vlăstare din această specie. După care Ida deveni capră şi aşa mai departe, mereu urmărită de neobositul Manu. Lumea animală fu astfel reconstituită.

Atâta virilitate şi fecunditate te lasă pe bună dreptate uluit, dar varianta aceasta a mitului lui Manu corespunde poate mai bine miracolului unei noi creaţii decât istoria raţionalistă a lui Noe. Sexualitatea debordantă reprezintă antiteza absolută a morţii; este viaţa însăşi în explozia primei sale tinereţi.

Să adăugăm că la fiecare început al lumii există un Manu, al nostru fiind al şaptelea dintr-o serie care cuprinde patrusprezece. Manu cu numărul opt va găsi neîndoielnic o modalitate la fel de picantă de a restaura lumea care va veni după noi.

Mitologie greco-romană

Mitologia greco-romană nu este zgârcită cu sfârşiturile lumii. De ele s-a ocupat Hesiod (secolul al VIII-lea î. Cr.) şi mai ales Ovidiu (43 î. Cr. - 17 d. Cr.), ale cărui Metamorfoze au încântat numeroase generaţii de cititori.

Fireşte, grecii au avut Potopul lor. Noe grec se numea Deucalion.

Fig 2 : Potopul lui Deucalion
(Ovidiu, *Metamorphosin*, Veneţia, 1509)

Unici supravieţuitori, el şi soţia sa Pyrrha au găsit un mijloc cu totul original de a reface omenirea. Începură să arunce cu pietre în urma lor; pietrele aruncate de Deucalion s-au transformat în bărbaţi, cele aruncate de Pyrrha în femei. Noi suntem urmaşii acestor pietre însufleţite.

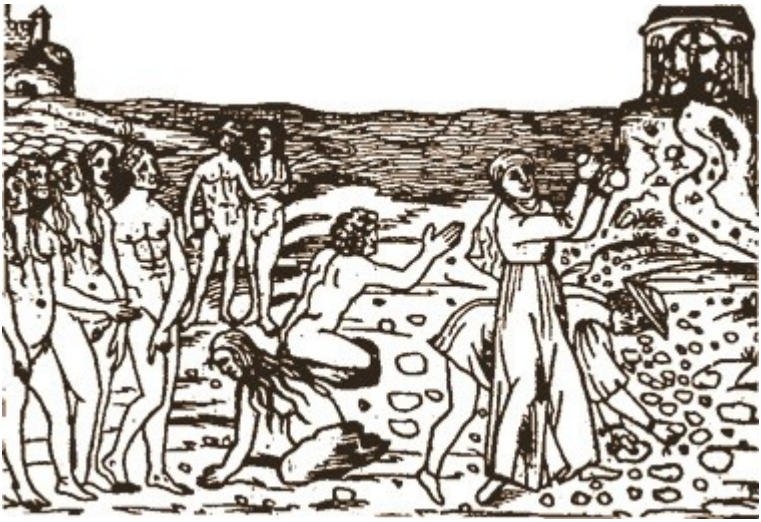

Fig 3: Deucalion şi Pyrrha aruncând pietre pentru a reface omenirea (Ovidiu, *Metamorphosin*, Veneţia, 1509)

Puţin a lipsit de asemenea ca lumea să piară prin foc. Vinovatul a fost Phaeton, fiul lui Helios (Soarele), care l-a convins pe tatăl său să-i încredinţeze carul pentru o cursă completă de o zi. Lipsit de experienţă (căci, trebuie sa admitem, nu este lucru uşor să conduci carul Soarelui), el a pierdut controlul cailor, şi aceştia, părăsindu-şi drumul obişnuit, pârjoliră suprafaţa pământului şi secară apele. În cele din urmă Zeus a salvat lumea - sau ce mai rămăsese din ea - lovindu-l pe Phaeton cu trăsnetul.

Dar, mult anterioară acestor episoade, este povestea Titanilor şi a Giganţilor, care i-au contestat lui Zeus stăpânirea asupra lumii. Giganţii erau fiinţe monstruoase, un fel de amalgam între oameni şi dragoni. Învinşi, au fost îngropaţi sub munţi. Cel mai teribil dintre ei se numea Typhon, personaj respingător cu o sută de capete. La apropierea sa zeii au fugit, oprindu-se în Egipt, unde s-au ascuns sub înfăţişarea unor animale. Învins în cursul primei faze a conflictului, Zeus a câştigat repriza decisivă, şi-a trăsnit adversarul, l-a doborât şi l-a îngropat sub muntele

Etna. De atunci, la răstimpuri, Typhon atrage atenţia asupra sa: aruncă flăcări şi zguduie solul. Ne putem pune întrebarea dacă într-adevăr a pierdut definitiv partida.

Amurgul zeilor

După sfârşituri ale lumii care au fost, iată unul care va fi. Cel mai spectaculos aparţine vechilor scandinavi.

Trăsăturile prea simple ale Potopului biblic nu corespundeau sensibilităţii „romantice” a vikingilor. Preferinţele lor se îndreptau mai curând către marea frescă supraîncărcată de personaje fabuloase şi scene macabre. Prea-plinul nu-i speria defel. Celebrul lor *Ragnarök*, sau *Crepuscul al zeilor*, a fost un spectacol grandios, din care nu lipsea nimic.

Snorri Sturluson (1179-1241), un foarte învăţat islandez, ne-a transmis această versiune inspirată din folclorul şi mitologia vikingilor:

„La început vine Iarna, care este numită Iarna năprasnică [Fimbulwethr - n.t.]. Zăpada se-nvârtejeşte atunci din toate părţile; gerul este cumplit şi vânturile tăioase; nimeni nu se mai poate bucura de soare; vin trei astfel de ierni la rând, fără vară între ele. În alte trei ierni dinaintea lor tot neamul omenesc e bântuit de mari războaie; fraţii se ucid între ei din lăcomie şi în aceste asasinate care violează legăturile de rudenie nu este cruţat nici tată, nici fiu.”

Este epoca baltagului, epoca săbiei, epoca furtunilor, epoca lupilor!

„Se petrece atunci o mare grozăvie, anume că Lupul înghite Soarele; ceea ce oamenii simt a fi o grea pierdere. Celălalt Lup înşfacă atunci Luna, pricinuind şi el mari stricăciuni. Stelele cad de pe cer. Şi se-ntâmplă tot atunci ca pământul întreg şi munţii să se cutremure, astfel că arborii sunt dezrădăcinaţi şi munţii se năruie iar toate legăturile şi lanţurile se sfărâmă şi se rup.

Lupul Fenrir este eliberat. Marea se revarsă asupra pământului deoarece *Marele şarpe* se frământă şi caută să ajungă pe uscat. Atunci este împinsă la apă şi *Corabia din unghii* [Naglfar - n.t.]; numele îi vine de la faptul că este făcută din unghiile morţilor; de aceea este bine de ştiut că dacă cineva moare şi nu i se taie unghiile, acesta va spori materialul pentru corabia din unghii, pe care zeii şi oamenii doresc să nu o vadă niciodată terminată.

Lupul Fenrir înaintează, cu gura căscată; falca de sus îi atinge cerul, cea de jos pământul; ar deschide gura încă şi mai mult dacă ar mai exista spaţiu; flăcări îi ţâşnesc din ochi şi din nări. Marele şarpe scuipă atât de mult venin încât otrăveşte pretutindeni aerul şi marea; şi el este înspăimântător şi se aţine pe lângă Lup. În acest vacarm, cerul se despică...”

Giganţii frigului sosesc din nord, conduşi de Loki. Din sud vine Surtur cu fiii focului. Pe o câmpie imensă [Wigridfelde, „câmpul de bătălie” - n.t.] adversarii, zei, eroi şi alte fiinţe fabuloase dau bătălia. Toţi combatanţii pier, inclusiv zeii. Thor şi Odin, cei mai bine situaţi în Panteon, se numără printre victime. „Lui Thor îi revine cinstea să omoare Şarpele; după care se îndepărtează la nouă paşi şi cade răpus de veninul vărsat asupra lui de Şarpe. Lupul îl înghite pe Odin; astfel că acesta piere.” Surtur „aruncă cu foc asupra pământului şi pârjoleşte lumea întreagă”. Este Sfârşitul. Un sfârşit implacabil şi absolut de vreme ce îi loveşte pe zei la fel ca şi pe oameni. Această moarte a zeilor este marea inovaţie a scandinavilor.

Războiul escatologic, ultimă şi colosală înfruntare între forţele Binelui şi ale Răului, aparţine unui fond mitologic comun indo-europenilor, pe care îl regăsim mai ales în India şi Iran, pe urmă şi în apocaliptica iudaică şi creştină.

Dar sfârşitul nu este definitiv. Un Pământ nou va ieşi din ape. Omenirea va renaşte din două făpturi scăpate de la catastrofă. Un Soare nou va străluci deasupra Pământului. Vechii zei fiind morţi, Panteonul va fi şi el înnoit.

Iată
... ivindu-se iarăşi
Din Ocean, un pământ plin de verdeaţă;
Cascade se revarsă, vulturul pluteşte
Pândind din înalturi peştii.
...
Câmpiile vor rodi fără să fie însămânţate.

Începe o nouă vârstă de aur; se dă chiar de înţeles că, de data aceasta, ea ar fi permanentă. Viziune paradisiacă ce ar putea să denote o influenţă tardivă a creştinismului.

Fig 4: Mersul omenirii: de la Facere la zornăitul armelor (Ovidiu, *Metamorphosin*, Veneţia, 1509)

La origine, totul trebuia să funcţioneze după regulile eternei reîntoarceri: renaşterea unui Pământ asemănător celui vechi, reluarea unui ciclu care repetă cu fidelitate vechiul ciclu.

Dar unde sunt uriaşii de odinioară?

Omul îi urmează omului. Dar de ce să nu se încerce acelaşi joc cu actori diferiţi? În Antichitate şi în Evul Mediu (până la începutul epocii moderne) ideea că Pământul ar fi fost odinioară populat de o rasă de giganţi era destul de curentă. Biblia şi mitologia greacă sunt de acord în această privinţă. Credinţă tenace: în 1613 a fost descoperit în Franţa un gigant fosilizat înalt de şase metri; în aceeaşi epocă s-a inventat gigantismul patagonezilor, fapt ce ar putea să confere un anume credit calculelor publicate către 1718 de un savant original (dar nu neapărat nebun) care îi atribuia lui Adam o statură de treizeci şi opt de metri!

Să nu fim noi oare decât una din numeroasele specii umane care se succedă pe Pământ? Departe de a fi o găselniţă a science fiction-ului contemporan, această ipoteză se impune, dimpotrivă, ca una din cele mai vechi formule privind istoria vieţii.

Iată ce găsim în mitologia română:

La început, Pământul era populat de un fel de căpcăuni, monştri imbecili şi lacomi cu cap de câine. Nelegiuirile lor fură curmate de un binemeritat potop.

A urmat o a doua rasă, cea a uriaşilor, mai evoluaţi decât predecesorii lor (cel puţin nu se devorau între ei) dar cu o fire nestatornică şi puşi pe ceartă. Un al doilea potop îi înlătură şi pe aceştia, pentru a lăsa locul oamenilor. Cu ei, iată ce se va petrece.

Lumea va ajunge suprapopulată. Numeroşi precum ciupercile, oamenii se vor devora între ei din lipsă de hrană. Însăşi amintirea dreptăţii va fi dispărut atunci, copiii îşi vor lovi şi ucide părinţii. Şi - aceasta este culmea - pudoarea nu va mai fi preţuită. Fraţii se vor împreuna cu surorile, iar bătrânii de şaptezeci de ani îşi vor căuta soţii printre fetele de şaisprezece ani.

După asemenea însoţiri infame, tot ce mai rămâne de aşteptat este sfârşitul lumii - precedat şi anunţat de foamete, cutremure de pământ, epidemii şi măceluri. O altă omenire o va înlocui pe a noastră şi va avea grijă fără îndoială să reducă la o mărime acceptabilă diferenţa de vârsta dintre soţi.

Deşi puţin mai sfrijită, această a patra rasă va fi în mod evident cea mai bună. Mici personaje simpatice vor popula Pământul, „mari” cât un deget, trebuind să se adune câte zece pentru a urni un ou, dar extrem de virtuoase şi în consecinţă fericite.

Patru seminţii şi trei sfârşituri ale lumii, dintre care unul urmează să vina: al nostru, impus de greşelile şi de răutatea noastră.

Această istorie reprezintă o variaţiune pe o temă foarte veche, cea a *vârstelor lumii*. O regăsim la indieni ca şi la greci, în secolul al VIII-lea înaintea erei noastre, Hesiod i-a imaginat o aplicaţie memorabilă în faimosul său poem *Munci şi Zile*.

La început a existat o *seminţie de aur*. Oamenii aceştia trăiau precum zeii, la adăpost de suferinţe şi nevoi. Aveau parte de tot ce-şi doreau. Solul fecund producea de la sine o recoltă abundentă şi generoasă. Bucuria şi pacea au caracterizat această vârstă.

A urmat *seminţia de argint*, mult inferioară celei dinainte. Noii oameni nu semănau *nici la statură nici la spirit* cu cei din seminţia de aur. O sminteală fără margini îi orbea aruncându-i pe unii împotriva altora. Zeus i-a îngropat pentru a pune capăt faptelor lor necugetate.

Seminţia de bronz le-a luat locul. Violentă şi puternică, ea a sucombat în urma neîncetatelor lupte care i-au jalonat istoria.

A fost înlocuită de o a patra seminţie, mai dreaptă şi mai curajoasă, *seminţia eroilor*. Şi aceştia au pierit la rândul lor în războaie.

Să ascultăm urmarea lui Hesiod:

„Ah, de n-aş fi trăit o dată cu oamenii din vârsta a cincea!
Sa fi murit mult mai devreme, născându-mă mult mai târziu.
Căci asta iată-i seminţia de fier...”

Nevoi şi osteneli îi sunt hărăzite omului actual.

„Zeus va distruge chiar şi această cuvântătoare seminţie
De oameni care din născare vor fi cu tâmple-ncărunţite.
Nici taţii nu vor fi ca fiii, nici fiii-asemenea cu taţii;
Nu va fi bun c-un oaspe gazda, prietenul cu-al său prieten,
Nici fratele n-o să se-mpace cu fratele, ca mai-nainte.
Cu mult dispreţ o să-şi privească părinţii-mbătrâniţi degrabă...
Nerespectându-şi jurământul, nici ceea ce e drept şi sfânt,
Vor preţui doar pe bărbatul ce săvârşeşte fapte rele.
Şi infamii; dreptatea fi-va în mâna lor şi va dispare
Ruşinea...”[3]

Patru vârste s-au succedat deja, patru sfârşituri ale lumii au avut deja loc iar al cincilea, care va pune capăt discordiilor şi fărădelegilor noastre, poate că nu este departe. Perindarea vârstelor, a seminţiilor omeneşti, va continua.

La celălalt capăt al lumii, aztecii credeau că trei sau patru distrugeri ale lumii s-au produs deja (prin secetă, foc, uragane şi potop) şi că un altul va veni.

Se observă că deseori derapajul raporturilor sociale şi generalizarea comportamentelor împotriva firii precedă şi anunţă sfârşitul unei lumi. Totul sfârşeşte în aberaţie, după ce începuse sub semnul vârstei de aur.

---

3 Trad. rom.: Ion Acsan în Hesiod - Orfeu, Poeme; Ed. Minerva, Bucureşti, 1987, p. 47.

De la vârsta de aur la progres

Totul se degradează în această lume. Omul devine din ce în ce mai neînsemnat, înainte de a se prăbuşi în neant. Să ne gândim numai: în Mesopotamia, zece regi au domnit timp de patru sute treizeci şi doi de mii de ani. Ultimul a rămas pe tron şaizeci şi patru de mii opt sute de ani, până la Potop. În China, primii suverani au domnit câte optsprezece mii de ani. Unde sunt monarhii de odinioară?

Strămoşii îndepărtaţi ai omului de astăzi trăiau optzeci de mii de ani, ne asigură indienii. Puţin diminuaţi, descendenţii lor imediaţi beneficiau totuşi de o speranţă de viaţă în jurul a patruzeci de mii de ani. Mai modestă, tradiţia biblică le acordă primilor oameni aproape o mie de ani (totuşi!). Adam a trăit nouă sute treizeci de ani, Noe nouă sute cincizeci, iar bunul bătrân Matusalem nu mai puţin de nouă sute şaizeci şi nouă, record recompensat de o celebritate bine meritată şi durabilă, prin comparaţie, cei o sută şaptezeci şi cinci de ani ai lui Avraam sunt o nimica toată: el s-a născut prea târziu ca să mai cunoască vremurile bune în toată strălucirea lor. Viaţa era foarte lungă şi se îmbătrânea încet: Adam devine tată la o sută treizeci de ani iar Noe la cinci sute.

Complet demoralizant: să fim noi oare nişte degeneraţi?

Totul ne face s-o credem, cu atât mai mult cu cât diminuarea biologică a omului reprezintă doar un aspect al decadenţei generale. Altădată viaţa era îmbelşugată, lesnicioasă, fericită. Domneau pacea şi dreptatea. Era vârsta de aur originară.

Totul se corupe şi se degradează o dată cu îndepărtarea de origini; împărăţia răului se extinde necontenit. Către sfârşitul ciclului, forţele malefice se dezlănţuie. Când totul merge pe dos şi din rău în mai rău, este semn că deznodământul se apropie. Singura speranţă rămâne întoarcerea la zilele dintâi. Viitorul se află în urmă. Iar unica

soluţie este un bun „sfârşit al lumii”, astfel ca totul să poată începe iar, cu deliciile vârstei de aur.

Grecii au început prin a crede - ca toţi anticii în general - într-o vârsta de aur primordială urmată de decadenţă. Dar la un moment dat ei au descoperit altceva, ceva asemănător *progresului* nostru.

Ideea unei vârste de aur nu mai putea fi susţinută în epoca lui Pericle. Spre mijlocul secolului al V-lea î. Cr., perfecţionarea ştiinţelor şi rafinamentele culturii puneau într-o poziţie delicată această primă vârsta, care se ghicea deja a fi fost frustă şi primitivă din toate punctele de vedere. Grecii se simţeau mai luminaţi, mai puternici şi, dacă putem spune astfel, mai fericiţi decât strămoşii lor.

A avut lumea greco-romană o idee clară asupra noţiunii de progres? În această privinţă, există dispute între specialişti. S-a răspuns îndeobşte prin da sau nu. Ar fi totuşi mai rezonabil să răspundem prin da şi nu în acelaşi timp.

Da, căci etapele parcurse din starea primitivă a omenirii erau deja evidente. Mitul „primului inventator” (o dată cu furtul focului de către Prometeu) este grăitor în acest sens: se ştia că fiecare lucru a fost inventat la un anumit moment, conştientizându-se aşadar „cuceririle progresive şi datate ale omenirii” (Pierre Vidal-Naquet, *Temps des dieux et temps des hommes*[4]).

Nu, căci rari au fost gânditorii care au îndrăznit să prelungească înspre viitor istoria aceasta ascendentă. Orizontul viitorului rămânea sumbru. Duşmanul era timpul, timpul care va veni. Ruinele se acumulau pe drumul său.

În Antichitate progresul era ceva fragil, lucrul acesta se simţea, se ştia. Cetăţile, statele, imperiile, civilizaţiile se prăbuşeau imediat după marile lor zile de glorie. Caz extrem dar semnificativ, imaginarul babilonian este un loc privilegiat unde îşi dau întâlnire demonii, cataclismele şi

---

4 Trad. rom. de Zoe Petre în Pierre Vidal-Naquet, Vânătorul negru, Ed. Eminescu, Bucureşti, 1985.

frica. Fapt ce traduce istoria reală a unei ţări supuse fără încetare unor multiple agresiuni (naturale şi umane), într-un ciclu neîntrerupt de ascensiuni şi căderi.

Totul era efemer şi progresul degenera astfel în contrariul său. Progresul şi decadenţa, începutul şi sfârşitul nu se excludeau ci se completau şi îşi găseau locul într-o amplă schemă ciclică.

Roger Caillois credea că poate stabili o antiteză între Europa şi Asia. „În Occident - spunea el (în eseul său *Temps circulaire, temps rectiligne)* - succesiunea evenimentelor este concepută ca rectilinie... În Orient, dimpotrivă, concepţia asupra timpului este voit circulară şi poate fi considerată o transpunere a succesiunii anotimpurilor la scara duratei lumii."

Eterna reîntoarcere să fie un monopol al Asiei? Dar există oare o singură Asie? India oferă cicluri *perfecte*, pe când ciclurile chineze diferă unul de altul, timpul nu se scurge de o manieră egală şi continuă. În vestul extrem al Europei regăsim o istorie ciclică de o rară perfecţiune. Tradiţia irlandeză consemnează existenţa, după Potop, a cinci istorii succesive, aproape identice; locuitorii insulei au dispărut de fiecare dată pentru a face loc unor noi ocupanţi. Pe o durată limitată, istoria grecilor şi a romanilor putea fi considerată rectilinie. La scară mică era deci loc pentru progres. Dar acest lucru nu anula periodicitatea cosmică, nici chiar, uneori, periodicitatea globală a istoriei.

În spatele culmii deja atinse se găsea progresul iar în faţa ei, prăpastia decadenţei. Nimic nu ilustrează mai bine această contradicţie a gândirii antice decât poemul lui Lucreţiu. Un imn al vieţii şi al morţii. Un imn, fără îndoială, al progresului. Nici un alt autor antic nu a descris atât de bine lungul drum al omenirii, „lentul mers înainte al progresului": „căci oamenii vedeau ideile limpezindu-li-se pe rând în suflet, până în ziua când iscusinţa lor i-a dus la desăvârşire." Dar poemul este în acelaşi timp un imn al decrepitudinii universale. Progresul nu duce la o nouă

epocă de progres, ci într-un teritoriu vag şi neliniştitor la capătul căruia se află Sfârşitul (urmat fără îndoială de o nouă creaţie).

Anul lumii

Pentru indieni, totul era foarte clar. Cicluri scurte (*yuga*) şi cicluri complete (*mahayuga*); acestea din urmă, repetându-se de o mie de ori, formează un *kalpa*, iar patrusprezece *kalpa* alcătuiesc un *manvantara*. Ele se succedă identic la infinit. Este eterna reîntoarcere în toată puritatea şi perfecţiunea ei. Sfârşituri ale lumii din belşug, urmate de fiecare dată de noi creaţii. Mereu aceeaşi poveste. *Mahabharata*, marea epopee hindusă a cărei compunere se întinde din secolul al VI-lea î. Cr. până în secolul al IV-lea d. Cr., oferă un tablou impresionant al unui sfârşit de lume (*pralaya*): război escatologic între bine şi rău, cataclism cosmic prin foc şi apă, apariţia unei lumi noi Şi purificate.

Ceea ce pentru indieni era filozofie şi poezie a devenit la babilonieni ştiinţă. Pasionaţi de astronomie, ei au calculat durata lumii, ciclurile sale, în funcţie de deplasarea planetelor. La sfârşitul unui *an mare* - a cărui durată varia de la o şcoală la alta - toate planetele se regăseau în poziţiile lor iniţiale (în linie dreaptă), iar lumea urma să piară succesiv prin apă şi prin foc. Berosus (începutul secolului al III-lea î. Cr.), preot, astronom şi istoric caldeean, a răspândit această teorie în tot spaţiul elenistic.

Mult înainte de Berosus, grecul Heraclit (către 540-480 î. Cr.) susţinea deja distrugerea prin foc la sfârşitul fiecărui ciclu. Mai târziu, stoicii i-au dezvoltat ideea atribuind mistuirea periodică a lumii unei conflagraţii universale (tot prin foc). Ei credeau în nişte cicluri perfecte. Aceeaşi

credinţă îi anima pe pitagoreici, discipoli ai matematicianului şi filozofului Pitagora (secolul al VI-lea î. Cr.). Dar, cel mai adesea, eterna reîntoarcere a ciclurilor se manifesta în Grecia şi la Roma doar ca o „tendinţă”, fără ca repetiţiile să fie riguros exacte. Varianta aceasta „atenuată”, viziune destul de vagă a unei evoluţii cosmice sau umane recurente, se regăseşte într-un fel sau altul la Platon şi Aristotel, la Polibiu, Epicur şi Lucreţiu.

Problema l-a pasionat mai ales pe Empedocle, filozof grec din secolul al V-lea î. Cr. Potrivit lui, lumea, guvernată de două principii antagoniste, iubirea şi dezbinarea, este succesiv creată şi distrusă prin acţiunea lor necontenită. Se spune despre acest filozof că şi-a găsit moartea aruncându-se în craterul vulcanului Etna: frumoasă moarte pentru un specialist al sfârşitului lumii.

Cât timp durează un ciclu, cât durează istoria noastră? Răspunsurile la aceste întrebări erau multiple.

Ciclurile mari ale indienilor (*mahayuga*) durau la început 12 000 de ani; s-a avut pe urmă grijă ca ele să fie amplificate până la 4 320 000 de ani (fiecare ciclu fiind împărţit în patru vârste). Înmulţiţi cu o mie pentru a obţine un *kalpa* şi cu încă patrusprezece pentru a ajunge la un *manvantara*. Iată-ne în plină orgie cronologică.

O cronică chineză din secolul al VIII-lea acorda Pământului şi istoriei omului (începute concomitent) o vechime de 3 276 000 de ani.

Un istoric japonez de la sfârşitul secolului al XII-lea face următoarele precizări: fiecare vârstă a lumii (*go*) durează 3 200 000 de ani, iar un ciclu complet de patru vârste, 12 800 000 de ani; după care totul reîncepe.

Mai modeşti, egiptenii se mulţumeau cu un an mare de 36 500 de ani.

Aceeaşi diversitate exista şi în lumea greco-romană. Anul mare al stoicilor ajungea la 6 570 000 de ani, în timp ce pentru Cicero şi Tacit el dura abia 12 954 ani. Platon, care a studiat problema în amănunt, a fixat durata unui ciclu mare

la 36 000 de ani; potrivit lui „fiecare schimbare aduce o distrugere aproape totală a animalelor şi a oamenilor”.

Ciclurile şi sfârşiturile lumii sunt astfel adaptate tuturor gusturilor. Să nu le cerem prea mult anticilor. Măsurarea timpului nu era punctul lor forte. Ei oscilau între absenţa completă a cronologiei şi o cronologie capricioasă, extravagantă chiar. În lipsa unei experienţe istorice suficiente, stăpânirea timpului le scăpa. Timpul era vag, elastic, extensibil la infinit. Exista fără îndoială o anumită simbolistică în combinaţiile acestea aparent fanteziste de cifre şi în primul rând o amplificare; astfel, 10 800 de diviziuni ale unui an obişnuit (12 luni x 30 zile x 30 sub-diviziuni ale unei zile) au devenit 10 800 de ani, număr ce pare să se afle la baza mai multor variante ale anilor mari (10 800 x 40 = 432 000; 432 000 x 10 = 4 320 000).

Savanţii moderni şi-au stors creierii pentru a le înţelege semnificaţia ascunsă, rezervată iniţiaţilor (pentru amănunte privitoare la această matematică ezoterică încâlcită, a se vedea cartea nu mai puţin ezoterică a lui Paul Vulliaud, *La fin du monde / Sfârşitul lumii*, 1952; ne lipseşte curajul de a zăbovi asupra acestei chestiuni). Hotărât lucru, strămoşii noştri nu-şi făceau scrupule în a manipula cifrele şi timpul după bunul lor plac.

Un filozof se amuză

Chiar în interiorul ciclurilor, câte o catastrofă edificatoare le amintea uneori oamenilor de precaritatea condiţiei lor. Tot Platon ne spune: „S-au succedat mii şi mii de oraşe şi nu mai puţin numeroase sunt cele care au dispărut.” Iată cazul cel mai celebru între toate:

Cu mai bine de 9 000 de ani î. Cr., o insulă imensă prospera în largul oceanului. Ea reunea bogăţia şi rafinamentele civilizaţiei cu puterea şi a fost fără îndoială

cel mai splendid dintre imperiile Antichităţii. Dar iată că o patimă nebunească pune stăpânire pe oamenii aceştia până atunci atât de fericiţi: setea de a-şi extinde prin orice mijloace cuceririle şi bunurile.

Zeus a ţinut un consiliu de război şi a denunţat în faţa înaltei adunări „depravarea în care a căzut un popor cândva atât de nobil" anunţând că „a hotărât să-i pedepsească şi să-i aducă astfel pe calea cea bună."[5]

Evoluţia evenimentelor a depăşit după câte se pare o pedeapsă obişnuită. Căci, „în timpul ce a urmat au avut loc năprasnice cutremure şi inundaţii şi într-o singură zi şi în crâncena noapte ce i-a urmat... insula a pierit, scufundându-se în mare."[6]

Era un fel de sfârşit al lumii, limitat în spaţiu, dar complet şi definitiv pentru cei care îl suferiseră. Şi desigur un avertisment pentru lumea întreagă. Dacă pedeapsa divină nu avea nimic original, căci aparţinea schemei binecunoscute, relatarea istorică propriu-zisă prezenta totuşi un accent de veridicitate. Ea ne-a fost transmisă de Platon în două texte esenţiale: Timaios şi Critias. Este vorba de istoria Atlantidei, care a făcut să curgă atâta cerneală mai ales în epoca modernă. Tocmai din cauza acestui accent de veridicitate. Ceea ce nu înseamnă că Atlantida, atlanţii, civilizaţia lor şi înspăimântătorul lor dezastru sunt altceva decât creaţia exclusivă a filozofului grec: el le-a inventat cu toate amănuntele. Platon are astfel parte de gloria îndoielnică de a fi devenit autorul involuntar al celei mai mari farse istorice din toate timpurile.

---

5 Critias, 121 c; trad. rom. de Cătălin Partenie, în Platon, Opere, vol. VII, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1993.

6 Timaios, 25 c-d; trad. rom. de Cătălin Partenie, în Platon, Opere, vol. VII, Editura Ştiinţifică, Bucureşti 1993.

Putem trăi fără sfârşituri ale lumii?

Se pare că da. Într-adevăr, geografia sfârşiturilor lumii este departe de a fi universală şi uniformă. Există o zonă privilegiată: din India până în Europa, trecând prin Iran, Mesopotamia şi Palestina (unde interferenţele şi influenţele reciproce sunt vădite). În alte zone demonii sfârşitului lumii sunt mai puţin numeroşi şi mai puţin activi. Pentru majoritatea populaţiilor primitive, evenimentul a avut loc în trecut şi nu este sigur că se va repeta. În fine, există de asemenea zone fără sfârşituri ale lumii (sau aproape). Ne referim evident la culturile tradiţionale, înainte de impactul recentului lor contact cu Europa.

În culturile şi riturile Africii negre, „micile cicluri" sunt vizibil prezente. Viitorul se organizează în funcţie de ritmurile vieţii individuale (de la naştere la moarte) sau ale naturii (zi şi noapte, luni şi anotimpuri). Dar asta este totul: nu există nici sfârşit, nici eternă reîntoarcere (în sensul religios sau istoric al termenului).

E. J. Alagoa, specialist nigerian în istoria orală africană, a cules un mit care circulă în delta fluviului Niger. Acesta relatează sfârşitul unei comunităţi, cea a kulaşilor. O broască ţestoasă de aur - de fapt un spirit metamorfozat în broască ţestoasă - l-a vrăjit cu cântecul ei pe un localnic kula. Invitată să se producă în oraş, spectacolul oferit a provocat moartea tuturor participanţilor. Din întreaga comunitate nu au supravieţuit decât un bărbat şi o femeie. Aceştia s-au stabilit într-un loc unde au întemeiat o nouă comunitate kula.

Moartea şi renaşterea sunt deci prezente, potrivit formulei clasice a sfârşiturilor lumii. Dar evenimentul priveşte doar un grup limitat şi se prezintă mai curând ca o excepţie în tradiţia orală africană.

Reverendul John Mbiti, care a studiat religiile şi cosmologiile continentului afirmă categoric (în studiul

African Cosmology / Cosmologie africană, publicat în 1977) că în Africa Neagră noţiunea de sfârşit al timpului sau de sfârşit al lumii nu există: „Miturile africane vorbesc despre trecut şi despre prezent; ele nu vorbesc despre viitor în termenii unui sfârşit. Astfel, universul are un început, a fost creat, dar nu are sfârşit... El este permanent, etern.”

Conceptul african despre un univers etern se opune astfel noţiunii indo-europene şi semitice a unui univers finit în timp sau care este perpetuu reînnoit.

Extremul Orient - China şi Japonia - se arată a fi, dacă nu complet insensibil, cel puţin destul de refractar la ideea sfârşitului lumii. Desigur, lumea a fost creată, dar sfârşitul parcursului rămâne mult mai puţin evident decât începutul său.

Cerul şi pământul se confundau iniţial în haosul asemănător unui ou gigantic. Exact în mijlocul acestui ou - spun chinezii -, Pangu, omul primordial, era cufundat într-un somn paşnic, într-o zi el se trezi, văzu negru în faţa ochilor şi, foarte intrigat de acest lucru, luă o secure aflată la îndemână (rămâne de elucidat problema: de unde provenea această secure mai veche decât lumea?) şi lovi cu toată puterea masa informă ce-l înconjura. Oul se sparse; substanţele uşoare se înălţară pentru a forma cerul, iar cele mai grele alcătuiră Pământul.

Ceea ce urmează seamănă cu o istorie ciclică, mult mai puţin dramatizată decât cea din India. Este vorba mai curând de o succesiune de ere decât de sfârşituri ale lumii în sensul strict al termenului, dar erele sunt delimitate între ele prin rupturi ce joacă în fapt un rol similar mecanismului sfârşiturilor lumii.

În spaţiul indo-european distanţele sunt foarte sensibile, iar antagonismul între om, natură şi zei este uneori acut. În Extremul Orient aceşti trei termeni formează un fel de unitate. Nici o opoziţie între om şi natură, nici o preeminenţă absolută a zeilor. Comparaţi cu colegii lor mai

îndepărtaţi din vest, zeii chinezi par realmente nişte personaje şterse.

Un bun exemplu îl oferă potopul chinez (japonezii, la fel ca africanii, nu cunosc existenţa Potopului). Acesta seamănă mai curând cu o catastrofa obişnuită - ceva mai pronunţată - decât cu un veritabil sfârşit al lumii decis de nişte zei inaccesibili. Pe deasupra, lucru nemaiauzit, împotriva cataclismului se organizează o opoziţie, dirijată de anumiţi eroi mitici. Se ridică baraje, se sapă canale iar în cele din urmă apele sunt obligate să se retragă. Fataliști, chinezii? Rămâne de văzut...

Incendiul universal se prezintă şi el atenuat. Iată zece sori care se ridică deodată pe cer, ameninţând să pârjolească Pământul. Dar arcaşul Yi veghea; el luă la ţintă astrele supranume-rare. Nouă căzură, al zecelea rămase, cum era firesc... Imperiu bine organizat, Chinei îi repugna ideea de haos sau dezordine.

Dar într-un anume moment al istoriei un vânt începu să sufle dinspre India. El aduse cu sine, dacă nu doctrina pură şi dură a sfârşiturilor lumii, cel puţin anumite elemente ale acesteia. Budismul s-a răspândit în China în primele secole d. Cr. şi în Japonia în secolul al VI-lea, complicând tabloul dominat până atunci de daoismul şi confuncianismul chinez şi de şintoismul japonez.

Sub impactul noii religii s-au cristalizat câteva noţiuni vag asemănătoare cu sfârşiturile noastre ale lumii şi chiar cu infernurile şi paradisurile noastre. S-au înmulţit interpretările privind vârstele lumii, sfârşitul ei mai mult sau mai puţin îndepărtat şi reînnoirea ei. Potrivit unei teorii formulate de budismul japonez, după moartea lui Buddha istoria va fi divizată în trei perioade, fiecare marcând progresivul declin al credinţei; prima şi a doua vor dura o mie de ani, a treia şi ultima - cea a degenerării complete - zece mii de ani. În China, s-a crezut în sosirea acestei ultime vârste către anul 552. Japonezii s-au arătat mai receptivi, în timp ce chinezii - mai puţin influenţaţi decât ei

de budism - sfârşiră, pare-se, prin a se dezinteresa de această problemă.

În Extremul Orient, chestiunea stadiilor succesive urmate de fiecare fiinţă, transmigraţia, rămânea mult mai preocupantă decât sfârşitul propriu-zis. Potrivit meritelor sau greşelilor poţi renaşte în rândul zeilor, al oamenilor, al animalelor, al demonilor înfometaţi sau să mergi de-a dreptul în infern. De unde însă vei reveni. Căci până şi infernurile aveau proprietatea încurajatoare de a poseda nu doar o intrare, ci şi o ieşire: îţi îndeplineai misiunea, după care te îndreptai către alte experienţe. În rest, ce minunată organizare! Zece infernuri, conform budismului chinez, fiecare cu numeroase subsecţiuni. Un profesionalism remarcabil domnea acolo; după profilul fiecărei secţiuni, condamnaţii erau fie tăiaţi în bucăţi sub un mare tocător, fie tăiaţi cu fierăstrăul între două scânduri, fie aruncaţi în gropile latrinelor, fie devoraţi de animale, precum şi mii de alte rafinamente greu de enumerat.

Adevăratul sfârşit al parcursului era pentru cei mai merituoşi un fel de paradis, un tărâm al desfătărilor (de unde nu se mai ieşea) care, pentru chinezi şi japonezi, se găsea undeva, foarte departe, spre apus. Astfel, sfârşitul se insera mai degrabă în spaţiu decât în cronologie şi - în absenţa unui Dumnezeu atotputernic - privea mai mult individul decât colectivitatea.

Fără a fi cu totul absent din mentalităţile şi religiile extrem-orientale, sfârşitul lumii apare aici mult mai puţin preocupant decât în Europa, Orientul Apropiat sau India. În aceste din urmă regiuni el sare în ochi, pe când în Japonia trebuie să-l căutăm cu lupa, iar în China cu microscopul.

Sfârşiturile lumii diferă deci de la o civilizaţie la alta. Se poate de asemenea trăi şi fără sfârşituri ale lumii. Dar pentru a fi dinamică, o societate are nevoie să recurgă la această formulă - sau la alta asemănătoare - pentru a critica ori nega prezentul şi a pregăti astfel viitorul.

2. Agonia Imperiului

Triumful şi oboseala cuceritorului

Conturul Imperiului roman se confunda aproape cu limitele lumii. O lume care, pentru greci şi romani, nu cuprindea decât foarte vag nordul Europei, China şi Extremul Orient, sau Africa neagră. Lumea - lumea cunoscută - părea destinată reunirii sub un singur sceptru.

Un factor nou a intrat în joc. Vechile cetăţi puteau foarte bine să-şi vadă gloria transformată în pulbere. Alte cetăţi preluau ştafeta. Micile cicluri ale istoriei nu afectau marele ciclu al lumii. Dar, dacă Imperiul roman se va prăbuşi într-o zi (şi după logica anticilor el trebuia să se prăbuşească), ce altceva va mai rămâne în picioare pe Pământ? Eşecul Imperiului semnifica fără îndoială sfârşitul (chiar dacă el va fi urmat de o nouă creaţie).

Evreii, apoi creştinii, răspândiră teoria (de origine iraniană) a celor „patru împărăţii" (formulată în *Cartea lui Daniel*), potrivit căreia istoria lumii se putea rezuma la succesiunea imperiilor asiro-babilonian, persan, greco-macedonean şi roman. După care urma sfârşitul istoriei.

Monumentele romane înfruntă glorioase secolele. Ele stau mărturie quasi-perenităţii unei civilizaţii care a reuşit să supravieţuiască propriei sale morţi. Dar aceşti mari constructori erau neliniştiţi; ei aveau şi mai puţină încredere decât grecii în timp, duşman redutabil al oricărei lucrări omeneşti.

Pe măsură ce Roma îşi asigura stăpânirea asupra lumii, optimismul ceda în mod paradoxal locul unor tot mai frecvente manifestări de pesimism. Roma triumfătoare, glorioasă cum o ştim, se neliniştea de propriul ei progres şi

se prosterna în faţa gloriei strămoşilor săi. Odată ajunsă pe culmi, ea se simţea absorbită de adâncuri.

„Toţi marii istorici ai Romei - scrie Henri-Irenee Marrou în studiul său « Sfârşitul lumii antice văzut de contemporani » -, Sallustius, Titus-Livius, Tacit, aruncă asupra vremii lor aceeaşi privire melancolică, exprimă aceeaşi nostalgie a frumoaselor zile de altădată, aceeaşi tristeţe în faţa declinului care a început." (Desigur, exista şi tema contrarie, a „Romei eterne", sfidare aruncată precarităţii istoriei.)

Ca orice mare restructurare socială şi politică, Imperiul s-a născut în suferinţă.

Cuceririle lui Alexandru cel Mare, apoi cuceririle romane, au substituit un organism politic monstruos civilizaţiei tradiţionale a cetăţilor autonome, solidare, dătătoare de siguranţă, „la scară umană". Vechiul cetăţean, membru al unei cetăţi, al unei comunităţi stabile şi bine definite, se simţea pierdut şi copleşit devenind cetăţean al Imperiului, cetăţean al lumii.

Secolele II şi I î. Cr. au cunoscut o gravă criză socială şi politică. Cadrele tradiţionale trosneau din toate încheieturile. Ţărănimea, timp de secole baza şi forţa societăţii romane, era ruinată, sufocată, de creşterea latifundiilor. Războaiele civile au accentuat sentimentul de nesiguranţă. Să fi fost acestea semnele premergătoare ale unui apropiat seism?

Lucreţiu credea acest lucru. La el, criza societăţi romane, criza agrară în primul rând, se sublimează în criză generală a unui pământ ajuns deja la vârsta bătrâneţii:

„Chiar de pe-acum slăbiciunile vârstei le vezi, şi pământul
Secătuit abia naşte mărunte-animale, când el e
Cel ce-a făcut orice soi, ce-a crescut uriaşele fiare;...
Holde de aur făcut-a [pământul] şi îmbelşugate podgorii,
Tot el ne-ntinse şi poame gustoase ori grasă păşune,
Care acuma cresc numai prin trudnica muncă a noastră,

Secătuim pe plăvani, iar plugarul îşi mistuie vlaga,
Fieru-l tocim, pe când brazda abia ce ne trebuie-ntinde...
... cu-ncetul se mistuie, merg înspre groapă
Toate din lume, slăbite sub sarcina vremii şi vârstei..."[7]

Semne, comete şi alte miracole, anunţau, pe la mijlocul secolului I î. Cr., sfârşitul unei vârste, al unui ciclu istoric.

Temerile s-au potolit pentru o vreme în timpul lungii domnii a lui Augustus (31 î. Cr. - 14 d. Cr.), liniştită şi prosperă. Stabilitatea şi securitatea nu fură însă de durată. Primul secol după Cristos se remarcă prin tirania împăraţilor, prin tulburări şi războaie civile. La care se adăugară dezastre naturale, inundaţii, epidemii şi mai ales o serie de cutremure de pământ ce au devastat Asia Mică, Grecia şi Italia. Marele istoric Tacit a conturat un tablou profund pesimist al Imperiului şi al societăţii romane: zeii îi pedepseau pe romani pentru greşelile lor.

„Când va veni ziua de pe urma a omenirii..."

„Nimic nu se înalţă decât pentru a cădea cândva. Toate lucrurile trebuie să aibă un sfârşit... Lucrările muritorilor nu sunt nemuritoare şi tot ce vedem acum e sortit să piară într-o zi." Astfel se exprima Seneca (4 î. Cr. - 65 d. Cr.), marele filozof şi moralist, în *Scrisori către Lucilius*. Cu doi ani înainte de a muri deschizându-şi venele la ordinul lui Nero, el a terminat o lucrare intitulată *Problemele naturii*, unde se pronunţa în detaliu cu privire la sfârşitul lumii. Mai mult încă decât Lucreţiu, Seneca era sfâşiat între ideea progresului şi sentimentul căderii. El este unul din rarii autori antici care face referire la progresele viitoare ale ştiinţei: „Generaţiile vremurilor ce vor veni vor şti o seamă

---

7 Lucreţiu, Poemul naturii, cartea a II-a, v. 1150 sq; trad. rom. de D. Murăraşu, Editura Minerva, Bucureşti, 1981.

de lucruri necunoscute nouă. Multe dintre acestea vor fi rezervate secolelor viitoare, când se va fi şters şi aducerea-aminte despre noi. Mărunt lucru ar fi lumea dacă n-ar cuprinde în ea câmp pentru cercetare."[8] Dar progresul acesta, preconizat în teorie, va fi cu adevărat pus în practică? Ne putem îndoi, de vreme ce oamenii se arată mai preocupaţi de satisfacerea viciilor lor, decât de descoperirea secretelor naturii.

Dar, mai mult decât viciile oamenilor, catastrofa ce atârnă deasupra capetelor noastre dovedeşte fragilitatea oricărui proiect omenesc. În anul 62, un puternic cutremur de pământ a lovit oraşul Pompei şi toată regiunea Neapole. Profund impresionat, filozoful a formulat atunci o teorie potrivit căreia seismele străbat lumea fără să ocolească nici un loc şi ruinează una după alta cuceririle civilizaţiei. „Greşim, desigur, dacă ne închipuim că vreo regiune este scutită şi deci imună faţă de acest pericol. Toate cad sub incidenţa aceleiaşi legi, natura ne-acceptând nimic care să fie imobil. În orice moment, mereu alte lucruri se năruie... pe acest pământ are de suferit când o parte, când alta... În mâinile soartei se află nu numai oamenii, plăsmuiţi ca obiecte cu viaţă scurtă şi trecătoare, dar şi oraşele, extremităţile ţinuturilor, ţărmurile şi însăşi marea."[9]

Dar adevăratul sfârşit al lumii, al lumii în întregime, va fi opera unui nou potop universal. Să ascultăm ce ne spune Seneca: „Când va veni ziua de pe urmă a omenirii, ea va trebui să dispară de pretutindeni şi să fie pe de-a-ntregul nimicită... apele vor fi mai bogate decât au fost vreodată... Pământul va trebui aşadar să facă loc apei, aşa cum cel mai slab se pleacă în faţa celui puternic. El va începe prin a se descompune, apoi se va înmuia, se va transforma în lichid,

---

8 Naturales Quaestiones, cartea a VII-a, cap. XXX; trad. rom. de Nicolae Mircea Năstase în Lucius Annaeus Seneca, Scrieri filozofice alese. Editura Minerva 1981.

9 Id., cartea a VI-a, cap. I.

va curge nestăvilit. Fluvii vor ţâşni de sub munţii pe care-i vor zdruncina până când aceştia se vor nărui fără zgomot. Pretutindeni apa va răbufni din sol, va ieşi din piscurile munţilor... Iama va cuprinde luni ce nu-i aparţin; vara nu va mai avea răgaz; toţi aştrii care zvântă pământul vor fi lipsiţi de căldură şi inerţi. Vor dispărea atunci toate aceste nume, Marea Caspică şi Marea Roşie, golfurile Ambraciei şi ale Cretei, Propontida şi Pontul Euxin; toate deosebirile vor fi şterse; tot ce natura a divizat, va fi amestecat. Nici zidurile şi nici turnurile nu vor mai oferi adăpost; rugătorii nu vor mai afla ajutor în temple, nici în înaltul cetăţilor; fugarii vor fi întrecuţi de apele care-i vor alunga până şi din citadele şi se vor năpusti asupra lor, dinspre apus şi dinspre răsărit. O zi va fi de ajuns ca neamul omenesc să fie înghiţit; ceea ce o lungă îngăduinţă a destinului a evidenţiat şi înălţat deasupra celorlalte lucruri, nobleţea şi frumuseţea, puterea marilor popoare, totul va fi nimicit.”

Totul va fi nimicit, dar pentru a păşi apoi din nou pe acelaşi drum. Asemeni stoicilor, maeştrii săi, Seneca credea în eterna reîntoarcere: „Însă această putere nelimitată acordată apelor nu va fi veşnică. După terminarea distrugerii neamului omenesc şi după stingerea chiar şi a stirpei sălbăticiunilor, ale căror obiceiuri au trecut asupra oamenilor, pământul va absorbi din nou apele, va constrânge marea să se oprească şi să spumege între ţărmurile sale. Oceanul, alungat din sălaşurile noastre, va fi împins în ţinuturile sale tainice şi astfel vechea ordine va fi restabilită. Vieţuitoarele vor fi zămislite din nou şi se va dărui pământului un om care nu cunoaşte crima, născut sub cele mai favorabile auspicii. Însă candoarea acestuia nu va fi de lungă durată, ci va ţine numai puţin timp, când sufletele sunt încă noi.”[10]

Tentat de ideea progresului indefinit, Seneca nu reuşeşte însă să rupă cercul pesimismului istoric, accentuat de viciile

---

10 Id., cartea a III-a, cap. XXX

contemporanilor şi de propriul său instinct al morţii. Câţiva ani după moartea sa, oraşul Pompei a fost acoperit de lavă (în anul 79). Un sfârşit al lumii limitat, dar teribil şi complet. El a rămas ca un simbol al precarităţii lucrurilor omeneşti.

Istoricul Florus (secolele I-II) a găsit în al său *Compendiu de istorie romană* o formulă simplă care să explice „oboseala" civilizaţiei romane. El compară evoluţia poporului roman cu viaţa unui om: naştere, adolescenţă, tinereţe şi până la acel soi de bătrâneţe la care ajunsese. Domnia lui Augustus marcase vigoarea vârstei mature. După el, Imperiul nu a făcut decât să îmbătrânească şi să decadă. Dar - ce miracol! - „sub domnia lui Traian, îşi regăseşte forţele şi, contrar tuturor aşteptărilor, acest bătrân imperiu, întors parcă în vremea tinereţii, îşi recapătă vigoarea." Perioada lui Traian (98-117) seamănă cu o continuare a marii domnii a lui August. Această „cură de întinerire" putea avea oare efecte prelungite? Florus nu o spune, dar este de crezut că, deşi oprit pentru o vreme, procesul de îmbătrânire trebuia să continue, în chip firesc, până la extincţia fatală. Imperiul era deci bătrân şi se îndrepta inexorabil spre moarte, şi poate că o dată cu el întreaga lume.

Tot mai marcat de sentimentul morţii şi al regenerării universale, Imperiul sfârşi prin a se supune unei religii axate tocmai pe aceste teme. O dată cu intrarea în scenă a creştinismului, aşteptarea sfârşitului lumii s-a intensificat până la a deveni o obsesie.

Evrei şi creştini: refuzul istoriei

Totul vine din Orient. Aici s-au născut marile cicluri istorice, eterna reîntoarcere a unei istorii quasi-infinite; tot aici a luat naştere o concepţie fundamental diferită, cea a unei istorii scurte, măsurată şi jucată o dată pentru totdeauna.

Un singur început şi un singur sfârşit -, o insulă de timp pierdută în eternitatea atemporală.

Mazdeismul, religia vechiului Iran reînnoită de faimosul Zarathustra, acorda Universului o durată de nouă mii de ani, prelungită apoi la douăsprezece mii, după care vor surveni un cataclism, sfârşitul lumii, învierea şi Judecata de Apoi, urmată de viaţa veşnică într-o lume regenerată. Dar evreii sunt cei care - mai ales prin intermediul creştinismului - au impus în conştiinţa omenirii această nouă formulă istorică (influenţa iraniană asupra escatologiei evreieşti şi creştine este incontestabilă).

Sfârşitul lumii şi-a schimbat astfel semnificaţia, devenind ultimul act al unei drame teologice care deschidea perspectiva unei dimensiuni diferite a existenţei. Ca trezirea după un scurt vis. Istoria umană nu mai avea un sens în sine; ea a devenit un fel de experiment efectuat de Dumnezeu asupra muritorilor şi care se încheia pentru aceştia prin fericirea veşnică sau prin osânda perpetuă.

Evreii limitau durata lumii la şase (sau şapte) milenii, calamităţi cosmice şi istorice anunţând sfârşitul timpurilor. Istoricul lor Flavius Josephus (37-100) a fixat data creaţiei în anul 4163 î. Cr. Începutul lumii era aproape, iar sfârşitul încă şi mai aproape.

Timpul se strângea asemeni unei piei de sagri. S-a terminat cu numerele aiuritoare, cu lumea veche de 437 000 de ani a babilonienilor, sau de 3 276 000 de ani a chinezilor, ca să nu mai vorbim despre timpul insondabil al indienilor. Sunt abandonate chiar ciclurile greco-romane, mai modeste, de 36 000 sau 12 954 de ani. Atlantida nu putuse exista cu nouă mii de ani înainte, căci pe atunci lumea însăşi nu fusese concepută. Istoria era considerată o paranteză stânjenitoare ce trebuia închisă cât mai repede pentru a reintegra definitiv paradisul pierdut.

Mai există apoi o mare inovaţie, prezentă la iranieni, dar perfecţionată mai ales de evrei: împărţirea reînnoirii finale în două episoade distincte. Sfârşitul definitiv al timpurilor

era precedat de instaurarea, pe pământ, a unei împărăţii mesianice, epocă a dreptăţii şi fericirii. După această perioadă intermediară (cu durata de o mie de ani, ultimii din cei şapte mii ai lumii) vor urma Judecata de Apoi şi împărăţia veşnică.

Aşteptarea sfârşitului s-a precizat în sânul iudaismului în secolele II şi I î. Cr. Perioada aceasta a cunoscut avântul unei importante literaturi „apocaliptice”, anunţând apropierea domniei mesianice şi sfârşitul timpurilor. Două forţe strâns asociate erupseră astfel în istoria sfârşiturilor lumii, şi în istorie pur şi simplu, începând o carieră excepţională; mesianismul, aşteptarea unui Mesia, a unui Salvator, a unui Mântuitor, care va pune capăt ordinii actuale a lucrurilor instaurând o ordine nouă, a dreptăţii şi fericirii, şi milenarismul, mişcare socio-religioasă reclamându-se de la Mesia care va veni (sau reveni) pe Pământ pentru o domnie de o mie de ani (Mileniul). Sosirea lui Mesia şi domnia sa de un mileniu reprezintă abolirea lumii corupte, întoarcerea la vârsta de aur, sfârşitul istoriei, un preludiu la sfârşitul timpurilor şi la fericirea veşnică.

Dacă trasăm o sumară geografie a acestor fenomene, remarcăm frecvenţa lor în mazdeism, iudaism, creştinism şi islam (influenţele reciproce fiind evidente), şi, dimpotrivă, raritatea lor în daoism, confucianism şi şintoism, religii ale Chinei şi Japoniei (ceea ce corespunde unui interes mediocru pentru sfârşitul lumii al acestor culturi).

Copleşiţi de nenorociri, supuşi jugului străin, evreii deciseră să termine o dată pentru totdeauna cu vicisitudinile timpului; concepţia lor despre o istorie scurtă şi măsurată le era de ajutor în această întreprindere. Ideea unei catastrofe cosmice şi a unui paradis regăsit în Palestina era deja veche; ea a evoluat în sensul că împărăţia glorioasă a viitorului va cuprinde întreaga lume (centrul rămânând însă în Palestina, la Ierusalim - Noul Ierusalim).

Cel mai vechi text apocaliptic se găseşte în *Cartea lui Daniel* (inclusă în Biblie), datând de pe la 165 î. Cr. Altele îi urmează. Din Armenia până în Etiopia, pe durata câtorva secole, imaginaţia orientală va găsi un subiect de predilecţie în drama sfârşitului lumii. Cucerirea romană a Palestinei, apoi distrugerea Ierusalimului în anul 70 d. Cr. de către legiunile împăratului Titus (fără a mai vorbi de catastrofele naturale care se acumulau, mai ales seisme în lanţ), n-au făcut decât să stimuleze ardoarea evreilor multiplicând profeţiile şi sporindu-le audienţa.

Născut din tradiţia evreiască grefată pe trunchiul greco-roman, creştinismul a venit pe lume cu un mesaj esenţialmente mesianic. Evangheliile (scrise după anul 70) fac de mai multe ori referire - prin cuvântul lui Isus Cristos - la instaurarea unei împărăţii mesianice şi la sfârşitul timpurilor, deşi raportul între cele două şi succesiunea cronologică a evenimentelor rămân destul de echivoce. Spre deosebire de credinţa evreilor, pentru creştini Mesia sosise deja în persoana lui Isus Cristos. Dar, departe de a fi fost un rege, Isus a trăit în sărăcie şi a murit pe cruce, renegat de propriul său popor. Aparent, el nu reînnoise lumea. Reînviat, se va întoarce oare ca rege mesianic?

Împărăţia este foarte aproape; cei aflaţi în viaţă o vor cunoaşte înaintea morţii lor, spunea Isus Cristos. Ea a venit deja, lasă să se înţeleagă alte cuvinte ale sale. Pe de altă parte - tot după spusele lui - sfârşitul timpurilor va fi precedat de catastrofe (războaie, foamete, molime, cutremure de pământ) şi nedreptăţi fără număr. El se va împlini într-un viitor nedeterminat, când Evanghelia le va fi fost predicată tuturor neamurilor de pe Pământ. Atunci Soarele se va întuneca şi stelele vor cădea de pe cer. Isus Cristos va reveni în toată măreţia sa pentru Judecata de Apoi; cei răi vor cunoaşte chinurile veşnice iar cei drepţi viaţa veşnică. Dar nimeni în afara Tatălui nu ştie ziua şi ora acestor evenimente, nici chiar îngerii din cer.

Împărăţie mesianică sau sfârşit absolut al timpurilor? Acum, în viitorul apropiat, sau la o dată nedeterminată? Impreciziile şi contradicţiile lasă cale deschisă diferitelor presupuneri. Rămâne faptul că primii creştini credeau că ziua aceea este aproape, ei sperând că Isus, înviat, va reveni curând pentru a instaura domnia mesianică. Evenimentul întârziind să se producă, interpretările se diversifică: ziua putea fi aproape; sau putea fi întârziată, pentru a se acorda un anumit răgaz acţiunii misionare a Bisericii; sau încă, putea să fi venit deja. În acest din urmă caz, împărăţia mesianică nu mai trebuia aşteptată; de altă natură decât împărăţiile obişnuite, ea se găsea deja realizată în Biserică şi urma să triumfe prin ea.

Completând Evangheliile, apocalipsele creştine au oferit o viziune amplificată şi puternic dramatizată a profeţiilor despre sfârşitul timpurilor. Cea mai celebră (şi până la urmă singura acceptată ca text canonic de către Biserică) este cea atribuită Sfântului Ioan (a cărui paternitate a fost contestată, fiind considerată astăzi puţin probabilă), scrisă în jurul anilor 95 sau 96, în plină epocă de umilinţă şi persecuţii pentru comunitatea credincioşilor. Domnia lui Domiţian (81-96), precum anterior cea a lui Nero (54-68), deosebit de crudă faţă de creştini, reprezenta pentru ei o lume nedreaptă ce nu putea să mai dureze. O minoritate asuprită în aşteptarea unei revanşe juste (evrei, creştini) reprezintă întotdeauna un mediu predilect pentru înflorirea teoriilor escatologice.

Cum a reuşit Sfântul Ioan să-i înspăimânte şi să-i dezbine pe creştini

„Apoi am văzut un înger, pogorându-se din cer, având cheia adâncului şi un lanţ mare în mâna lui.

Şi a prins pe balaur, şarpele cel vechi, care este diavolul şi satana, şi l-a legat pe mii de ani.

Şi l-a aruncat în adânc şi l-a închis şi a pecetluit deasupra lui, ca să nu mai amăgească neamurile, până ce se vor sfârşi miile de ani. După aceea, trebuie să fie dezlegat câtăva vreme.

Şi am văzut tronuri şi celor care şedeau pe ele li s-a dat să facă judecată. Şi am văzut sufletele celor tăiaţi pentru mărturia lui Iisus şi pentru cuvântul lui Dumnezeu, care nu s-au închinat fiarei, nici chipului ei, şi nu au primit semnul ei pe fruntea şi pe mâna lor. Şi ei au înviat şi au împărţit cu Hristos mii de ani.

Iar ceilalţi morţi nu înviază până ce nu se vor sfârşi miile de ani. Aceasta este învierea cea dintâi...

Şi către sfârşitul miilor de ani, satana va fi dezlegat din închisoarea lui.

Şi va ieşi să amăgească neamurile, care sunt în cele patru unghiuri ale pământului, pe Gog şi pe Magog, şi să le adune la război; iar numărul lor este ca nisipul mării.

Şi s-au suit pe faţa pământului, şi au înconjurat tabăra sfinţilor şi cetatea cea iubită. Dar s-a coborât foc din cer şi i-a mistuit.

Şi diavolul, care-i amăgise, a fost aruncat în iezerul de foc şi de pucioasă, unde este şi fiara şi proorocul mincinos, şi vor fi chinuiţi acolo, zi şi noapte, în vecii vecilor.

Am văzut, iar, un tron mare alb şi pe Cel ce şedea pe el, iar dinaintea feţei Lui pământul şi cerul au fugit şi loc nu s-a mai găsit pentru ele.

Şi am văzut pe morţi, pe cei mari şi pe cei mici, stând înaintea tronului şi cărţile au fost deschise; şi altă carte a fost deschisă, care este cartea vieţii; şi morţii au fost judecaţi din cele scrise în cărţi, potrivit cu faptele lor.

Şi marea a dat pe morţii cei din ea şi moartea şi iadul au dat pe morţii lor, şi judecaţi au fost, fiecare după faptele sale.”[11]

Puţine texte s-au bucurat de o influenţă comparabilă, în pofida, sau mai curând din cauza obscurităţii sale care legitima lecturi contradictorii. Potrivit vechii tradiţii evreieşti şi creştine, Apocalipsa lui Ioan vorbea nu de unul, ci de două sfârşituri consecutive. Un prim sfârşit, cel al istoriei cu nedreptăţile şi frământările ei, urmat de instaurarea, pentru o mie de ani, a împărăţiei lui Mesia pe Pământ (Mileniul). Prima resurecţie ar fi cea a sfinţilor şi a drepţilor (în mijlocul unei omeniri ce ar continua să trăiască). După o mie de ani ar surveni a doua resurecţie, urmată de Judecata de Apoi, sfârşitul absolut al timpului.

Conform Apocalipsei - care multiplică nenorocirile deja anunţate de Evanghelii şi le face absolut terifiante - cele două resurecţii vor fi precedate de tot felul de calamităţi şi încercări teribile. Monştri şi personaje stranii mişună în viziunea Sfântului Ioan. Cei patru cavaleri ai Apocalipsului seamănă războiul, foametea şi moartea. Trompetele îngerilor declanşează catastrofe în lanţ: ploi de foc şi de sânge; munţi care se prăbuşesc în mare; căderea stelei Absintos care face apele de nebăut; întunecarea unei treimi din luminile celeste; invazia unor lăcuste ciudate şi uriaşe menite să-i terorizeze cu sadism pe oameni. „Şi în zilele acelea vor căuta oamenii moartea şi nu o vor afla şi vor dori să moară; moartea însă va fugi de ei.”[12] În secvenţa următoare, patru îngeri exterminatori, în fruntea unei cavalerii alcătuită din două sute de milioane de călăreţi, ucid a treia parte din omenire.

---

11 Apocalipsa sfântului Ioan Teologul, cap. 20, l-5, 7-13; Biblia, Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1997

12 Apocalipsa, cap. 9, v. 6.

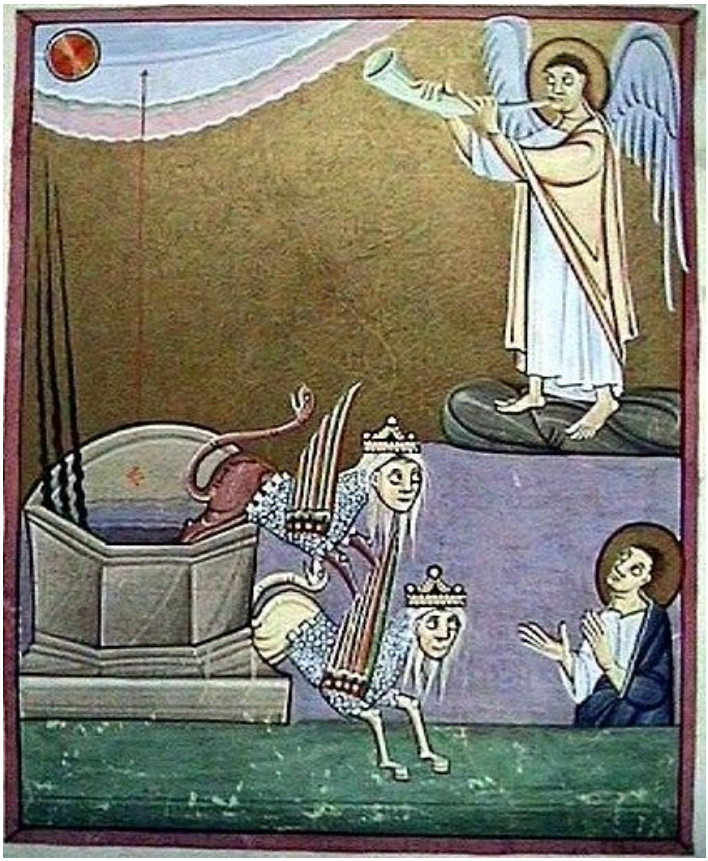

Fig 5: Lăcuste de un soi aparte
(*Die Bamberger Apocalypse* - pe la anul o mie - editată de Heinrich Wölfflin, München, 1918)

Dar personajul central al acestei viziuni este fără îndoială Fiara - având şapte capete, zece coame, corp de leopard, picioare de urs, gură de leu - a cărei misiune va fi ispitirea şi coruperea neamurilor. S-a văzut în ea un simbol al Anticristului, deja menţionat în Epistolele Sfântului Pavel şi ale Sfântului Ioan. Sosirea acestuia - marcând o ultimă dezlănţuire a forţelor răului - trebuia să preceadă cu puţin viitoarea venire a lui Cristos şi instaurarea împărăţiei sale.

Iată o indicaţie preţioasă pentru cei care pândeau venirea Mileniului sau sfârşitul timpurilor: era suficient să-l

recunoască pe Anticrist sub masca sa. A fost într-adevăr recunoscut, el sau purtătorul său de cuvânt, de nenumărate ori, începând cu Nero, un Nero resuscitat (interpretare reluată de Renan în *Antechrist*, 1873) şi până la capii ereziilor sau ai Reformei sau (pentru reformatori), în persoana papilor, fără a mai vorbi de suverani şi oameni politici. În Grecia, printre Anticriştii cei mai recenţi s-au numărat... Henry Kissinger şi patriarhul de la Constantinopol. Un dicţionar al Anticriştilor ar fi deosebit de bogat. Dar mai mult decât un personaj anume, Anticristul simboliza tenebrele, forţele anarhice şi distructive ale răului, care vor fi până la urmă învinse definitiv, permiţând istoriei să ajungă la final.

Apocalipsa lăsa impresia unui sfârşit ce nu putea să mai întârzie, a unui sfârşit deja în curs (multe din nenorocirile descrise păreau a se fi împlinit deja). De altfel, domnia Fiarei, a Anticristului, trebuia să dureze doar trei ani şi jumătate. Dar, la drept vorbind, timpul Apocalipsei era imperceptibil: el se contracta ori se dilata după voie. Sfârşitul era aproape, dar totodată mereu amânat.

Tendinţele originare - mai degrabă materialiste - ale iudaismului şi creştinismului continuau să se manifeste în Apocalipsa Sfântului Ioan. Sosirea împărăţiei mesianice - care deţinea aici locul esenţial - avea semnificaţia unei regenerări a omenirii şi a tărâmului pământesc, paradisul pe Pământ. Chiar lumea complet nouă rezultată dintr-al doilea sfârşit, şi ultimul, un fel de replică perfecţionată a lumii vechi, inclusiv capitala sa, Ierusalim, mai păstra încă un aspect material. „Şi am văzut cer nou şi pământ nou. Căci cerni cel dintâi şi pământul cel dintâi au trecut; şi marea nu mai este. Şi am văzut cetatea sfântă, noul Ierusalim, pogorându-se din cer...”[13]

În cele din urmă, Biserica a optat pentru o soluţie diferită: nu un Pământ regenerat în viitorul imediat, ci fericirea

---

13 Apocalipsa, cap. 21, v. l-2.

veşnică la o dată neprecizată. Această opţiune va fi la originea unui clivaj între instituţia Bisericii, preocupată să-şi afirme prerogativele, împărăţia sa, şi în consecinţă să păstreze lumea, aşa cum era ea, până la termenul final, şi aceia dintre credincioşi care nu înţelegeau să uite promisiunea unei domnii fericite de o mie de ani, înaintea sfârşitului definitiv al timpurilor. Cei o mie de ani însemnau deja un fel de eternitate; Mileniul nu doar preceda, ci înlocuia, ca să spunem aşa, Judecata de Apoi şi fericirea cerească. Era un sfârşit al lumii şi totodată o negare a sfârşitului lumii. Fără să-şi dea seama, milenariştii aruncau deja un butoi cu pulbere în sânul Bisericii.

Între secolele al II-lea şi al V-lea, milenarismul a fost înfloritor. Secte eretice, dar şi savanţi teologi şi martiri au împărtăşit această speranţă. Printre ei, Sfântul Iustin pe la 150, Sfântul Irineu pe la 180, Lactanţiu pe la 300 şi Sfântul Sulpiciu-Sever pe la 400. Dar celebrul teolog Origene (185-253) susţinea deja punctul de vedere contrar. Potrivit lui, venirea împărăţiei se situa nu în spaţiu şi timp, ci doar în sufletele credincioşilor. Ironie a istoriei: ferment originar al religiei creştine, milenarismul urma să devină suspect, chiar eretic.

Suită interminabilă de enigme, juxtapunere tradiţională dar deja contestabilă a două sfârşituri consecutive, text de referinţă pentru adepţii împărăţiei milenare şi pentru cei obsedaţi de Anticrist, Apocalipsa a fost departe de a risipi tenebrele sfârşitului lumii; de fapt, ea a complicat şi mai mult misterul. Într-un cuvânt, Sfântul Ioan (sau cel care a scris sub numele său) a reuşit să-i dezorienteze pe creştini şi a hrănit (pentru următorii două mii de ani) întrebările şi dezbinările lor. El se cuvine să figureze - mult înaintea lui Platon şi a Atlantidei sale - printre cei mai eficienţi creatori de confuzie.

Cum s-a salvat lumea şi cum a supravieţuit Imperiul propriei sale morţi

Cu sau fără milenarism, sfârşitul lumii obseda spiritele. Răspândirea şi triumful creştinismului au fost fără îndoială amplu favorizate de această atitudine mentală.

Spre sfârşitul domniei împăratului Marc Aureliu (161-180), un poet creştin anunţa războaie civile, foamete, ruinarea oraşelor. Pământul se va deschide. Lumea va lua sfârşit în anul 948 al Romei, adică 195 al erei creştine. Un sfârşit teribil de apropiat: cincisprezece ani după profeţie.

Câteva decenii mai târziu, Sfântul Hippolit (170-235), preot, savant şi martir, a studiat la rândul său problema sfârşitului Imperiului şi al lumii. El a situat cele două sfârşituri, care coincideau, în anul 500. Teorie aproape exactă în ce priveşte Imperiul, dar din fericire mai puţin inspirată în problema sfârşitului lumii. Asemeni atâtora din contemporanii săi, Hippolit nu înţelegea să disocieze cele două teme.

De altfel secolul al III-lea a fost martorul celei mai mari crize pe care au cunoscut-o Imperiul, societatea şi civilizaţia romană. Dezastru economic, tulburări sociale, războaie civile, frontierele tot mai ameninţate de barbari, spre mijlocul acestui secol totul părea să se prăbuşească. Sfântul Ciprian (200-258), unul din Părinţii Bisericii latine, prezenta într-un mod frapant în acel moment, îmbătrânirea şi secătuirea Pământului şi a spiţei omeneşti: omul, care odinioară trăia opt sau nouă sute de ani, abia dacă mai ajungea la o sută, semn că sfârşitul era aproape.

Imperiul a supravieţuit încă o dată crizei, dar reconstrucţia fu fragilă, iar aşteptarea sfârşitului rămase vie. „Numeroase sunt textele din secolele al IV-lea şi al V-lea - scrie Henri-Irenee Marrou, unul din cei mai buni specialişti în materie - care exprimă limpede sentimentul unei decadenţe generale şi a sfârşitului iminent... De

fiecare dată când un dezastru oarecare se abătea asupra lumii romane, opinia creştină credea că a venit ceasul din urmă.” „Opinia creştină” reprezenta deja quasi-totalitatea populaţiei Imperiului, după triumful creştinismului în secolul al IV-lea.

Dar cel mai uimitor eveniment apare în *Istoria* lui Ammianus Marcellinus (~ 330 - 400), care vrea să ne facă să credem într-un fel de repetiţie generală a sfârşitului lumii pe 21 iulie 365. În acea zi un cutremur de pământ zgudui întregul glob, apele mării se retraseră lăsând dezgolit relieful adâncurilor, apoi se aruncară cu furie asupra uscatului, înghiţind oraşe şi câmpii şi înecându-i pe locuitorii lor.

Lumea şi-a revenit încă o dată. Dar o catastrofă aproape la fel de gravă s-a petrecut câţiva ani mai târziu. În anul 376 împăratul Valens a pierit în teribila bătălie de la Adrianopol, unde romanii au suferit din partea vizigoţilor o înfrângere ce s-a crezut a fi definitivă. Sfântul Ambrozie (340-397), Părinte şi doctor al Bisericii, a văzut în acest eveniment împlinirea prezicerilor Scripturii. Toate nenorocirile anunţate se petreceau sub ochii săi: război, ciumă, foamete. El trase concluzia care se impunea: „Suntem martori: acesta este cu adevărat sfârşitul lumii... Iată-ne ajunşi la capătul vremurilor... Asistăm la sfârşitul lumii.”

Adrianopol, era deja îngrozitor. Dar evenimentele din 410 au reprezentat fără îndoială culmea nenorocirilor; ce era până atunci de neconceput devenea realitate. Roma însăşi, Cetatea eternă, stăpâna lumii, a fost în acel an cucerită şi jefuită de vizigoţii lui Alaric. Nicicând nu păruse sfârşitul lumii atât de apropiat: ce se mai putea întâmpla între căderea Romei şi sfârşitul pur şi simplu? Mărturiile concordă şi exprimă o părere larg împărtăşită. Lumea îmbătrânea, aceasta era cauza care o făcea să se clatine, explica Sfântul Augustin (354-430), personalitatea cea mai celebră a vremii sale, într-o predică rostită în acelaşi an

410: „Uneori oamenii îşi zic: iată că a venit ziua Judecăţii. Se întâmpla atâtea nenorociri, necazurile se răspândesc; iată că s-au împlinit toate spusele profeţilor; acum ziua Judecăţii este aici.”

Obsedaţi de sfârşitul timpurilor, oamenii din secolul al V-lea nu şi-au mai dat seama de sfârşitul Imperiului. Erudiţia modernă datează căderea sa în anul 476. De fapt, acest fenomen nu ar trebui redus la o dată precisă: din Antichitate până în Evul Mediu structurile politice, sociale şi mentale au evoluat lent. Lumea medievală s-a născut treptat pe ruinele Antichităţii, dar asimilând în parte moştenirea lumii vechi. Ficţiunea Imperiului a supravieţuit materialităţii sale, fantoma sa s-a instalat printre ruine. În imaginarul medieval nu există discontinuitate între Carol cel Mare încoronându-se împărat la Roma în anul 800 şi predecesorii săi romani. Imperiul roman continua să existe, şi lumea o dată cu el. Aceasta este puterea imaginarului: condamnat atunci când se afla în culmea gloriei, Imperiul era considerat viu mult timp după dispariţia sa.

Prinşi în curgerea unei evoluţii lente, oamenii au trecut în linişte de răscrucea anului 476. Se aşteptase în zadar sfârşitul conjugat al Imperiului şi al lumii. De la o criză la alta, ameninţat, diminuat, ruinat, Imperiul părea cu toate acestea durabil. Cu fiecare criză înlăturată sau depăşită, speranţa renăştea: Poate că sfârşitul nu va fi mâine.

Biserica triumfătoare nu mai găsea nici un avantaj într-un sfârşit iminent. Ea a ajuns să condamne milenarismul ce ameninţa ordinea stabilită şi în care ea însăşi reprezenta deja un element esenţial. În acelaşi timp, evita să se pronunţe asupra datei Judecăţii de Apoi. De ce să precipite dispariţia unei lumi care nu îi mai era ostilă, care se supusese cuvântului ei?

Evoluţia Sfântului Augustin este semnificativă şi a fost plină de consecinţe, dată fiind influenţa operei sale care a marcat profund gândirea teologică a Evului Mediu occidental. După ce el însuşi hrănise ideea unei lumi

muribunde, Augustin şi-a moderat substanţial atitudinea. În Cetatea lui Dumnezeu (operă încheiată pe la 427), el refuză să facă orice supoziţie, orice calcul precis privind sfârşitul lumii, mister divin ce nu se cădea descifrat de oameni. Însuşi Imperiul era creditat cu o anumită longevitate: „Fără îndoială că Imperiul roman a suferit neajunsuri, dar el nu a fost transformat: a trecut şi în alte vremuri prin încercări asemănătoare şi s-a ridicat de fiecare dată. Încercările prin care trecem azi nu trebuie să ne facă să disperăm: cine poate şti care este aici voia lui Dumnezeu?" Apocalipsa trebuia interpretată doar ca o alegorie spirituală. Cât despre Mileniu, el începuse o dată cu naşterea creştinismului şi triumful Bisericii. Nici un alt Mileniu nu mai era de aşteptat.

Astfel a fost lumea cât pe ce să piară la finele Antichităţii. Şi astfel s-a redresat, luând cunoştinţă de o anumită continuitate istorică.

Câteva reflecţii asupra sfârşitului Antichităţii în particular şi asupra sfârşitului lumii în general

Sfârşitul Antichităţii a adus pentru prima oară în lumina istoriei aşteptarea generalizată a unui sfârşit apropiat. O regăsim (începând cu secolul al II-lea î. Cr.) într-un spaţiu vast, întinzându-se din Iran până la triburile germanice. Fenomenul se explică prin marea criză, urmată de prăbuşirea lumii antice, întotdeauna la originea „sfârşiturilor lumii" există o perioadă de restructurări majore, când totul este pus în cauză.

Sfârşitul lumii nu vine niciodată singur. Ştiinţele oculte şi tot ce ţine de iraţional se numără printre însoţitorii săi cei mai siguri. Babilonul a inventat formulele escatologice cele mai influente: Potopul, combustia Universului, marele an...

Astrologia, magia şi alte discipline oculte au înflorit tot acolo şi în acelaşi timp. Nu a fost o întâlnire întâmplătoare.

Din secolul al II-lea î. Cr. se asistă, în lumea elenistică şi romană, la o ascensiune în forţă a iraţionalului. Ştiinţele oculte, astrologia au eclipsat treptat efortul de raţionalitate propriu epocii clasice. Influenţa orientală - evidentă - nu este suficientă pentru a da seama de acest fenomen.

Oamenilor le era frică. Frică de o lume care încetase să mai fie stabilă. Frică de un viitor care nu mai era similar cu prezentul şi cu trecutul. Frică de o societate care evolua dincolo de vechile structuri stabile şi devenea tot mai deschisă. Frică - cum spune E. R. Dodds într-o carte fundamentală (*The Greeks and the Irrational*[14]) - de libertate. Lumea antică va rata la capăt de drum marea experienţă încercată de epoca elenistică şi romană, marele pariu asupra viitorului. Criza materială nu explică totul: ea a fost însoţită de o criză a spiritului, de o lipsă de încredere, de frica de a nu fi mers prea departe.

Religia, profeţiile, magia, astrologia veniră să-şi ofere antidoturile lor împotriva fricii: ele lăsau să se întrevadă o lume şi un destin individual mai puţin supuse hazardurilor istoriei. Fapt ce clarifică problema sfârşitului lumii. Aşteptarea sa reflectă panica generată de o istorie aparent ieşită de sub control şi, în acelaşi timp, speranţa unei reînnoiri, a unei răsturnări, care să aducă lumii şi individului coerenţă şi certitudine. În jocul acesta frica şi speranţa apar inextricabil unite. Viaţa veşnică în ceruri sau cei o mie de ani de fericire pe Pământ sunt variante contradictorii, dar care decurg din acelaşi principiu, din dialectica spaimă-speranţă. Stăpâniţi de nelinişte, oamenii căutau o certitudine, fie ea şi iluzorie, pe care s-o opună unei realităţi pentru ei inacceptabilă.

---

14 Grecii şi iraţionalul, ed. a II-a, trad. rom. de Catrinel Pleşu, Ed. Polirom, Iaşi, 1998

Putem constata că formula istorică iudeo-creştină (considerată „rectilinie”) nu a anihilat concepţia ciclică tradiţională, profund ancorată în spirite. Ea a integrat chiar anumite elemente ale acesteia. Căci nu este Potopul biblic un sfârşit al lumii înaintea sfârşitului lumii, un simbol al sfârşitului timpurilor şi al Judecăţii de Apoi, urmat de renaşterea neamului omenesc? Pe de altă parte, varianta domniei mesianice şi, în general, sfârşitul timpurilor reprezintă întoarcerea la vechea vârsta de aur, regăsirea paradisului pierdut. Timpul liturgic este de asemenea un timp ciclic care se reînnoieşte identic în fiecare an. Eclipsată de creştinism, limitată în câmpul ei de acţiune sau parţial asimilată, dar nu dislocată, eterna reîntoarcere va supravieţui şi, constrângerile religioase o dată relaxate, îşi va regăsi vigoarea de altădată.

Sfârşitul unei lumi, sfârşitul lumii, graniţa care desparte aceşti doi termeni este extrem de vagă şi o putem trece aproape fără să ne dăm seama. Este lecţia oferită de sfârşitul Antichităţii. Ea ne ajută să construim o tipologie a sfârşiturilor lumii, şi aceasta, *mutatis mutandis*, se poate aplica marilor perioade care, bulversând structurile şi oamenii, au schimbat cursul istoriei.

3. Spaimele anului o mie

„Celor deznădăjduiţi de apropiatul sfârşit al lumii”

„Am voit apoi să arăt limpede celor deznădăjduiţi de apropiatul sfârşit al lumii numărul anilor scurşi de la începutul lumii adunând din cronici şi istorii un rezumat al faptelor din trecut.” Astfel vorbeşte Grigore din Tours (538-594) la începutul lucrării sale *Historia Francorum / Istoria francilor*. Începutul şi sfârşitul lumii: doi termeni inseparabili ai destinului omenesc. Între aceştia, şi în lumina lor, un timp a cărui trecere avea o temeinică semnificaţie, fiind doar o neîntreruptă pregătire pentru Judecata de Apoi.

Timpul anticilor era elastic: el nu ducea nicăieri. Evul Mediu a descoperit rigorile cronologiei: privirile rămâneau aţintite asupra sfârşitului timpurilor. Inventată de iudaism şi adoptată de creştinism, o istorie scurtă şi riguros măsurată s-a impus ca formulă exclusivă.

Pe când sfârşitul? El rezulta dintr-o ecuaţie cu două necunoscute: data Creaţiei şi durata lumii. S-au depus eforturi pentru rezolvarea acestei ecuaţii. Febra calculelor şi magia numerelor sunt în strânsă legătură cu demersul ştiinţific medieval. A încerca să dezvălui necunoscutul, chiar interzisul (nimeni nu cunoaşte ziua şi ora acestor evenimente. Numai Tatăl le cunoaşte), ţinea în fond de o mentalitate „ştiinţifică”.

Data Creaţiei figura în Biblie, dar nu în mod explicit. Biblia invita şi aproape obliga la a gândi în termeni temporali; spre deosebire de alte tradiţii şi texte vechi, ea

este puternic impregnată de cronologie. Exegeţii ei au căzut cu uşurinţă în capcană.

A apărut totuşi o dificultate majoră: contradicţiile dintre textul ebraic al Bibliei şi traducerea greacă a Septuagintei.

Cronologia evreiască era mai scurtă: de la Adam la Potop ea indica un total de 1 666 de ani, pe când cealaltă versiune ajungea la un total de 2 242; de la Potop la Avraam, deosebirea era şi mai sensibilă: 292 de ani faţă de 942.

Această neconcordanţă s-a aflat la originea a două cronologii distincte, una lungă şi cealaltă scurtă, distincţie fără îndoială relativă, dat fiind că ambele erau extrem de scurte în comparaţie cu concepţiile antice sau moderne. Calculul a fost făcut de Eusebiu din Cesareea (~ 265 - ~ 340), părinte al istoriografiei ecleziastice. În *Cronica* sa, scrisă în greacă în jurul anului 300 şi tradusă în latină în 379 de Sfântul Ieronim (~ 347 - 420), el atribuia lumii două vârste diferite. De la Adam la Patimile lui Cristos trecuseră fie 5 228, fie 3 991 de ani, în funcţie de variantă.

Evul Mediu nu a făcut decât să reia una sau alta dintre aceste două scheme. Isidor din Sevilla (~ 560 - 636), marele erudit spaniol, a optat pentru formula lungă, adică 5 228 de ani. Un alt învăţat din Evul Mediu, englezul Beda, supranumit „Venerabilul” (673-735), a preferat versiunea ebraică, pornind de la care a întinerit lumea, atribuindu-i un total de 3 952 de ani de la Adam până la venirea lui Cristos.

Cronicarii ulteriori i-au urmat pe Eusebiu-Ieronim, Isidor sau Beda, cu anumite corective rezultând fie din ceea ce ei considerau a fi un calcul mai bun, fie pur şi simplu din numeroasele erori în transcrierea cifrelor romane (uitând sau adăugând un C, un L, un X sau un I, lumea era întinerită sau îmbătrânită dintr-o trăsătură de condei!). Erudiţia sau neatenţia au produs nenumărate variante, fapt ce a complicat la extrem problema vârstei lumii, generând polemici aprige pentru câţiva ani în plus sau în minus. La răsărit exista mai puţină libertate. Acolo, lucrurile erau mai

bine puse la punct, bizantinii folosind „era constantinopolitană”, după care lumea începuse în anul 5 509 î. Cr., dată acceptată în toată Europa ortodoxă. În Rusia, documentele au fost datate în acest mod până la 1700, în vremea lui Petru cel Mare.

Lumea era aşadar nouă, câteva mii de ani, nu mai mult. Dar era uzată. Nouă din punctul nostru de vedere, ea era în acelaşi timp veche din punct de vedere medieval, foarte veche poate, în preajma sfârşitului. Tema degenerescentei, a decrepitudinii universale era monedă curentă în Evul Mediu.

Părerile asupra duratei lumii nu erau mai puţin împărţite decât asupra datei naşterii sale. O tradiţie evreiască, reluată de creştini, voia ca lumea creată în şase zile, să dureze şase epoci a câte o mie de ani. Şase mii de ani cu totul. Eusebiu lua în consideraţie şapte epoci în loc de şase, a şaptea începând cu naşterea lui Cristos. S-a câştigat astfel un mileniu. Mai precis, Origene a pus în paralel istoria lumii şi cele douăsprezece ore ale unei zile; potrivit lui, Noe a marcat ora a treia, Avraam a şasea, Moise a noua, Cristos a unsprezecea. Raportată la şase mii de ani, fiecare oră trebuia să dureze câte cinci sute de ani; lumea urma aşadar să sfârşească la cinci sute de ani după naşterea lui Isus Cristos. Evident, nu s-a întâmplat aşa. O altă interpretare, întărită de textul Apocalipsei, acorda ultimei perioade o mie de ani. Dar Sfântul Augustin - urmat în această privinţă de Biserică - considera că misterul timpului viitor aparţine lui Dumnezeu şi numai lui. „O mie de ani” însemna doar „o lungă perioadă de timp” şi nimic altceva.

Început al lumii controversat, durată nesigură, data Judecăţii de Apoi devenea imposibil de fixat. Dar toate părerile coincideau într-o privinţă. Anume, în convingerea că esenţialul istoriei fusese deja scris, că lumea se găsea mai aproape de sfârşit decât de început. Cinci sau şase epoci se scurseseră deja şi lumea o parcurgea pe cea din

urmă. Trecuseră unsprezece ore şi ultima era în curs. Lumea se apropia inevitabil de sfârşitul timpurilor.

Cum să recunoaştem sfârşitul timpurilor?

Sfârşitul se anunţa teribil şi spectaculos. Fericirea veşnică se înfăţişa desigur într-o lumină splendidă (pentru cei drepţi!), dar din păcate în calea ei stătea un moment greu de trecut şi care nu putea provoca alt sentiment decât teama. Evangheliile şi Apocalipsa dădeau fără îndoială amănunte. Dar s-a vrut să se meargă puţin mai departe... A fost meritul incontestabil al Sfântului Ieronim de a fi descoperit şi precizat cele cincisprezece semne ce caracterizează sfârşitul (ele ne-au fost transmise de Beda; adevăratul text al lui Ieronim rămâne necunoscut). Aceste semne erau atât de evidente încât nimeni nu se putea înşela. Iată-le (pentru orice eventualitate), zi cu zi:

Prima zi: marea se va ridica deasupra munţilor. Ziua a doua: ea va coborî atât de jos încât abia va mai putea fi văzută. Ziua a treia: monştrii marini vor scoate răgete cumplite. Ziua a patra: apele mării vor arde. Ziua a cincea: copacii vor emana o rouă însângerată. Ziua a şasea: clădirile se vor prăbuşi. Ziua a şaptea: pietrele se vor sfărâma. Ziua a opta: cutremure de pământ universale. Ziua a noua: pământul se va nivela, munţii şi dealurile se vor transforma în pulbere. Ziua a zecea: oamenii vor ieşi din peşteri şi vor rătăci ca ieşiţi din minţi. Ziua a unsprezecea: morţii îşi vor părăsi mormintele. Ziua a douăsprezecea: vor cădea stelele. Ziua a treisprezecea: toate făpturile vor muri pentru ca apoi să reînvie. Ziua a patrusprezecea: cerul şi pământul vor arde. Ziua a cincisprezecea: va fi un nou cer şi un nou pământ şi toţi vor reînvia.

Fig 6: Prima zi a sfârşitului lumii: marea se va ridica deasupra munţilor
(*L'Art de bien vivre et de bien mourir*, editată de Antoine Verard, Paris, 1496)

Să recunoaştem că în momentul în care marea va începe să se înalţe va fi cam târziu pentru a ne mai pune ordine în treburi. Dar, din fericire pentru păcătoşii dornici să se căiască puţin mai devreme, exista şi o gamă de semne mai timpurii, anunţând apropierea zilelor din urmă. Pe la anul 600, papa Grigore cel Mare (590-604) îi explica temeinic acest lucru regelui englez Aethelberht - rege în Kent între 562 sau 565 şi 618 (n.t.) -, recent convertit la creştinism: „Dorim ca Majestatea Voastră să ştie că sfârşitul lumii este aproape... şi că împărăţia sfinţilor care nu va avea sfârşit stă să vină. La apropierea sfârşitului lumii sân-tem ameninţaţi de mai multe lucruri ce nu s-au petrecut

nicicând înainte: vor fi prefaceri în aer şi semne cumplite venite din cer, furtuni din senin, războaie, foamete, epidemii şi cutremure de pământ în diferite locuri. Lucrurile acestea nu se vor petrece în zilele noastre, ci vor urma, toate, după vremurile de acum. De va fi aşadar să vezi unul din aceste lucruri în ţara ta, să nu te tulburi. Căci semnele acestea ale sfârşitului lumii ne sunt date dinainte ca să ne îngrijim de sufletele noastre...”

Relele omeneşti vor însoţi furia elementelor. Păcate şi nedreptăţi nemaivăzute, acte contra naturii. Bărbaţi se vor îmbrăca precum femeile şi se vor arăta în locurile publice asemeni prostituatelor. „Tatăl şi fiul se vor uni cu aceeaşi femeie, la fel fratele şi toţi cei apropiaţi prin rudenie” (Pseudo-Metodiu, *Descrierea vremurilor de pe urmă*, secolele VII-VIII).

Sfârşitul se apropie, dar nu soseşte

Simplă aşteptare, frică, panică? Intensitatea sentimentelor şi a atitudinilor varia de la o persoană la alta. „Nervozitatea” a fost mai mare la începuturile Evului Mediu: instabilitate politică şi socială, succesiune de invazii, mare epidemie de ciumă (secolele VI-VIII), era epoca în care - potrivit lui Grigore din Tours - oamenii erau îngroziţi de apropierea sfârşitului lumii. Amurgul Evului Mediu, aşa cum vom vedea, a fost caracterizat la rândul său de o accentuare a temerilor escatologice.

Discursul oficial al Bisericii era ambivalent: sfârşitul se apropie, dar „timpul acela încă nu a venit”. Nimeni nu ştie nici ziua, nici ora. Rămânea întotdeauna o marjă de siguranţă. Astfel ca spiritele să fie ţinute în alertă, dar obligate totodată să accepte şi să respecte lumea aceasta aşa cum era. O lume devenită mai stabilă după încetarea invaziilor şi constituirea sistemului feudal. O lume în care

fiecare îşi avea locul său bine precizat, trăia într-o anumită securitate şi putea găsi un anume sens al vieţii: tot atâtea ecrane protectoare în faţa temerilor. Dar în acelaşi timp o lume în care viaţa rămânea precară, în care deseori nu se mânca pe săturate şi în care moartea secera cu brutalitate. O lume în care nimic nu era mai banal decât un miracol, în care se putea întâmpla orice. „Omul acelor timpuri trăia într-o perpetuă nelinişte şi angoasă, în mijlocul unei naturi încă sălbatice - căci pădurea acoperea cea mai mare parte a Occidentului -, pradă spaimelor nopţii populate de fantome şi spirite” (Pierre Riche). Un război, o foamete, o epidemie, semne neliniştitoare venite din cer, sau uneori toate aceste rele laolaltă, puteau pune în cauză echilibrul fragil al societăţii şi al mentalităţilor. De altminteri, nu era nevoie de mare lucru pentru a-i face să creadă pe nişte oameni profund religioşi şi deja impregnaţi de ideea efemerităţii lumii, că Judecata de Apoi urma să aibă loc sub ochii lor.

„Căci sfârşitul lumii se apropie”, „lumea îmbătrâneşte”, „semne evidente anunţă sfârşitul apropiat al lumii, ruinele se-nmulţesc”, aceste formule şi altele asemănătoare, foarte frecvente în hrisoavele şi documentele din secolul al VI-lea până într-al XI-lea, reflectă o credinţă larg răspândită. Dar expresiile acestea stereotipe nu sunt neapărat semne de panică. Ce însemna de altfel „viitor apropiat”? Pentru oamenii Evului Mediu, anii treceau lent. Lumea ţărănească - şi ce altceva este Evul Mediu dacă nu o vastă lume ţărănească - trăia într-un fel de insularitate temporală. „Nu există alt veac decât al nostru” declara filozofic un ţăran către anul 1300.[15] După acest secol se putea întâmpla orice, dar aceasta era deja o altă poveste.

Aşteptarea sfârşitului lumii nu avea deci nimic dramatic în sine. Era condiţia acceptată a omului, scopul întregii sale

---

15 Le Roy Ladurie, Montaillou, sat occitan, de la 1294 până la 1324; trad. rom. de Maria Carpov, Editura Meridiane, Bucureşti, 1992.

istorii. Lumea trăia împărţită - ca întotdeauna - între teamă şi speranţă, asumându-şi rigorile unei istorii scurte, dar în definitiv suficientă la scară umană. Constructorii catedralelor nu erau nişte angoasaţi: ei investeau, desigur, în lumea de dincolo, dar o făceau în piatră durabilă.

Foarte curioasa afacere a spaimelor

Spaimele anului o mie! Unul din cele mai celebre şi mai fascinante episoade ale istoriei. Momentul când lumea a crezut că asistă la împlinirea Scripturilor. Trei istorici vor avea pe rând cuvântul: William Robertson (1721-1793), Jules Michelet (1798-1874) şi Henri Martin (1810-1883). La capitolul spaimelor anului o mie, ei sunt fără îndoială cei mai calificaţi şi nu rămâne nimic de adăugat sau de modificat la mărturia lor.

„Către sfârşitul secolului al X-lea şi începutul celui de al XI-lea s-a răspândit deodată în Europa un crez care nu întârzie să facă progrese incredibile... Oamenii îşi imaginau că cei o mie de ani despre care vorbeşte Sfântul Ioan au trecut şi că urma să vină sfârşitul lumii. Această închipuire semăna o consternare generală în rândul creştinilor. Mulţi renunţară la bunurile lor, îşi abandonară familiile şi prietenii şi se grăbiră să meargă în ţara sfântă, unde credeau ei că trebuia să apară în curând Cristos pentru a-i judeca pe oameni.” (William Robertson, *Istoria domniei împăratului Carol Quintul*, 1769).

„Era o credinţă universală în Evul Mediu că lumea urma să se sfârşească în anul o mie de la întrupare... Lumea nu vedea în sine decât haos; ea aspira la ordine şi avea speranţa s-o găsească în moarte... În mijlocul atâtor apariţii, viziuni, voci ciudate, între minunile lui Dumnezeu şi ispitele demonului, cine putea spune dacă pământul nu se

va preface într-o dimineaţă în fum, la sunetul trâmbiţei fatale... Sfârşitul acesta al unei lumi atât de triste era totodată speranţa şi spaima Evului Mediu...

Speranţa aceasta teribilă în Judecata de Apoi a luat proporţii în timpul calamităţilor care au precedat sau au urmat îndeaproape anul 1000. Se părea că ordinea anotimpurilor se schimbase, că elementele ascultau de legi noi. O ciumă cumplită a devastat Aquitania... Foametea făcea ravagii în toată lumea, din Orient până în Grecia, Italia, Franţa, Anglia... Pe drumuri, cei puternici îi înşfăcau pe cei slabi, îi sfâşiau, îi frigeau şi îi mâncau. Unii le arătau copiilor câte un ou sau un fruct şi îi atrăgeau deoparte pentru a-i devora. Acest delir, această furie a mers până acolo încât animalul era mai în siguranţă decât omul. Ca şi cum ar fi fost deja un obicei înrădăcinat să mănânci carne omenească, s-a găsit cineva care a îndrăznit s-o expună spre vânzare în piaţa din Toumus... Interveni şi o altă calamitate; ademeniţi de mulţimea cadavrelor fără mormânt, lupii începură să-i atace pe oameni.

Fig 7: Oraşele asediate de lupi
(Camille Flammarion, *La Fin du monde*, Paris, 1894)

Atunci, oameni cu frica lui Dumnezeu săpară gropi în care fiul îl târa pe tată, fratele pe frate, mama pe fiu, când îi vedeau că-şi pierd puterile şi nu rareori supravieţuitorul, deznădăjduit de viaţă, se arunca după ei." (*Jules Michelet, Histoire de France / Istoria Franţei*, vol. II, 1833)

„În toată creştinătatea se răspândise credinţa că ziua supremă se apropia, că în curând se vor vedea «semnele mâniei prezise de Scriptură, omul păcatului, fiul pierzaniei» (Anticristul) care, potrivit Sfântului Pavel «trebuie să se arate neamurilor» înaintea venirii lui Cristos. În ultimul an al secolului al X-lea toate fură părăsite, distracţii, afaceri, interese, totul, aproape că şi muncile câmpului. «De ce, spuneau oamenii, să ne gândim la un viitor care nu va mai fi? Să ne gândim la veşnicia care se apropie!»

Oamenii nu se mai îngrijeau decât de nevoile imediate: ei îşi donau pământurile şi castelele bisericilor şi mânăstirilor pentru a obţine protecţie în împărăţia cerurilor unde urmau să intre... Când s-a apropiat termenul fatal, mulţimile se îngrămădeau în bazilici, în capele, în toate edificiile consacrate lui Dumnezeu aşteptând, copleşiţi de spaimă, ca din înaltul cerului să răsune cele şapte trâmbiţe ale celor şapte îngeri ai Judecăţii de Apoi." (Henri Martin, *Histoire de France / Istoria Franţei*, vol. III, 1834.)

Lumea aşadar înnebunise; o nebunie preponderent călătoare în interpretarea lui Robertson, o nebunie canibală pentru Michelet, o nebunie resemnată, apatică la Martin.

Spre sfârşitul secolului al XIX-lea, istoricii au avut curiozitatea să cerceteze mai îndeaproape sursele folosite de celebrii lor precursori. Rezultatul a fost cel puţin la fel de interesant ca şi spaimele înseşi. Sursele nu spuneau de fapt nimic, dar absolut nimic, despre faimoasele spaime ale anului o mie! Istoria a fost prinsă încă o dată pe picior greşit (ea e însă obişnuită cu aşa ceva). Dar până la urmă, puţin importă: cu sau fără surse la bază, spaimele anului o mie s-

au impus în conştiinţa publică (cu atât mai mult cu cât pot servi de preludiu viitoarelor spaime, cele ale anului 2000).

Ce s-a întâmplat cu adevărat în preajma anului o mie

Istoricii care au născocit tenebroasa afacere a anului o mie îşi cunoşteau fără îndoială meseria. Dar, trăind în epoca Luminilor sau în secolul al XIX-lea, ei denunţau bucuroşi ceea ce credeau a fi obscurantismul şi iraţionalismul medieval. Erau prin urmare înclinaţi către o anumită lectură a surselor, o lectură tendenţioasă, foarte tendenţioasă. Şi ce surse! Textul de bază erau fără îndoială *Analele* mânăstirii Hirschau, compilate, dar de fapt, cum bine se ştie astăzi, fabricate în întregime de benedictinul Johann von Tritheim, zis Trithemius (1462-1516). Scriind în epoca Renaşterii, acesta era înclinat să exagereze temerile superstiţioase ale Evului Mediu: „În anul o mie de la întrupare - ne spune el - violente cutremure de pământ au zguduit întreaga Europă, distrugând pretutindeni edificii trainice şi măreţe. În acelaşi an a apărut pe cer o cometă îngrozitoare. Mulţi din cei care au văzut-o au crezut că prevestea ziua de pe urmă.” Informaţia lui Trithemius era extrasă din cronica lui Sigebert de Gembloux (~ 1030 - 1112), el însuşi scriind după evenimente. Acesta ne vorbeşte despre un cutremur de pământ şi o cometă înspăimântătoare. Nici un cuvânt despre sfârşitul lumii! De la Sigebert de Gembloux, trecând prin Trithemius şi până la Henri Martin, găsim o întreagă lecţie - atât de edificatoare - de metodologie a istoriei.

Dar ce spun în realitate sursele, adevăratele surse, cele din jurul anului o mie, din secolele al X-lea şi al XI-lea? Ele nu exclud o aşteptare având la origine „trecerea celor o mie de ani” prezişi de Apocalipsa, după care urma ca răul

să invadeze lumea, preludiu necesar al triumfului lui Dumnezeu şi al Judecăţii de Apoi. Acest calcul corespundea de altfel unei interpretări stricte a celor o mie de ani acordaţi ultimei epoci dintre cele şase sau şapte ale istoriei omenirii.

Toate aceste lucruri erau însă prea savante pentru a impresiona poporul şi nici chiar oamenii Bisericii nu-şi făceau griji. Expresia *anul o mie* nu avea, de altfel, prea mult sens. Nu se folosea încă era de la întrupare, numărarea anilor începea cu facerea lumii (şi, aşa cum am văzut, fiecare avea propriul său sistem cronologic). În plus, o mie de ani, de acord, dar cu începere de când? De la naşterea sau de la moartea lui Isus? Rezultau de aici cel puţin două variante „milenariste”: anul 1000 şi anul 1033. Ce încurcătură! Doar câţiva iluminaţi s-au putut pretinde edificaţi asupra datei sfârşitului timpurilor.

Iată mărturia lui Abbon, abate de Saint-Benoit-sur-Loire, despre un eveniment petrecut în preajma anului 975: „Cu privire la sfârşitul lumii, am auzit predicându-se poporului într-o biserică de la Paris că Anticristul va veni la sfârşitul anului o mie şi că judecata de pe urmă va fi curând după aceea. Am combătut cu tărie această opinie, sprijinindu-mă pe *Evanghelii*, pe *Apocalipsa* şi pe *Cartea lui Daniel*.”

Un alt învăţat teolog, Adson, abate de Montier-en-Der, scria către anul 950 o carte intitulată *Despre naşterea şi vremea Anticristului*. Lucrare liniştitoare. Venirea acestui abominabil personaj nu era iminentă. Logică inatacabilă: pornind de la teoria celor patru împărăţii, Adson trăgea concluzia că istoria trebuia să continue, de vreme ce Imperiul roman nu-şi încheiase existenţa. „Timpurile acelea încă nu au venit, căci, deşi vedem că Imperiul roman este în mare parte distrus, atâta timp cât vor fi regii franci care să-l păstreze, măreţia împărăţiei nu va pieri cu totul şi va trăi mai departe în regii săi.” Dacă ar fi ştiut, bunul abate, că Imperiul nu mai exista! În orice caz, sfârşitul istoriei era amânat sine die: „Să mai ştiţi apoi că după moartea

Anticristului, ziua Judecăţii nu va veni imediat şi că Domnul nu se va grăbi să judece.”

Liniştiţi în această privinţă, oamenii puteau traversa anul o mie fără să-şi schimbe obişnuinţele, ceea ce şi făcură. A fost chiar un an remarcabil din multe puncte de vedere. Sfântul Scaun era ocupat de un papă ieşit din comun, Silvestru al II-lea (999-1003), fostul călugăr din Auvergne Gerbert d'Aurillac, unul din cei mai învăţaţi oameni ai vremii sale. A fost anul constituirii Bisericilor din Ungaria şi Polonia. Imperiul romano-germanic (Imperiul roman, în definitiv!) fusese restaurat în anul 962 de către Otto I. În preajma anului o mie, el a găsit un suveran foarte activ în persoana lui Otto al III-lea. Reînnoirea Imperiului nu prevestea nimic rău, dimpotrivă. Treburile politice şi religioase mergeau din plin. Nici o ieşire din minţi, nici o resemnare, dimpotrivă, o mare poftă de a trăi, a acţiona, a reînnoi, a construi. „Sfârşitul secolului al X-lea – scrie Pierre Rich - nu este nicidecum o perioadă a fricii, dimpotrivă, este un timp al înnoirii în toate domeniile: curba demografică se redresează, şantierele de construcţie sunt în plin avânt, atelierele de pictură produc capodopere, şcolile reiau tradiţia dascălilor carolingieni şi merg chiar mai departe.”

Poftă de viaţă care nu îi lipsea nici regelui Franţei Robert al II-lea cel Pios (996-1031), în pofida poreclei sale. El a fost într-un fel trigam, ca să nu mai vorbim despre un dublu incest. Stranie pregătire pentru Judecata de Apoi, mai ales din partea unui om sfânt ca Robert. În 996 sau 997 el s-a căsătorit cu Bertha, verişoara sa, legătură considerată incestuoasă. Ca urmare, conciliul de la Roma i-a impus în 998 o penitenţă de şapte ani. Putem presupune că Biserica nu era atât de blândă încât să-i impună regelui o pedeapsă pe care sfârşitul lumii ar fi întrerupt-o mult înainte de termen; în mod vădit, prelaţii nu se gândeau la iminenţa Judecăţii de Apoi.

Textul esenţial din care a fost extrasă aproape întreaga colecţie de nenorociri şi spaime rămâne fără îndoială

Cronica lui Raoul Glaber (- 985 - 1046) acoperind secolul al X-lea şi prima jumătate a celui de al XI-lea. Două observaţii preliminare. Prima: Glaber vorbeşte de o întreagă epocă şi episoadele dramatice din cronica sa nu se referă la anul o mie; nu este vina lui dacă istoricii moderni le-au utilizat tocmai pentru a pune în evidenţă pretinsele spaime ale acestui an. A doua observaţie: spirit fantezist, călugărul acesta rătăcitor nu putea fi un martor dincolo de orice bănuială. Este suficient să spunem - dacă suntem totuşi dispuşi să-l credem - că el întreţinea anumite legături cu diavolul: a avut trei întâlniri cu acest personaj prea puţin recomandabil.

Acestea fiind zise, Raoul Glaber nu ne satisface curiozitatea în privinţa anului o mie, el nu notează nimic cu semnificaţie deosebită despre acest an, ci doar un talmeş-balmeş de evenimente, fericite şi nefericite, cum se întâmpla întotdeauna. În rest, semnele cereşti şi nenorocirile nu lipsesc, mai ales pentru anul 1033, dar într-un alt context decât sfârşitul lumii.

Să ne gândim numai: o cometă în anul 1014 şi numaidecât o biserică în flăcări. O altă cometă, în aceeaşi perioadă, şi iată urmarea: „Numeroase oraşe, cetăţi şi mânăstiri din Galia şi Italia au fost distruse de foc.” O eclipsă, tocmai în 1033, „prevestea că asupra neamului omenesc se va abate un cumplit dezastru”. La drept vorbind, dezastrul nu a fost de proporţii: câţiva nobili romani l-au alungat pe Papă din reşedinţa sa după ce încercaseră mai întâi să-l ucidă. Şi au putut fi văzute, în acelaşi timp, „jafuri şi incesturi, conflicte generate de lăcomia oarbă, furturi şi adultere infame”. Pe astfel de temeiuri, sfârşitul lumii ar putea avea loc în orice zi.

În anul 1004 o balenă s-a aflat la originea tuturor relelor, „o balenă surprinzător de mare ce despica valurile în locul numit Berneval”. Fără să-şi dea seama, nefericitul animal a fost semnul ce-a declanşat războiul „pe tot întinsul lumii apusene”.

În sfârşit, epidemiile şi foametea. Descrierea marii foamete din 1033 - utilizată pe larg de Michelet şi alţi istorici în căutarea spaimelor anului o mie - este pe bună dreptate celebră, „în perioada următoare ravagiile foametei începură să se întindă pe tot pământul şi exista temerea că neamul omenesc va dispărea aproape cu totul.” Cele ce urmează au fost prelucrate de Michelet în paginile binecunoscute pe care le-am citat deja. Se observă cu uşurinţă că nu este vorba, în textul lui Raoul Glaber, de o teroare mistică în faţa sfârşitului timpurilor, ci de o frică de ordin mai material, provocată de foamete, acest flagel aproape permanent al Evului Mediu. Pedeapsă divină, pedeapsă aspră fără îndoială, dar departe de Judecata de Apoi.

Dezbaterea este încheiată. Nimic deosebit nu s-a întâmplat în anul o mie, nici în 1033. Au fost ani obişnuiţi, cu temerile şi speranţele ce au caracterizat global mentalitatea medievală. Fricile existau: le putem izola în vederea studiului. Există de asemenea optimismul, dorinţa de a se afirma şi de a construi, speranţa de a dura. Cele două coexistau. Ca întotdeauna. Apropierea sfârşitului lumii, teama de Judecata de Apoi nu au întrerupt muncile câmpului, nici zăngănitul armelor, nici înălţarea catedralelor. Apropiat, sfârşitul timpurilor păstra totuşi mereu distanţa. El era hărăzit unui mâine care din fericire nu venea, fiindcă trăim mereu astăzi.

Este foarte curios să constatăm că în acea epocă mai curând Japonia a cunoscut o anumită panică a sfârşitului lumii. S-a crezut atunci că ultima eră - cea a degenerării - prezisă de teoria budistă urma să înceapă exact în anul 1052. Instabilitatea şi tulburările sociale păreau să confirme justeţea teoriei. La fel ca Occidentul, şi Japonia a găsit forţa necesară pentru a depăşi criza.

Islam şi creştinătate: partida sfârşitului lumii

Sfârşitul lumii a profitat din plin de expansiunea Islamului, în anul 638 arabii au intrat în Ierusalim, oraşul sfânt. În Orientul Apropiat, în Africa de Nord, provinciile imperiale au căzut una după alta. Constantinopolul, inima Imperiului şi a lumii creştine, a fost atacat şi asediat între 674 şi 678. Spania a fost cucerită în 711. La răsărit ca şi la apus, Europa creştină se retrăgea din faţa steagului verde al profetului.

Cât despre istorie, discursul Islamului era analog celui al Bibliei (care exercitase de altfel o considerabilă influentă asupra Coranului). Facerea lumii în şase zile, Adam, Noe şi Potopul... Aceeaşi schemă, în perspectiva unei istorii scurte, a unui sfârşit ce trebuia să fie aproape. Mahomed era considerat ultimul din marii profeţi şi odată misiunea sa îndeplinită, sfârşitul lumii se anunţa pe curând (cam într-o sută de ani, potrivit Profetului însuşi).

Dar s-a petrecut acelaşi lucru cu Islamul ca şi cu religia creştină. A fost la rândul său instituţionalizat, pus în slujba realităţilor terestre şi, în consecinţă, sfârşitul şi-a pierdut caracterul de urgenţă. Musulmanii, ca şi creştinii, erau învăţaţi că nu le revenea oamenilor să stabilească data zilei de pe urmă. La fel ca în Europa, credinţa mesianică a fost menţinută şi afirmată mai ales de „contestatari”, cu deosebire sectele şiite. O credinţă era larg răspândită şi avu parte de o existenţă durabilă: cea referitoare la *Mahdi*, personaj misterios trimis de Allah, care trebuia să vină puţin înainte de sfârşitul timpurilor pentru a instaura domnia dreptăţii şi a restabili în deplinătate religia.

Fraţi duşmani, creştinismul şi islamismul au purtat în lume un mesaj similar, amplificat de conflictul dintre ei. Din perspective diferite, ei aşteptau aceleaşi semne prevestitoare ale sfârşitului timpurilor.

Arabii considerau cucerirea lumii creştine - încoronată de luarea Constantinopolelui şi a Romei - şi instaurarea în toată lumea a credinţei islamice drept intrarea în ultima fază a istoriei. Creştinii vedeau lucrurile în acelaşi mod: Mahomed personifica Anticristul, şi triumful său efemer trebuia obligatoriu să preceadă restaurarea împărăţiei lui Dumnezeu. Problema s-a pus cu ocazia primei cruciade (1096). Papa Urban al II-lea argumenta astfel într-o manieră cu totul particulară: Anticristul trebuia să-i învingă pe creştini la Ierusalim şi să-şi instaleze acolo cortul; din partea creştină urmau să cadă pe câmpul de luptă, întru marea glorie a lui Cristos, cei trei regi ai Egiptului, Africii şi Etiopiei. Dar, pentru a ajunge acolo - lucru uşor de înţeles - trebuia eliberat Ierusalimul şi creştinismul instalat pretutindeni în Orient.

Apropierea Necredincioşilor dădea deja un fior al sfârşitului lumii. Cazul Spaniei este exemplar. Acolo exista o confruntare directă şi permanentă între creştinătate şi Islam, un fel de cruciadă prelungită. Nu întâmplător, tocmai aici sfârşitul lumii şi Apocalipsa s-au bucurat de un mare prestigiu. Spre finele secolului al VIII-lea, Beatus, abate de Liebana (în Asturia), a alcătuit un manuscris împodobit cu miniaturi remarcabile: *Comentarii asupra Apocalipsei*. În secolele următoare fură executate numeroase copii ale acestei lucrări. Apocalipsa lui Beatus a devenit pentru spanioli un text sacru, întocmai ca Scripturile.

La celălalt capăt al Europei, Imperiul bizantin se găsea într-o situaţie critică. După schisma dintre ortodocşi şi catolici, el avea de-a face simultan cu doi Anticrişti: Islamul şi papalitatea. Devenea dificil să fii bizantin: semnele funeste se arătau atât din dreapta cât şi din stânga. Constantinopolul a căzut în 1204 în mâinile cruciaţilor Anticristului latin, apoi în 1453 - definitiv - în puterea Anticristului islamic, sub înfăţişarea Imperiului otoman. Se apropia oare sfârşitul lumii, sau el trebuia precedat de o restaurare a Imperiului?

Spre finele secolului al XI-lea, mecanismul sfârşiturilor lumii a început să-şi accelereze brusc mişcarea. Cruciaţii care se scurgeau spre locurile sfinte pentru a elibera Ierusalimul şi a-i zdrobi pe necredincioşii musulmani, ce altceva făceau ei decât să pregătească venirea vremurilor de pe urmă, a împărăţiei lui Cristos?

Benzo, episcop de Alba, prezicea următoarele evenimente: împăratul Henric al IV-lea (1056-1106) trebuia să cucerească Bizanţul, să-i învingă pe Necredincioşi, să meargă asupra Ierusalimului, să-l întâlnească în cale pe Anticrist şi să-l zdrobească, după care urma să domnească până la sfârşitul lumii asupra unui imperiu universal.

Iată şi o altă variantă, mai spectaculoasă: învierea lui Carol cel Mare care va învinge Islamul şi va instaura epoca fericită premergătoare sfârşitului timpurilor. Mai târziu, cu această misiune escatologică a fost creditat împăratul german Frederic al II-lea (1218-1250), personaj contestat, dar charismatic. Urma ca el să învie, să elibereze Ierusalimul şi să pregătească astfel a doua venire a lui Cristos. Mitul împăratului ultimelor zile s-a fixat astfel în conştiinţe.

Dar, în paralel cu aceste fantasme, un fapt nou şi plin de consecinţe s-a petrecut în apus. Sfârşitul lumii s-a pus pe faţă în slujba contestaţiei sociale. El s-a transformat în ideologie revoluţionară.

Revoluţia milenaristă

În regiunea Anvers, în nord-vestul Imperiului german, un anume Tanchelm, fost notar flamand, a făcut să se vorbească mult despre el în jurul anului 1110. Urmat de mulţimi entuziaste, predicile sale puneau în cauză clerul şi ordinea stabilită în general. Tanchelm se considera un nou Mesia pătruns de Spiritul sfânt. Pentru a-şi consolida poziţia

religioasă, el nu a ezitat să-şi pregătească nunta, fericita mireasă nefiind alta decât Fecioara Maria, sau mai bine spus o statuie a Fecioarei. Unul dintre discipolii săi, fierar de meserie, s-a inspirat la rândul său într-un mod insolit din Biblie, întemeind o confrerie de doisprezece membri, asemeni celor doisprezece apostoli: ei aveau dreptul la o femeie, „reprezentând-o pe fericita Maria”, care le aparţinea pe rând.

Tanchelm nu era o excepţie. S-au afirmat atunci vocaţii stranii: iluminaţi, profeţi, „împăraţi ai ultimelor zile” mişunau pe drumurile şi în oraşele sfârşitului de Ev Mediu. Un Ev Mediu ale cărui structuri se relaxau, evoluau, se transformau; care intra într-o perioadă mai deschisă, de schimbări, dar şi de inevitabile tensiuni, temeri şi speranţe. Înflorire a oraşelor, a comerţului, creştere sensibilă a populaţiei şi insuficienţă a pământurilor, vechile cadre trozneau din toate încheieturile. Tot mai numeroşi şi mai revendicativi, marginalii de tot felul alcătuiau baza socială a contestaţiei.

Săracii şi dezrădăcinaţii s-au pus în mişcare; agricultori fără pământ şi orăşeni fără slujbe, soldaţi fără ocupaţie, nobili sărăciţi şi clerici desprinşi de Biserică. Ce voiau aceştia? Să reînnoiască lumea, să construiască o lume nouă, esenţial diferită de cea în care trăiau. Ceea ce, în termeni medievali, voia să spună invocarea celei de a doua veniri a lui Cristos, domnia mesianică de o mie de ani, Mileniul.

Mileniu ce dormitase vreme de mai multe secole, de la sfârşitul Antichităţii. Acum el era descoperit şi adaptat exigenţelor timpului. Cu o sete insaţiabilă de a sări etapele care duceau către împărăţia promisă. Mijlocul era unul singur: a face tabula rasa. A te ruga era un lucru bun, dar uneori, pentru a grăbi lucrurile, violenţa se dovedea necesară; armata lui Cristos ucidea, jefuia şi viola, conform bunelor uzanţe ale vremii.

Cu atât mai mult cu cât armata lui Satan se înmulţea la rândul ei. Agenţii Anticristului trebuiau identificaţi, combătuţi şi exterminaţi. În primul rând Necredincioşii, musulmanii, dar aceştia erau mai curând rari în inima Europei. Se dispunea în schimb de evrei, şi s-a profitat din plin, inventându-se pogromurile. Dar ţinta preferată era Biserica, Biserica oficială cu ierarhia, puterea şi bogăţiile sale. De ce nu? Ce altă deghizare mai bună pentru forţele diavolului? În fapt, totul era putred, întreaga lume trebuia refăcută.

Contestaţia era globală: ea viza Biserica, proprietatea, puterea, libertăţile, relaţiile umane (uneori chiar raporturile sexuale). Revolta se îndrepta contra bogăţiei, a ierarhiei, a constrângerilor sociale. Unul din episoadele cele mai remarcabile ale „revoluţiei milenariste" a fost epopeea Taborului, în timpul războaielor husite din Boemia (1419 - 1434). Săraci şi marginali de pretutindeni se scurgeau spre această fortăreaţă unde încercau să făurească o societate comunitară, egalitară şi anarhistă. Proprietatea şi impozitele au fost abolite, s-a declarat un război de exterminare împotriva nobililor. Tabor devenea Noul Ierusalim, centrul lumii, iar taboriţii nu se îndoiau că vor atrage întreaga lume de partea lor, pregătind astfel a doua venire a lui Cristos şi cei o mie de ani de fericire.

Formulele milenariste oscilau între rigoarea spirituală a împărăţiei lui Dumnezeu şi deliciile visate ale unei ţări a abundenţei. Sub învelişul preceptelor şi a simbolurilor religioase se ascundea o morală diferită. Relativ curentă, licenţiozitatea şi chiar promiscuitatea sexuală reprezentau o formă de comuniune colectivă vizând stabilirea unui nou tip de sociabilitate, întoarcere la un fel de fraternitate şi inocenţă primitive. Toate structurile se dizolvau într-un mare elan anarhic. Remodelare completă a istoriei, răsturnare a valorilor acceptate: era o revoluţie absolută, un veritabil „sfârşit al lumii".

Existau, fără îndoială, două feluri de milenarism. O variantă moderată, reformistă şi paşnică, mai preocupată de perfecţionarea spirituală decât de plăcerile pământeşti, se contrapunea tendinţelor revoluţionare. Punctul lor de plecare era însă similar: refuzul lumii aşa cum era, ambiţia de a inventa - cu ajutorul lui Dumnezeu - o lume nouă.

Avatarurile unei ideologii

Spre sfârşitul secolului al XII-lea, milenarismul şi-a găsit teoreticianul, unul dintre cei mai influenţi ai tuturor timpurilor. Călugărul calabrez Ioachim din Fiore (~ 1135 - 1202) nu avea evident nimic dintr-un revoluţionar şi nu se considera un marginal. Scrierile şi le supusese, cu prudenţă, aprobării pontificale. Oricum, aceasta nu le făcea mai puţin subversive. În *Expunere asupra Apocalipsei*, Ioachim propunea o nouă filozofie a istoriei, împărţită în trei mari perioade: Vechiul Testament (vremea Legii), Noul Testament (vremea Evangheliei) şi o ultimă epocă, ce urma să vină, plasată sub semnul revelaţiei spirituale. Sfânta Treime era pusă la treabă: prima epocă era patronată de Tatăl, a doua de Fiul, a treia de Sfântul Duh. În timpul acestei ultime faze a istoriei omenirii, lumea, convertită la adevărata credinţă, va fi guvernată de călugări, „în acele zile va domni dreptatea şi abundenţa păcii.” Până la Judecata de Apoi.

Ioachim din Fiore cunoştea şi data începutului domniei Duhului Sfânt: anul 1260. Sfârşitul lumii era foarte aproape, sfârşitul în orice caz al structurilor existente: Biserică, feudalitate şi toate celelalte.

În zilele noastre opera acestui mistic trezeşte din nou interes. Anunţând sfârşitul unei lumi, a lumii sale, el prefigura în acelaşi timp numeroase ideologii moderne, axate pe credinţa că vicisitudinile istoriei vor ceda într-o

bună zi locul unui viitor calm şi fericit, aflat practic în afara timpului.

În secolele al XIII-lea şi al XIV-lea a existat o întreagă descendenţă a lui Ioachim din Fiore. În interiorul Bisericii, călugării franciscani, discipoli ai lui Francisc din Assisi, care credeau că le revine un rol în instaurarea preconizatei domnii monastice. Dar mai ales, şi în tot mai mare măsură, în marginea Bisericii. Milenarismul militant îşi asuma şi adapta învăţăturile călugărului calabrez. Anul 1260 nu a asistat la instaurarea domniei promise, dar agitaţia a fost mare în Italia, datorită mai cu seamă grupurilor de „flagelanţi" şi numeroaselor manifestări populare de penitenţă. Trebuia să meriţi intrarea în era Duhului Sfânt. Unii au avut chiar revelaţia de a se găsi în prezenţa întrupării acestuia. Era... Guillelmina, femeie de origine necunoscută, dar care se pretindea fiica regelui Boemiei. La Milano, ea a fost luată foarte în serios, chiar de oameni cultivaţi, convinşi de esenţa ei divină. Moartă în 1262, a fost exhumată în 1300 şi aruncată în flăcări.

Treptat, tendinţa contestatară devenea din ce în ce mai evidentă. Un anume frate Dolcino, din Novară, în fruntea unei secte a „Apostolicilor", preconiza în 1303 următorul program: în 1304 exterminarea cardinalilor şi a Papei, în 1305 dispariţia întregului cler, preoţi şi călugări, şi în sfârşit, în 1306, începutul noii ere. Era un program radical, dar din 1260 se aşteptase deja prea mult! Pentru a pune capăt afacerii, papa a organizat un soi de cruciadă împotriva Apostolicilor, care sfârşiră prin a fi decimaţi; Dolcino şi alţi conducători ispăşiră pe rug credinţa lor prea entuziastă în iminenţa unei domnii mesianice.

Biserica putea la rigoare să tolereze expuneri savante de felul celei a lui Ioachim din Fiore, dar nu era dispusă să admită punerea în practică a tuturor consecinţelor care decurgeau în ultimă instanţă din acestea. Judecata de Apoi şi eventuala fericire cerească veşnică continuau să se opună celor o mie de ani de fericire pământească.

Moartea Evului Mediu

Nervozitatea socială şi religioasă a ajuns la apogeu spre finele secolului al XIV-lea şi începutul secolului al XV-lea. Transformărilor structurale tot mai profunde li se adăuga frica provocată de evenimente dezastruoase precum războaiele şi epidemiile. Şi în primul rând ciuma. Ea a invadat Mediterana şi Europa în 1348 pentru a se instala aici în mod durabil. Marea epidemie din 1348 şi prelungirile ei imediate au provocat o catastrofă demografică fără precedent: populaţia Europei s-a diminuat cu un sfert! Moartea omniprezentă nu putea decât să accentueze pesimismul şi înclinaţia spiritelor spre meditaţia escatologică.

Apocalipsa pătrunse în viaţa cotidiană, iar ilustrarea ei deveni o modă. Apocalipsa lui Beatus s-a aflat la originea unui curent larg al iconografiei franceze din secolul al XII-lea. Secolul al XIII-lea i-a preferat Judecata de Apoi. După care toate temele legate de sfârşitul lumii înfloriră în secolele al XIV-lea şi al XV-lea. Marea tapiserie a Apocalipsei (1375-1380, la castelul din Angers) ilustrează bine urgenţa problemei. Nimic abstract sau îndepărtat, ci chiar oamenii epocii, deja angajaţi în lupta contra lui Satan şi a agenţilor săi.

Istoria tătarilor nu este mai puţin instructivă. Ei au ajuns în Europa în anii 1237-1241, tocmai la timp pentru a vedea atribuindu-li-se rolul Anticristului. Numele i-a ajutat din plin în această misiune: tătar, Tartaria, Tartar (infern), confuzia era facilă.

Domnea o atmosferă de sfârşit de lume. Era una din temele favorite ale predicilor religioase. Sfântul Vincent Ferrier (1350-1419), care a predicat toată viaţa unui auditoriu estimat la câteva milioane de persoane, în Spania, Franţa, Italia, anunţa neobosit că Judecata de Apoi va avea loc „curând, neîntârziat, în foarte scurt timp”. Teama de

acest eveniment considerat apropiat triumfa asupra speranţei celor o mie de ani de fericire. Un celebru predicator dominican merse până la a sfătui femeile să se despartă definitiv de soţii lor, pentru a se putea pregăti mai bine, în castitate, în vederea exigenţelor sfârşitului lumii.

Infernul devenea şi mai neliniştitor. Diavolii apăreau mai perverşi şi mai specializaţi. Ei nu mai acţionau cu mâinile goale, ci dispuneau deja de o veritabilă tehnologie a torturii, de un instrumentar foarte diversificat. A fi diavol devenea deja o meserie, îi vedem la treabă, reprezentaţi într-un mod foarte „realist”, în *Arta de a trăi bine şi de a muri bine*, lucrare imprimată la sfârşitul secolului al XV-lea (ediţii în anii 1492 şi 1496) de Antoine Verard, unul din cei mai cunoscuţi librari parizieni ai epocii. În aceeaşi carte se constata apropierea sfârşitului lumii, anunţat în principal de răutatea oamenilor. Milostenia se va răci în inimi, egoismul va fi stăpân, fiul „se va ridica împotriva părintelui” iar soţul „se va feri de soţia care-i doarme în braţe”. Alături de aceste semne de ordin moral, cele cincisprezece semne cosmice ale lui Ieronim-Beda, uitate pentru o vreme, fură redescoperite şi se bucurară de un prestigiu mai mare ca oricând.

Astfel, după ce căutaseră sfârşitul lumii în jurul anului o mie, istoricii l-au descoperit, în toată splendoarea, câteva secole mai târziu, într-o societate care nu mai avea coerenţa Evului Mediu clasic, cu structurile sale stabile, aproape încremenite, unde fiecare, servitor al Bisericii, războinic sau ţăran, îşi cunoştea foarte bine locul. Epoca aceasta era revolută, vechile structuri şi valori îşi pierduseră claritatea. Cărţile erau răvăşite şi unica soluţie părea să fie sfârşitul jocului sau reluarea sa potrivit regulilor.

Precum odinioară Antichitatea, Evul Mediu a murit aşteptând sfârşitul timpurilor.

4. Renaşterea: Între cer şi pământ

Numerele, literele, astrele

Renaşterea: recul al spaimelor superstiţioase, afirmare a omului, domnie a umanismului. Frumoase formule. În parte adevărate. Renaşterea este, într-adevăr, Leonardo da Vinci şi Michelangelo, Erasmus şi Copernic, Rabelais şi Shakespeare. Orbiţi de lumina lor, riscăm să nu mai zărim pâlpâirea luminărilor şi a rugurilor. Care luminează o altă Renaştere, marcată de superstiţie, frică şi intoleranţă, de spaima apocaliptică, de vânătoarea de vrăjitoare.

Eclipsat de splendoarea palatelor şi a bisericilor, de comorile de artă, de cuceririle spiritului uman, există un strat mai profund care prelungeşte, de la primele începuturi până în zilele noastre, mentalităţi, sentimente şi atitudini cu totul diferite, în *Le Probleme de l'incroyance au XVI siecle: la religion de Rabelais*[16] (1942), Lucien Febvre a încercat să descifreze acest aspect ascuns al Renaşterii pe care îl punea, cu curaj, în legătură cu gândirea primitivă. O lume lipsită de spirit ştiinţific, o lume privată de rigoare matematică, „o societate de ţărani care acceptau să nu ştie niciodată ora exactă”. „Pretutindeni fantezie, imprecizie, inexactitate”, absenţă a simţului istoriei, credulitate şi temeri, o lume fluidă, vagă, tulbure, fără noţiunea de imposibil, în care realul şi supranaturalul se confundau, „un univers populat de demoni”. La rândul său, Jean Delumeau (*La Peur en Occident*, 1978)[17] a pus în evidenţă persistenţa şi, mai mult încă, agravarea sentimentelor de frică, inclusiv

16 Trad. rom. de Horia Lazăr: Religia lui Rabelais; problema necredinţei în secolul al XVI-lea, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1998.

frica de sfârşitul lumii, într-o societate considerată mult timp echilibrată şi armonioasă, eliberată de vechile spaime.

Spiritul ştiinţific şi setea de precizie - atunci când existau - găseau adesea forme de manifestare curioase. Se încerca punerea în ecuaţie a misterului şi iraţionalului. Nenumărate sunt miracolele şi monştrii în scrierile acestei epoci. Vrăjitoarele şi Anticristul întreţin un dialog permanent cu prinţii umanismului.

Renaşterea a fost de asemenea o renaştere a ştiinţelor oculte, atât de gustate deja la sfârşitul Antichităţii. Magia şi astrologia beneficiau în egală măsură de stima prinţilor şi a savanţilor. Medicul Michel Servet (1511-1583), astronomii Tycho Brahe (1546-1601) şi Johannes Kepler (1571-1630) se numără printre apărătorii şi practicienii astrologiei. Cât despre Nostradamus (1503-1566), el este prea celebru ca să mai insistăm asupra numelui şi a influenţei sale.

Savanţii credeau în magia numerelor. Combinaţia 63 le era fatală bătrânilor (cei mai mulţi decedând la această vârsta), în timp ce 496 şi 729 aduceau schimbări importante în ce privea statele. Jean Bodin (1530-1596) a făcut demonstraţia în docta sa lucrare *Despre Republică* (1576).

Se preciza în acelaşi timp o doctrină ezoterică evreiască (cu rădăcini străvechi): Kabbala. Influenţa sa a fost considerabilă chiar şi în mediile creştine. Kabbala interpreta Biblia în mod simbolic, punând în joc tot felul de combinaţii de litere şi numere. În privinţa duratei lumii, ea propunea o istorie ciclică, şapte perioade a câte şapte mii de ani, urmate de întoarcerea în neant şi de o nouă creaţie după patruzeci şi nouă de mii de ani.

Adevărul, soarta lumii se găseau în cifre, în cuvinte, în aştri. Tot atâtea mijloace de a stabili controlul asupra unei realităţi percepute ca fluidă şi înşelătoare.

---

17 Trad. rom. de Modest Morariu, Frica în Occident (secolele XIV-XVHI), Editura Meridiane, Bucureşti, 1986.

În căutarea timpului pierdut: prima zi a lumii

Renaşterea credea, nici mai mult nici mai puţin decât Evul Mediu, într-o istorie scurtă. Pentru numărarea anilor, Biblia rămânea unica referinţă.

Lucrările de cronologie s-au înmulţit, singurul rezultat fiind înmulţirea variantelor care aveau, toate, aceeaşi semnificaţie. Polemici acerbe îi opuneau pe erudiţi, convinşi fiecare - pentru un an în plus sau în minus - că au descoperit în sfârşit adevărata dată a începutului lumii. Joseph Scaliger (1540-1609), faimosul specialist francez în cronologie (*De emendatione temporum*, 1583), a fixat-o în anul 3950 î. Cr. Concluzie inacceptabilă pentru Denis Petau (1583-1652) care l-au combătut pe Scaliger în lucrarea *sa De doctrina temporum* (1627), unde a stabilit pentru prima zi o dată care lui i se părea esenţial diferită: 3984 î. Cr. Lumea era cu treizeci şi patru de ani mai veche decât credea Scaliger.

Aceleiaşi sarcini i s-au consacrat şi alţi erudiţi. Pentru Agostino Tornielli (1543-1622), marea dată trebuia să fie 4052 î. Cr.; pentru Labbe (1607-1667), 4053; pentru J. B. Riccioli (1598-1671), 4184. Se observă că, în pofida diferenţelor modeste, toţi au ales de fapt variante ale variantei celei mai scurte.

Devenea fără îndoială necesar să se pună puţină ordine în această harababură. Este ceea ce a făcut un episcop irlandez, James Usher, zis Usserius (1586-1656) care, în *Annales Veteris et Novi Testamenti* (1650), a fixat începutul lumii în anul 4004 î. Cr. Să fi calculat el mai bine decât ceilalţi? În orice caz, sistemul său s-a bucurat de cel mai mare prestigiu între variantele care nu făceau decât să se înmulţească aproape de la un an la altul. Jacques Bossuet (1627-1704) l-a adoptat în celebrul său *Discours sur l'histoire universelle / Discurs asupra istoriei universale*

(1681), rămas vreme îndelungată un manual clasic şi foarte respectat.

Dar partizanul cel mai radical al unei istorii scurte, redusă până la ultima limită posibilă, a fost un savant, un foarte mare savant, părintele ştiinţei modeme: Isaac Newton (1642-1727). În ultimii ani ai vieţii sale, el a alcătuit o lucrare de cronologie: *The Chronology of Ancient Kingdoms Amended / Cronologia vechilor imperii revăzută*, tipărită în 1728, în care îşi propunea să recalculeze datele conform „cu ordinea naturii, cu astronomia, cu istoria sfântă". Rezultatul a fost surprinzător: lumea lui Newton era încă şi mai tânără, cu cinci sute de ani, decât cea imaginată de Usserius. Cu toată modestia, savantul insista asupra preciziei aproape absolute a calculelor sale: „Nu pretind să duc exactitatea până la aproximaţia de un an. Pot să existe erori de cinci sau zece ani, poate de douăzeci, dar nu mai mult." Inventatorii de sisteme sunt întotdeauna foarte siguri că au dreptate.

Să fie istoria mai dificil de stăpânit decât celelalte ştiinţe? După ce a reuşit în mod remarcabil să pună ordine în vastitatea Universului, Newton a eşuat lamentabil în al doilea său mare proiect, cel de a-şi asigura controlul asupra trecutului. Contemporanilor săi însă, sistemul său istoric nu le părea mai puţin plauzibil decât mecanica sa cerească. Până şi tânărului Voltaire (1694-1778), care îl aprecia favorabil în *Lettres philosophiques / Scrisori filozofice* (1728).

Început apropiat, sfârşit apropiat, istorie scurtă în amonte ca şi în aval: o simetrie care funcţionează întotdeauna. Panica şi speranţa, provocate de iminenţa sfârşitului sau de apropierea Mileniului, atât de prezente în ultimele secole ale Evului Mediu, nu fac decât să se intensifice în Epoca Renaşterii. Frontiera dintre cele două epoci se şterge; trebuie să judecăm în bloc perioada cuprinsă între secolele al XIII-lea sau al XIV-lea şi al XVII-lea. Este o epocă de ruptură, care semnifică ruina sistemului feudal şi edificarea

lumii moderne: înflorirea oraşelor, a comerţului, a burgheziei, formarea statelor moderne, descoperiri geografice şi colonizări. Şi războaie, războaie nesfârşite, războaie civile, religioase, europene, cruciade împotriva necredincioşilor, cu obişnuitul lor cortegiu de foamete şi epidemii... O lume deschisă înlocuieşte vechea lume închisă. Coerenţa restrictivă, dar liniştitoare, a Evului Mediu clasic nu mai exista. Este „libertatea" dar, vai, o libertate greu de asumat. Lumea modernă se naşte în suferinţă şi angoasă. După sfârşitul Antichităţii, iată o a doua perioadă de bază pentru istoria sfârşiturilor lumii. Restructurări, marginalizarea anumitor straturi sociale, insecuritate, confuzie, sentimentul că se asistă la o degradare a istoriei, frică de prezent, frică de viitor. Şi, ca întotdeauna, speranţa unei „renaşteri", pe Pământ sau într-o lume viitoare.

Vremea lui Noe se întoarce

La începutul secolului al XVI-lea trăia în Germania un anume Johann Stöffler, matematician şi astrolog de meserie. Dacă a reuşit cineva să-şi neliniştească contemporanii, cu siguranţă că el a fost acela.

Cum a reuşit? Pur şi simplu, „a anunţat un mare potop pentru anul 1524 şi a răspândit spaima în toată Europa... Spaima a trecut de la oamenii din popor la prinţi şi chiar la savanţi; fapt la care a contribuit fără îndoială acordul a numeroşi astrologi în dezvăluirea acestei ameninţări, între care se găseau câţiva astronomi foarte pricepuţi... Cei ale căror case se găseau în apropierea mării sau a nurilor le-au abandonat, vânzându-şi ogoarele şi mobilele în mare pierdere... Spaima fu atât de mare în Franţa că mai multe persoane crezură că-şi pierd minţile". (Pierre Bayle, *Dictionnaire historique et critique / Dicţionar istoric şi critic*, 1696-1697).

„Specialiştii” s-au întrecut în sfaturi adresate prinţilor: ce să facă, cum să procedeze pentru a-şi pune la adăpost nefericitele popoare. Oameni foarte chibzuiţi şi având o solidă formaţie biblică au recurs la formula care îi reuşise atât de remarcabil bunului bătrân Noe. Şi-au construit arce. În această activitate s-a distins în mod special prezidentul Auriol din Toulouse.

Lumea nu a fost acoperită de ape. Eroare astrologică? Nu, nu în întregime: „Faptele au demonstrat după aceea că, de fapt, constelaţiile anunţaseră nenorociri fără număr, mizerie, spaime şi tulburări urmate de masacre sângeroase.” Pentru amănunte vezi *Republica* lui Jean Bodin, teoretician politic impregnat de astrologie: „Toţi prinţii coalizaţi împotriva regelui Franţei, care fu luat prizonier; populaţiile Germaniei răsculate împotriva seniorilor, fiind ucişi aici o sută de mii de oameni; armata turcilor împotriva creştinilor în insula Rodos care fu cucerită, şi ciudatele revărsări de ape din mai multe locuri... Este foarte adevărat că acest an a adus mari furtuni şi inundaţii în mai multe ţări.” Nu a fost sfârşitul lumii, dar lucrurile au mers fără îndoială rău, existând chiar un mic început de potop. Iată că onoarea astrologiei rămânea neştirbită.

Pentru a fi prezis, crezut, sau chiar respins, un asemenea dezastru trebuia să se adreseze unei societăţi dispuse să cedeze tentaţiilor catastrofice - şi mai ales unei catastrofe de dimensiuni biblice.

O cometă monstruoasă apărută în 1527 s-a bucurat în acest sens de o mare celebritate. Descrierea ei însoţită de ilustraţii i se datorează lui Conrad Lycosthenes (*Prodigiorum ac ostentorum chronicon*, 1557), din care s-a inspirat, ulterior, Pierre Boaistuau (*Histoires prodigieuses / Poveşti miraculoase*, 1560). Ambroise Pare (1509-1590), unul dintre cei mai învăţaţi medici ai Renaşterii, a reluat povestea de la acesta din urmă, fără nici o critică şi aproape fără să schimbe un cuvânt. „Cometa aceasta era atât de oribilă şi

de înspăimântătoare şi produse o asemenea groază printre oamenii de rând, încât unii muriră de frică iar alţii căzură bolnavi... Părea de o lungime ieşită din comun şi avea culoarea sângelui. În vârful ei se desluşea un braţ îndoit ţinând o sabie mare în mână, ca şi cum ar fi vrut să lovească. La capătul tăişului erau trei stele... De cele două părţi ale razelor cometei se vedeau un mare număr de securi, cuţite, săbii înroşite de sânge, iar între ele multe chipuri omeneşti hidoase, cu barba şi părul zbârlite." (Ambroise Pare, CEuvres, 1579; gravura reprezentând cometa este aproape identică cu ale lui Lycosthenes şi Boaistuau.)

Cometa aceasta respingătoare era doar una dintr-o lungă serie. Aştri, comete, eclipse îşi aveau limbajul lor, pentru cei care ştiau să-l înţeleagă. Şi nu spuneau nimic liniştitor despre viitorul omenirii.

Excursie la Orvieto

Orvieto, la nord de Roma, în Umbria. Ridicat pe o stâncă vulcanică, el domină colinele şi câmpiile din împrejurimi. Cel mai frumos monument al său este catedrala gotică a cărei construcţie a început spre sfârşitul secolului al XIII-lea. Itinerarul nostru trebuie să treacă în mod obligatoriu prin acest loc, căci aici se găseşte celebra capelă a Madonei lui San Brizio, unul din lăcaşurile de prim-rang ale sfârşitului lumii.

Capela a fost decorată de Luca Signorelli (~ 1445 - 1523) între anii 1499 şi 1504, într-o perioadă în care Italia era scuturată de fiori apocaliptici. Ani întregi, Savonarola (1452-1498) predicase la Florenţa apropierea sfârşitului timpurilor sub forma Judecăţii de Apoi, pe urmă, schimbându-şi opinia, sub cea a împărăţiei mesianice. A încercat să facă din Florenţa Noul Ierusalim. Spânzurat şi ars pe rug, a lăsat o

amintire contradictorie: profet sau Anticrist? De altfel, candidaţii la această din urmă calitate nu lipseau: Alexandru Borgia (1431-1503), papă între 1492 şi 1503, era printre cei mai bine situaţi.

Pentru marile sale fresce de la San Brizio, Signorelli a ales tocmai tema sfârşitului lumii. Vigoarea, realismul halucinant, senzualitatea (o masă de trupuri nude pe pereţii bisericii) caracterizează această operă extraordinară.

Iată într-o primă secvenţă predicile şi nelegiuirile Anticristului. Acesta este înfăţişat cu trăsăturile lui Cristos. Cum să-l recunoşti? Dar priviţi, în preajma lui se află Satan, în timp ce în jur crimele proliferează. Personaje contemporane, între care Cristofor Columb, Rafael şi Signorelli însuşi, se amestecă în mulţime. Să fie ei deja martori la începutul sfârşitului?

Apoi pământul se zguduie şi monumentele se prăbuşesc. Oamenii se ucid între ei, marea se ridică şi inundă uscatul. Demonii aruncă flăcări asupra mulţimii îngrozite. Oamenii cad fulgeraţi. Este sfârşitul omenirii.

Urmează învierea morţilor. Ei ies din pământ, se întrupează într-o mişcare totodată realistă şi fantastică. Soarta lor nu va fi aceeaşi. În vreme ce aleşii sunt chemaţi la o viaţă extatică, având privilegiul să asculte la nesfârşit corul mistic al îngerilor, damnaţii sunt aruncaţi pradă demonilor. Iar aici pictorul se dezlănţuie, poate mai mult decât adevăraţii stăpâni ai infernului, într-o învălmăşeală de nedescris, diavoli sadici se îndârjesc să-i tortureze pe bieţii păcătoşi. Unul dintre diavoli se apropie în zbor, ducând în spate o femeie goală. S-a presupus că ar fi o amantă a lui Signorelli, pedepsită pentru infidelitatea ei. Chiar în mijlocul scenei, un alt diavol, cenuşiu la culoare şi având un corn pe ţeastă, strânge în braţe o femeie care încearcă zadarnic să scape. S-ar părea că este vorba de aceeaşi păcătoasă şi că sub trăsăturile diavolului se ascunde de data aceasta Signorelli însuşi. Reglând conturile acestei lumi, pictorul şi-a

reglat şi câteva mici conturi personale, dovedind că întotdeauna Apocalipsa poate servi la ceva.

Signorelli nu a fost singurul. O fervoare fără precedent puse stăpânire pe artişti: ilustraţiile, gravurile şi picturile de acest gen sunt nenumărate. Albrecht Dürer (1471-1528) a realizat în 1948 cincisprezece planşe impresionante înfăţişând spaimele Apocalipsei. Michelangelo (1475-1564) a executat o celebră *Judecata de apoi* pentru Capela Sixtină din Roma (1536). De la bisericile greceşti, ruseşti şi moldave, până la celălalt ţărm al Oceanului, în Mexic, Judecata de Apoi se afirmă în secolul al XVI-lea ca una dintre cele mai obsedante teme ale iconografiei religioase. Moartea îşi întindea împărăţia şi chinuia spiritele; *Triumful morţii* (1568) de Pieter Bruegel (~ 1525 -1569), pictor altminteri puţin atras de tragic, poate figura ca unul din simbolurile acestei epoci tulburi.

„Astfel, prin toate mijloacele - scrie Jean Delumeau -, predicaţie, teatru religios, cântări bisericeşti de asemenea, tipar, gravură şi fel de fel de imagini - occidentalii de la începuturile epocii moderne s-au pomenit asediaţi de ameninţările apocaliptice. H. Wölfflin a avut dreptate scriind în legătură cu operele lui Dürer: « Toţi trăiau pe atunci cu gândul la sfârşitul lumii ».”[18]

Un sfârşit aflat poate mai aproape decât cel veşnic amânat al Evului Mediu. Un sfârşit căruia i se căuta cu asiduitate, punându-se în joc toată erudiţia şi spiritul metodic al Renaşterii, data exactă în calendarul umanităţii.

Maeştrii calculatori

După ce a descoperit (chiar dacă fără să o ştie) America, Cristofor Columb (~ 1451 - 1506) a descoperit şi data ultimei zile, fapt, trebuie să admitem, mult mai important.

---

18 Jean Delumeau, op. cit., vol. II, p. 31.

Era simplu (precum oul lui Columb). Iată cum raţiona el, în 1501: „De la facerea lumii sau de la Adam până la venirea Domnului nostru Isus Cristos s-au scurs 5 343 ani şi 318 zile după calculul regelui don Alfonso, care pare a fi cel mai sigur... Dacă adăugăm ceva mai puţin de 1 501 ani, se adună cu totul 6 845 de ani fără câteva luni. La această socoteală nu mai lipsesc decât 155 de ani până la împlinirea celor 7 000, în cursul cărora lumea va trebui să se sfârşească.” Sfârşitul lumii anunţat pentru anul 1656. Descoperirea Americii părea de altfel să precipite lucrurile; conform Evangheliilor, sfârşitul va veni după ce adevărata credinţă va fi fost propovăduită tuturor popoarelor. Columb deschisese astfel poarta Judecăţii de Apoi.

Luther (1483-1546) a fost şi mai puţin generos. „Lumea nu va dăinui multă vreme - asigura capul Reformei (în *Tischreden / Convorbiri în jurul mesei*); cu voia Domnului, poate încă vreo sută de ani.” După care adăuga: „Asta poate ţine câţiva ani, dar urmaşii noştri vor vedea împlinirea Scripturilor, şi poate că noi înşine vom fi martorii acestei împliniri.” Influenţa cuvintelor sale a fost enormă în Europa protestantă. De altfel ţările protestante - unde Biblia era foarte strict luată în consideraţie - au furnizat cele mai mari contingente de credincioşi în iminenţa Judecăţii de Apoi sau a împărăţiei mesianice: Germania în secolul al XVI-lea, Anglia într-al XVII-lea, reprezintă puncte forte ale obsesiei apocaliptice.

Johann Sleidanus (~ 1506 - 1556), unul dintre cei mai însemnaţi istorici protestanţi din secolul al XVI-lea, a reluat teoria celor patru împărăţii, care cunoştea pe atunci o nouă vogă (*De quatuor summis imperiis*, 1556), pentru a spune în esenţă că Imperiul roman este ultimul. Deşi diminuat, el se menţine în continuare (imperiul lui Carol Quintul) şi se va menţine până la sfârşitul timpurilor, „căci nu este cu putinţă întemeierea sau stabilirea unei a cincea monarhii”. Furia turcilor, duşmani ai Imperiului, va dura până la sfârşitul lumii. Viitorul se anunţă în culori sumbre; dar să nu

ne descurajăm, căci Cristos „va veni îndată după aceste încercări”. Istoriografia înscria astfel sfârşitul lumii în miezul unei problematici cu totul contemporane.

Obsedaţi de cronologie, erudiţii căutau cu fervoare data finală. R. Roussat, canonic francez, evalua în 1548 la două sute patruzeci şi trei de ani intervalul care separa prezentul de sfârşitul lumii, sau cel puţin de înnoirea ei radicală. Om practic, el trăgea din calculele sale concluzii de interes general de un bun simţ evident: „Domnii ziditori de palate, turnuri, castele şi alte deosebite şi trainice edificii” erau invitaţi să reflecteze şi să-şi tempereze efortul şi zelul, pentru a nu construi în zadar monumente destinate a dura mai mult de două sute patruzeci şi trei de ani.

Alţi calculatori raţionau după cum urmează: Potopul avusese loc în anul 1656 înaintea erei noastre; logic şi simetric, sfârşitul lumii urma să survină la o mie şase sute cincizeci şi şase de ani după naşterea lui Cristos. Data aceasta s-a bucurat de o certă vogă. Am văzut că şi Columb ajunsese, pe alte căi, la acelaşi an. S-au încercat şi variaţiuni pe aceeaşi temă. Seniorul de Penieres-Varin programa evenimentele (în 1609) în modul următor: 1656, începutul domniei Anticristului (personaj născut în 1626); 1660, prăbuşirea Anticristului; 1666, sfârşitul lumii.

În 1654 s-a produs o eclipsă. Ea a provocat o groază ieşită din comun. Era cât se poate de evident că anunţa evenimentele ce urmau să survină în fatalul an 1656.

John Napier (1550-1617) a inventat logaritmii. Le-a găsit totodată o aplicaţie utilă: aceea de a facilita calculele, bazate pe Apocalipsa, privitoare la sfârşitul lumii. Cu o metodă atât de ştiinţifică, rezultatele nu puteau fi decât deosebit de precise: 1639, începutul dezagregării Bisericii romane (Napier fiind scoţian şi protestant); urma o jumătate de secol de frământări; 1688 sau 1700, Judecata de Apoi. Alte date reţinute în Anglia: 1649, 1650, 1690, 1695 şi 1700. Opţiunile erau diverse, dar la toţi autorii speranţa unei supravieţuiri se arăta mai degrabă sumbră.

După ce a rezolvat problemele istoriei, Newton a abordat la rândul său Apocalipsa (*Observations upon the Prophecies of Daniel and the Apocalypse of St. John / Observaţii privind profeţiile lui Daniel şi Apocalipsa Sfântului Ioan*, editată în 1733). El constata că tot trecutul decursese conform previziunilor, fapt ce demonstra apropierea ultimei perioade a istoriei.

O mie de ani de fericire pământească versus Judecata de Apoi

Insistenţa asupra Judecăţii de Apoi nu slăbise credinţele milenariste. Hrănite de acelaşi dezechilibru social şi religios, cele două atitudini în faţa sfârşitului istoriei mergeau împreună, în paralel şi adesea într-o opoziţie conflictuală. Milenariştii, recrutându-se mai ales dintre dezrădăcinaţi şi marginali de tot felul, formau stânga radicală a mişcărilor reformatoare sau revoluţionare. Ei preconizau tabula rasa (egalitate socială, abolirea şerbiei, a impozitelor, a proprietăţii private), înspăimântându-i astfel pe reformatorii mai prudenţi care aşteptau paşnic Judecata de Apoi, fără să aducă atingere unei lumi care, deşi trecătoare, prezenta pentru ei anumite avantaje şi comodităţi.

Thomas Münzer (1489-1525), la început unul dintre discipolii lui Luther, a sfârşit prin a deveni purtătorul de cuvânt al escatologiei revoluţionare. El chema la revoltă împotriva unei lumi corupte, cerea exterminarea celor „răi” şi visa la o societate egalitară, de tip comunist, pentru următorii o mie de ani. Alături de prinţii germani, Luther l-a combătut cu înverşunare. Era, într-un anume fel, opoziţia deschisă şi ireconciliabilă între Judecata de Apoi şi cei o mie de ani de fericire pământească. Armata revoluţionară şi mesianică a lui Münzer a fost înfrântă în 1525 iar el decapitat.

Dar revoluţia milenaristă va triumfa momentan în oraşul Münster în anii 1534-1535. Ea a fost opera anabaptiştilor, găsindu-şi un şef charismatic, un fel de „rege”, în persoana lui Ioan din Leyda (1509-1536). Răsturnare absolută, socială şi religioasă. Proprietatea privată a fost abolită. Toate cărţile, cu excepţia Bibliei, au fost arse. Oamenii s-au rebotezat şi, în căutarea de origini, au instaurat poligamia biblică. Münster a devenit noul Ierusalim. Totul era pregătit pentru întâmpinarea lui Cristos, a cărui venire părea iminentă. Nu Cristos însă, ci asediatorii catolici pătrunseseră în oraş în noaptea de 24 iunie 1535. Masacrul ce urmă puse capăt celui mai spectaculos experiment milenarist al epocii modeme.

Spre mijlocul secolului al XVII-lea, în Anglia, Cromwell a fost la rândul său depăşit din stânga, precum odinioară Luther.

Diggers şi alte curente extremiste ale revoluţiei engleze amestecau proiectele sociale de tip comunist cu credinţele într-o epocă finală a lumii, condusă de Cristos înconjurat de sfinţi.

S-a răspândit atunci teoria celei de „a cincea monarhii”, completând, dintr-o perspectivă milenaristă, schema istorică tradiţională a celor „patru împărăţii”. A cincea era bineînţeles împărăţia mesianică. În Anglia, la fel ca şi în coloniile engleze din America, puritanismul secolului al XVII-lea s-a complăcut cu delectare în visul milenarist.

Vis care îi obseda şi pe evrei, inventatorii mesianismului: risipiţi prin lume, ei vedeau în venirea lui Mesia unica soluţie a nenorocirilor lor. Kabbala iudaică propunea mereu alte date mesianice: 964, 1058, 1096, 1104, 1335, 1358, 1503, 1540, 1648. Ultima - care corespundea destul de bine aşteptărilor creştine - s-a bucurat de oarecare vogă. Întârziind câţiva ani la întâlnire, Mesia şi-a făcut în fine apariţia în Orient în 1665. Era un anume Sabbatai Zvi (1626-1676), a cărui mişcare a provocat nelinişte sultanului. Deznodământ neaşteptat: pentru a-şi salva

viaţa, Mesia sfârşi prin a deveni musulman; ciudat sfârşit de carieră, într-adevăr, pentru un Mesia.

Sfârşitul lumii a devenit terenul unor confruntări doar parţial religioase, între apărătorii şi adversarii ordinii politice şi sociale stabilite. Cu cât era o comunitate mai marginală şi mai persecutată (protestanţii în ţările catolice, catolicii în ţările protestante, grecii în ţările musulmane, evreii cam peste tot) cu atât mai tare agita ea ameninţarea apocaliptică împotriva duşmanilor săi. Alegerea uneia sau alteia din formulele escatologice, în variante moderate sau extremiste, însemna de fapt o opţiune politică fundamentală. Miza era cerul, dar şi pământul. Sfârşitul lumii se politiza din ce în ce mai mult.

Biserica, Bisericile ca instituţii şi piese esenţiale ale sistemului, insistau asupra noţiunilor de păcat şi Judecată de Apoi, acceptând egalitatea şi fericirea, dar într-o altă lume, şi doar în anumite condiţii. Fapt ce trebuia să consolideze structurile existente şi să descurajeze orice revendicări. Cu atât mai mult cu cât o judecată particulară se va impune treptat în raport cu Judecata de Apoi (mai întâi şi preponderent în ţările catolice), punând mai direct în cauză responsabilitatea socială a individului într-o lume ce se voia tot mai stabilă şi mai durabilă.

Dar curentele mesianice, preferind fericirea pământească aceleia cereşti, au avut o viaţă lungă jucând un rol incontestabil în geneza teoriilor revoluţionare şi utopice moderne.

Apocalipsa pentru uzul ţarilor

Religios şi social, mesianismul prezenta uneori o vocaţie patriotică şi chiar imperialistă. Miza era de proporţii: era vorba, nici mai mult nici mai puţin, decât de Imperiul universal, ultima fază a istoriei lumii.

Sceptrul i-a fost propus regelui Franţei. Este ceea ce a făcut în 1552 un savant puţin cam ciudat, Guillaume Postel (1510-1581). Celebrul filozof şi utopist italian Tommaso Campanella (1568-1639) a oferit Imperiul regelui Spaniei, care înregistrase deja multe progrese în această direcţie; dar, prea puţin recunoscător, monarhul l-a aruncat în închisoare. Supărat, acest făcător de împăraţi se răzbună: luă înapoi sceptrul şi coroana şi le dădu regelui Franţei. Ceea ce nu a perturbat însă cu nimic echilibrul mondial.

Până şi Portugalia se afla în competiţie. Ţara fiindu-le ocupată de spanioli între 1580 şi 1640, portughezii îşi puseră speranţele într-o revenire miraculoasă a regelui Sebastian, mort pe câmpul de bătălie în 1578. Mesianismul lor, departe de a se atenua o dată cu cucerirea independenţei, a cunoscut o fază de exacerbare. După ce susţinuse lupta unui popor oprimat, el a continuat să susţină o naţiune ce se voia imperială. Iezuitul Antonio Vieira (1608-1697) s-a făcut interpretul cometelor şi al altor semne cosmice sau meteorologice care, toate, anunţau acelaşi lucru: apropierea Mileniului. În versiunea portugheză, aceasta însemna unificarea lumii în profitul regelui lusitan. Noul Ierusalim, Lisabona, urma să devină capitala Universului. Eveniment prevăzut succesiv pentru anii 1670, 1679 şi 1700.

Dar marea manipulare politică a Apocalipsei s-a situat în celălalt capăt al Europei. Aici grecii gemeau sub jugul otoman; discriminarea era în acelaşi timp religioasă, socială şi naţională, ceea ce, în bună logică, ducea direct la Apocalipsa. Grecii erau dispuşi să accepte sfârşitul lumii ca preţ al eliberării lor. În acest sens, se opuneau două variante principale: turcii îşi vor menţine imperiul până la sfârşitul timpului, sau, dimpotrivă, Imperiul bizantin va fi restaurat în toată splendoarea sa? A doua formulă - cu tentă milenaristă - avea de ce să seducă spiritele. Grecii îşi investiră speranţele cu atâta tărie, încât reuşiră să-i convingă şi pe adversarii lor! Într-adevăr, escatologia turcă

a adoptat ideea că imperiul Islamului nu era etern; el va dura poate o mie de ani (dar pornind de la ce dată?)

După 1700, speranţele grecilor ortodocşi aveau deja un nume: Rusia ortodoxă. Mesianismul grec se alinie Rusiei. Către 1720 Anastios Gordios blama în acelaşi timp Islamul şi Occidentul în foarte influentul său text escatologic *Despre Mahomed şi împotriva latinilor*. Rusia era potrivit lui „paznicul credinţei pe toată durata domniei Anticristului". Ea va zdrobi Imperiul turc şi acesta va fi sfârşitul lumii. Cam peste o sută treizeci de ani.

Un alt exeget, Theodoret din Ianina, scriind în 1817, tuna şi fulgera împotriva Franţei revoluţionare, explicând cum Rusia triumfătoare va lăsa locul împărăţiei lui Cristos... în 1988.

Dar textul cel mai senzaţional şi mai popular a fost Viziunea călugărului Agathanghelos. Acest călugăr ortodox trăitor în Italia şi-ar fi formulat profeţiile în 1271. Era impresionant: până la mijlocul secolului al XVIII-lea, totul, dar absolut totul, corespundea evenimentelor reale. Ceea ce nu lăsa nici un dubiu asupra realizării evenimentelor viitoare. În primul rând eliberarea grecilor şi a altor popoare creştine, care va fi opera ruşilor, „naţia blondă venită din nord". Un număr impresionant de manuscrise şi ediţii ale acestei cărţi circulau în Grecia şi în toată zona balcanică până în ţările române. „A fost profeţia în care poporul grec a crezut cu cea mai mare tărie; şi mai crede încă în zilele noastre" [*Asterios Argyriou, Les Exegeses grecques de l'Apocalypse a l'epoque turque (1453-1821) / Exegezele greceşti ale Apocalipsei în epoca turcă (1453-1821)*]. Să menţionăm totuşi, pentru a înlătura orice echivoc, că în realitate ea a fost scrisă de un anume Theoclitos Polyidis, şi nu în 1271 ci în jurul lui 1750.

Curioasă aplicaţie a Apocalipsei: ea a devenit o armă a ţarilor în înaintarea lor către Constantinopol. Rusia se considera deja - din secolul al XVI-lea - ca a treia - şi ultimă

- Romă. În bună logică, dominaţia universală îi era asigurată până la sfârşitul lumii.

Mântuitor pentru unii, ţarul va deveni Anticrist pentru alţii, şi asta în propria sa ţară. Spre sfârşitul secolului al XVII-lea, mişcarea Raskol (ai cărei partizani erau raskolnici, sau „vechi credincioşi”) s-a erijat în păzitoarea fidelă a valorilor tradiţionale ale Bisericii, pronunţându-se împotriva oricărei modernizări religioase şi culturale. Reformele lui Petru cel Mare au accentuat schisma şi au deschis în societatea rusă o criză a sfârşitului lumii, din care nu lipsea nimic, nici chiar Anticristul.

Astfel, la răsărit, Apocalipsa se prelungeşte, epoca ei de glorie întârziind aici cu unul, două, sau chiar trei secole după Renaştere. Formulele escatologice abundă aici către 1700 sau chiar 1800, într-o perioadă când Apusul, cel puţin prin elitele sale, depăşise această fază.

O vizită în bisericile româneşti ar fi foarte instructivă în acest sens. Judecata de Apoi, care în secolul al XVI-lea, în contextul războaielor de independenţă împotriva turcilor, sugera pedepsirea Necredincioşilor, este completată şi adesea chiar înlocuită după 1700 cu scene din Apocalipsa, înfăţişată în toate amănuntele. După ce au semănat spaima în Occident, cei patru cavaleri hoinăreau acum prin câmpiile Valahiei.

Fapt uşor explicabil: criza societăţii tradiţionale s-a produs în Orient în esenţă în secolul al XVIII-lea, ca şi marile confruntări politice şi militare, războaiele ruso-turce în primul rând. A existat o ruptură, precum odinioară în Apus, urmată de naşterea unei lumi noi în nesiguranţă şi incertitudine.

Ciume şi sfârşitul lumii

Nimic nu semăna mai mult cu un sfârşit al lumii decât o epidemie de ciumă. De la marea epidemie din 1348 până în secolul al XVIII-lea, ciuma a fost în Europa cel mai fidel însoţitor al morţii şi al fricii. În 1630 Milano a pierdut jumătate din populaţie. La fel Neapole, în 1656. Londra a fost lovită în 1665; dintr-o populaţie de patru sute şaizeci de mii de locuitori au pierit între şaptezeci şi o sută de mii. În sfârşit, în 1720, Marsilia a oferit ultimul mare episod occidental al acestei hecatombe: cincizeci de mii de morţi dintr-o sută de mii de locuitori. În Europa de Est molima a lovit până la începutul secolului al XIX-lea.

Ciuma era mai mult decât o simplă epidemie, era materializarea însăşi a sfârşitului. Ea semnifica o gravă sfâşiere socială şi se manifesta sub forme extreme şi contradictorii: resemnare şi penitenţă, deprimare şi disperare, panică şi laşitate, agresivitate colectivă (împotriva pretinşilor vinovaţi: leproşi, evrei, vrăjitoare...), decădere a moravurilor şi a legăturilor sociale: orgii, crime şi jafuri. Vechile reguli ale jocului nu mai erau valabile într-o comunitate destinată să dispară.

Sentimentul sfârşitului lumii a acţionat în acelaşi sens. Individualismul uneori agresiv al epocii, atitudinile excesive, mergând de la devoţiunea pioasă până la intoleranţa fanatică şi transgresarea oricăror norme morale, ieşeau mai bine în evidenţă în perspectiva sfârşitului lumii, sau cel puţin al unei lumi. Coerenţa medievală s-a rupt. Nu mai exista o singură cale, o singură morală. În faţa destinului, în faţa morţii, individul rămânea tot mai singur, singur cu libertatea şi cu angoasa sa.

Unde încep să fie maltrataţi anticii şi cometele

Dar, puţin câte puţin, forţe şi idei noi intrau în joc. *Ideea de progres*, de exemplu; ea a pornit la drum, deşi încet, foarte încet, îi stătea în cale nu doar „apropierea sfârşitului”, ci şi reluarea concepţiei antice - Renaşterea obligă! - despre o istorie ciclică, lungă succesiune de înălţări şi căderi. Astfel gândea şi Machiavelli, asemeni multor altor teoreticieni politici şi istorici.

Între ciclurile de inspiraţie antică şi sfârşitul iminent al lumii, calea progresului era strimtă şi nesigură. Câţiva pionieri se hazardară totuşi.

Jean Bodin a fost un strălucit specialist al politicii. Ca bun fiu al vremii sale, el credea nestrămutat în astrologie şi, demonolog avertizat, le ura pe vrăjitoare din toată inima. Nu era totuşi dispus să accepte sfârşitul lumii, clamat pe toate drumurile în epoca sa. Un anumit astrolog prezicând evenimentul pentru anul 1584, Bodin i-a replicat, în cartea sa despre Republică, folosind aceleaşi arme ale astrologiei. La capătul unei bătălii erudite, cu ajutorul aştrilor, el a demonstrat că nu se va întâmpla nimic. Încă o dată lumea ieşea cu faţa curată. Bodin a mers chiar mai departe: el a îndrăznit să afirme existenţa unui anume progres, din Antichitate până în vremea sa. Fără să nege existenţa ciclurilor, a ajuns la concluzia că un nou ciclu se putea situa la un nivel superior în raport cu ciclul precedent. Timpul nu mai era un duşman. Nu găsim totuşi nimic la el în ce priveşte viitorul: sensul acestuia rămânea încă obscur.

Francis Bacon (1561-1626), marele filozof englez, poseda de asemenea o teorie a progresului. El propune o istorie ascendentă, cu concluzia ireverenţioasă ce decurgea de aici: anticii nu mai erau înţelepţii atât de adulaţi. Adevăraţii înţelepţi, oamenii cu experienţă, bătrânii, erau oamenii

vremii sale. Dar bătrâneţea aceasta, oricât de onorabilă, lăsa să planeze o anumită nelinişte în privinţa viitorului.

De fapt, teoreticienilor progresului (sau ai regresului) puţin le păsa de viitor. Principalul lor termen de comparaţie rămâneau Anticii, deci trecutul. Polemică aprinsă, în secolul al XVII-lea, între Antici şi Moderni. De partea cui va fi victoria? Anticii se comportau încă foarte bine. Un mare număr de voci continuau să se pronunţe în favoarea lor, susţinând că epoca contemporană nu se ridica la înălţimea civilizaţiei antice. Dar noutatea era afirmarea tot mai frecventă a ideii contrare, proclamarea superiorităţii Modernilor asupra Anticilor. Altfel spus, constatarea unui progres al civilizaţiei. Progres care, continuând eventual în viitor, nu putea decât să pună într-o poziţie delicată sfârşitul lumii. Negându-l, sau amânându-l la calendele greceşti.

Charles Perrault (1628-1703), părintele Scufiţei Roşii, s-a numărat printre cei mai activi apărători ai Modernilor şi ai progresului. Dar mai ales Fontenelle (1657-1757) a fost cel care, în *Digression sur les Anciens et les Modernes / Digresiune asupra Anticilor şi a Modernilor* (1688) a îndrăznit - în sfârşit - să deschidă o portiţă spre viitor cel puţin în domeniul perfecţionării ştiinţelor. Cu aceste câteva cuvinte: „Este evident că toate acestea nu au sfârşit.” Nu au sfârşit? După remarcabilele sale succese din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, sfârşitul lumii trecea într-adevăr printr-un mare pericol. Ca pentru a sfida timpul şi propriul său sfârşit, dacă nu sfârşitul lumii, Fontenelle a reuşit să atingă vârsta de o sută de ani.

În acelaşi timp s-a produs şi un alt fenomen: bruscul recul al astrologiei, această regină a Renaşterii. Şi în paralel - suntem în secolul lui Descartes şi al lui Newton - consolidarea spiritului ştiinţific. În epoca lui Ludovic al XIV-lea elita începu să gândească altfel decât „poporul”. Două sau trei generaţii mai devreme, cometele, vrăjitoarele şi alte articole din bazarul fantasticului aparţineau tuturor, ca

într-o vastă democraţie intelectuală, fără diferenţe prea accentuate de clasă şi educaţie. După 1650, oamenii instruiţi au început să raţioneze. Cometa din 1664 a venit la timp pentru a-i pune la încercare. O lucrare de popularizare ştiinţifică datorată lui Pierre Petit (1594-1677) *Dissertation sur la nature des cometes / Dizertaţie asupra naturii cometelor* (1665) a limpezit lucrurile. Acest mic[19] savant dădea asigurări că o cometă nu poate avea nici o virtute prevestitoare, luând în derâdere temerile poporului.

După acest exerciţiu de raţionament sănătos, spiritele cultivate au examinat cu un scepticism de bun augur noua cometă din 1680. Uitând repede de spaimele părinţilor sau ale bunicilor, ei luară lucrurile în glumă. Zilele sfârşitului lumii erau oare numărate?

Din cer, să revenim acum pe pământ. Fără să-şi dea seama, primii geologi subminau, la rândul lor, un sfârşit al lumii inspirat din Biblie. Cochiliile marine fosilizate descoperite pe uscat, care dovedeau o modificare a echilibrului dintre mări şi continente de-a lungul istoriei Pământului, îi intrigau deja pe savanţi. O durată de abia cinci sau şase mii de ani? La drept vorbind, cei care încercau să inventeze geologia nu doreau în nici un fel să contrazică textele sfinte Savantul danez Nicolaus Stenon (1638-1687) a propus în 1669 prima cronologie geologică: ea debuta în anul 4004 înaintea erei noastre, data creării lumii potrivit lui Usserius. Geologia reprezenta totuşi o ameninţare potenţială.

Pentru moment, lucrurile se limitau încă la o sinteză între Biblie şi istoria Pământului. Savantul englez Thomas Burnet (1635-1715) a publicat în 1681 faimosul său tratat *Telluris Theoria Sacra*. El lua în consideraţie Potopul ca fapt istoric şi geologic, şi în plus realiza o fuziune între geologie şi Apocalipsa, oferind cititorilor un spectaculos sfârşit al lumii datorat focurilor subterane ce vor seca apele terestre şi vor

---

19 Joc de cuvinte: în limba franceză petit înseamnă mic (n.t.).

ieşi la suprafaţa globului: „Pădurile vor fi arse şi marea însăşi va lua foc datorită materiilor inflamabile pe care le conţine... Pământul se va separa în două părţi, una alcătuită din lichid şi cealaltă din vapori. Această din urmă parte se va scurge în spaţiu, pentru a forma un nou cer şi un nou pământ, asemănător celui de dinaintea Potopului. Ea va trece prin aceleaşi faze şi va produce un pământ asemănător celui pe care vieţuim astăzi.” Aceeaşi atitudine, la jumătatea drumului dintre interpretarea ştiinţifică şi revelaţia biblică (cu insistenţă asupra Potopului), la John Woodward (1665-1728) în al său *Essay towards the Natural History of the Earth / Eseu despre istoria naturală a Pământului* (1695).

Istoria artelor din această perioadă oferă un alt exemplu elocvent: rarefierea şi chiar dispariţia, în Apus, a reprezentărilor Judecăţii de Apoi şi ale Apocalipsei. Contrast frapant cu secolele precedente, ce demonstrează că societatea occidentală - debarasată de vechile frici - intra într-o nouă fază a evoluţiei sale.

În aşteptarea Luminilor

Către 1700 - puţin înainte sau puţin după această dată - mentalităţile şi atitudinile începură să se schimbe radical în Apus, cel puţin la nivelul elitelor. Spaimele dădeau înapoi cu repeziciune. Toţi indicatorii erau în scădere: ciume şi comete, astrologie şi demonologie, obsesia Apocalipsei şi a Judecăţii de Apoi.

Criza rămase în urmă. O societate mai stabilă, sau care se obişnuise deja să trăiască în instabilitate, i-a luat locul. Este sfârşitul marilor epidemii şi al războaielor religioase - cei doi factori care hrăniseră Apocalipsa Renaşterii. Spiritul ştiinţific progresează. Apare un anumit scepticism religios. Scena este pregătită pentru actul următor, cel al Luminilor.

Un act în care ştiinţa şi raţiunea vor străluci din plin. Va mai rămâne oare destul loc pentru sfârşitul lumii, idee până atunci esenţialmente religioasă?

5. Epoca Luminilor: sfârşitul lumii raţionalizat

Marea cotitură

Între 1750 şi 1800 se petrece ceva extrem de important. Omenirea care înaintase prudent, pas cu pas, încă din noaptea timpurilor, părea să-şi fi pierdut deodată răbdarea. Este epoca marelui salt în era tehnologică. Totul explodează simultan: demografie şi societate, ştiinţă, industrie şi ideologie. Se inventează maşinile, se inventează progresul, se inventează viitorul. Suntem nepoţii puţin dezabuzaţi ai acestei epoci; puţin speriaţi de acceleraţia tot mai mare suferită de maşinăria istoriei în timpul ultimelor două secole.

Omul părea să devină în sfârşit stăpânul destinului său. El dispunea deja de o armă redutabilă: raţiunea. Între raţiune şi cuvântul lui Dumnezeu, dezbaterea era deschisă. Puternic prin tradiţie, acesta din urmă mai stăpânea încă istoria. Nu ne putem aştepta să-l vedem dizlocat la prima suflare de vânt. Ştiinţa oficială, controlată de Biserică, continua să proclame scurtimea existenţei locaşului pământesc. În acelaşi timp, iluminaţi, profeţi, secte şi astrologi îşi făceau meseria stabilind şi amintind datele sfârşitului lumii şi ale Judecăţii de Apoi. Dar era marilor spaime apocaliptice trecuse: raţiunea şi progresul linişteau spiritele şi invitau la calm. Locaşul terestru începea să devină suportabil.

4004 î.Cr. sau treizeci de mii de miliarde de secole?

Este decepţionam şi distractiv totodată să constaţi că cea mai mare parte a oamenilor cultivaţi din secolul raţiunii ştiau despre vârsta lumii tot atât cât „ignoranţii” Evului Mediu, pentru care nu aveau prea multă stimă. Febra calculelor nu dispăruse. *Grand Dictionnaire historique / Marele dicţionar istoric* al lui Moreri (ultima ediţie 1759) consemnează şaptezeci de versiuni „diferite” privitoare la data Creaţiei, toate conforme cu Biblia. Cercetare serioasă: se indică anul, fără îndoială, dar uneori chiar luna şi ziua: 2 mai, 25 mai, 23 octombrie... nu lipsea decât ora. Supremul rafinament al cronologiei tuturor timpurilor.

Este de înţeles poziţia lui Moreri, de inspiraţie clericală, dar de cealaltă parte, faimoasa Enciclopedie publicată de d'Alembert şi Diderot nu făcea decât să reia aceeaşi informaţie, fără nici un fel de critică. Cea mai prestigioasă dintre istoriile universale publicate în secolul al XVIII-lea, *Universal History / Istoria universală* (Londra, începând cu 1737; ediţia a doua începând din 1779), evalua la rândul său ca început al lumii anul 4305 î. Cr. (iar în ediţia a doua, urmându-l pe Usserius, anul 4004). Ea nu era deloc zgârcită în informaţii privind amplasarea geografică a paradisului, capacitatea arcei lui Noe şi alte precizări de acest gen. Însuşi Kant, în Conjecturi asupra începuturilor istoriei omeneşti (1786), arăta respect pentru Biblie şi o accepta ca punct de pornire. Dar sistemul acesta, deşi încă foarte larg acceptat, devenea stânjenitor chiar pentru unii oameni ai Bisericii. Roma a pus la Index lucrarea Elemente de istorie generală, publicată între 1772 şi 1783 de abatele Millot (1726-1785). Pentru un abate, a mers într-adevăr cam departe. El afirma imposibilitatea de a data începutul lumii şi propunea pur şi simplu divorţul dintre istoria sacră şi istoria profană. Declaraţia sa avea de ce să intrige:

„Providenţa a vrut ca revelaţia să facă sfinţi, nu savanţi.” Două istorii, de ce nu şi două începuturi şi două sfârşituri ale lumii? În pragul marii Revoluţii, Franţa deţinea secretul acestor abaţi ieşiţi din comun.

Se puneau o serie de întrebări. Orientul, din Egipt până în China, se bucura de multă apreciere în epocă. Aceste ţări apăreau foarte vechi, cu civilizaţii care se pierdeau în noaptea timpurilor, evident dincolo de data admisă a Potopului. În acelaşi timp, populaţiile primitive erau deja mai bine cunoscute şi examinate cu un anume interes. Ce distanţă de la ele până la civilizaţia Luminilor! Să fi fost posibilă străbaterea acestui vertiginos traseu în doar câteva mii de ani?

Voltaire s-a căit de a fi acceptat - prea tânăr fiind - sistemul cronologic retrograd al lui Newton. El se înverşuna cu încântare împotriva informaţiilor istorice din Biblie şi nu mai părăsi subiectul: „Am atât de mult respect pentru Geneză şi pentru Biserica ce-o adoptă, încât o consider unica dovadă a creaţiei lumii acum cinci mii şapte sute optsprezece ani, după calculele latinilor, şi acum şapte mii două sute şaptezeci şi opt de ani, potrivit grecilor.” Potopul îl amuza cel mai mult: „Nu pot pricepe cum a creat Dumnezeu o seminţie doar pentru a o îneca şi a o înlocui apoi cu una şi mai rea.” El nu făcea aceste ironii pentru a se distra de unul singur. În societatea persoanelor rafinate, a-ţi bate joc de bietul Noe ajunsese o dovadă de bun gust.

Pentru Voltaire, doar un „timp considerabil” putea să explice lunga evoluţie a civilizaţiilor. Este ceea ce a încercat să demonstreze în *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations / Eseu asupra moravurilor şi spiritului naţiunilor* (1756) precum şi, într-o formă şi mai polemică, în Dicţionarul filozofic (1764-1772). Se ivea însă o dificultate: o dată înlăturată versiunea biblică, ce s-ar fi putut pune în locul ei? Nimic, în fapt, absolut nimic. Voltaire a acceptat totuşi provocarea declarându-se gata să acorde lumii şi

chiar istoriei omeneşti o durată infinită, mai curând decât să le vadă strânse în laţul teologic.

Ajunse astfel la sofisme cu nimic mai rezonabile decât exegezele biblice: „Fenicienii din vremea lui Alexandru pretindeau a se fi stabilit în ţara lor cu treizeci de mii de ani în urmă; [...] recunosc că fizic este foarte posibil ca Fenicia să fi existat nu treizeci de mii de ani, ci treizeci de mii de miliarde de secole, şi să fi traversat, o dată cu restul globului, treizeci de milioane de revoluţii. Numai că nu avem cunoştinţă de aceste lucruri" (din fericire pentru istorici!). Ca să fixeze mai bine diferitele puncte de vedere, Voltaire data astfel vârsta lumii: „După Scaliger 5 722... după egipteni 370 000, după caldeeni 465 102, după brahmani 780 000, după filozofi infinit. Infinit, treizeci de mii de miliarde de secole? Iată o sfidare la adresa Bibliei, dar nu un răspuns.

Metoda ghiulelei

Răspunsul aparţinea mai degrabă ştiinţelor naturii decât filozofilor sau istoricilor. Geologia progresa cu paşi mari. Ea aduna fosilele şi le examina cu o privire perplexă: cum s-au format ele într-un interval de timp redus la numai câteva mii de ani? Un savant ingenios a găsit răspunsul, dar acesta nu era menit să satisfacă pe toată lumea: Dumnezeu ar fi creat fosilele în stare fosilă!

Iată şi o altă interpretare, care s-a bucurat de oarecare succes la începuturile geologiei: în primele timpuri totul decurgea foarte repede. Munţii se înălţau ori se prăbuşeau într-o singură zi. Repede, tot mai repede, pentru a nu depăşi limita admisă de 6 000 de ani. După o astfel de cursă, sărmanul Pământ trebuie că era cu sufletul la gura.

Dar unii gânditori înţelegeau deja importanţa timpului. Marele naturalist Buf fon (1707-1788) a încercat să rezolve

problema cu ajutorul unei serii de bule de metal încinse la roşu. Ghiulele lansate împotriva Bibliei. Ghiulele incandescente precum Pământul în starea sa originară, căci, potrivit lui Buffon, globul nostru este alcătuit din materie desprinsă din Soare. Răcirea lor reproducea, în laborator, răcirea treptată a Pământului. Buffon a expus rezultatele acestei experienţe în lucrarea sa *Epoques de la nature / Epocile naturii* (1778): Pământul ar avea o vechime de şaptezeci şi cinci de mii de ani; viaţa a început în urmă cu patruzeci de mii de ani şi se va stinge (din cauza aceluiaşi proces de răcire) la capătul unei evoluţii întinse pe o sută şaizeci şi opt de mii de ani. Totul era în fine demonstrat, la jumătatea drumului între spusele Bibliei şi infinitul lui Voltaire. Cu condiţia totuşi de-a se accepta metoda ghiulelei.

Dar asta nu era totul. Buffon, din prudenţă, nu comunica-se decât cronologia sa scurtă. El păstra în rezervă o alta, mult mai lungă. Scandaloasă în epocă, atât de îndrăzneaţă încât a preferat să păstreze secretul. Cronologia lungă a dormitat într-adevăr în manuscrisele inedite ale savantului. Potrivit acestei variante maximale, Pământul ar avea două milioane nouă sute nouăzeci şi trei de mii de ani, viaţa ar exista de şapte sute de mii până la un milion de ani, iar ciclul vital s-ar întinde pe şapte milioane de ani.

Acest joc dublu privea şi locul omului pe cele două scări, în lucrarea tipărită, Buffon îl situa ultimul în ordinea creaţiei, căutând un fel de compromis cu Biblia. Dar în cronologia sa secretă apărea ideea că omul nu era mai puţin vechi decât celelalte specii animale.

Iar dacă era atât de vechi, ce făcuse el pe Pământ în tot acest timp? Unde erau dovezile existenţei sale, monumentele civilizaţiilor apuse?

Potopul este raţionalizat şi se regăseşte un continent pierdut

Un savant francez găsise deja cheia răspunsului: Nicolas-Antoine Boulanger (1722-1759). Lucrarea sa (postumă): *L'Antiquite devoilee par ses usages / Antichitatea dezvăluită prin tradiţiile sale* (1766). Ideea sa: Potopul a existat, el nu este un mit, chiar dacă a fost ulterior mitologizat. Curioasă abordare: Biblia, laicizată, era pusă în slujba raţiunii de propriii ei adversari. De altminteri nu doar Biblia: numeroase alte tradiţii atestau existenţa Potopului, şi concordanţa lor vorbea, după Boulanger, în favoarea istoricităţii incontestabile a acestui eveniment. Astfel totul se explică: tinereţea omului şi vechimea sa, termeni aparent ireconciliabili. Lumea nu este nici veche nici nouă, ea este în acelaşi timp veche şi nouă.

Boulanger relua tradiţia istoriei ciclice, cea a eternei reîntoarceri, a sfârşitului lumii care a avut deja loc. Înaintea cataclismului „care a scufundat o parte a globului nostru pentru a descoperi o alta”, pe Pământ înflorea o altă civilizaţie, operă a unui alt om, diferit de omul actual. „Potopul care a fost mormântul atâtor popoare a fost şi mormântul raţiunii şi al filozofiei, mormântul artelor, al ştiinţelor, al legislaţiilor; a fost nevoie de un lung şir de secole fericite şi paşnice pentru a le face să reapară... Noile societăţi îşi trag originea din micul număr de nefericiţi care au avut tristul privilegiu de a supravieţui vechii spiţe omeneşti şi marilor schimbări petrecute în natură.” Suntem supravieţuitorii unui sfârşit al lumii.

Cauzele acestui fenomen sunt de căutat nu de partea providenţei, ci într-o simplă dereglare a naturii. „Toate mările s-au revărsat dintr-o dată asupra continentelor nimicind popoarele într-o clipă.” Pentru a completa dezastrul, Potopului i s-au adăugat cutremure de pământ şi acţiunea focului central. Acesta „iese din miezul

pământului, un zgomot înspăimântător anunţându-i sforţările, răbufneşte prin munţi şi câmpii. Vulcani aprinşi într-o mie de locuri scuipă apă, foc, râuri arzânde şi torente de lavă care mistuie ce au cruţat apele”.

Probabil că într-una din vieţile sale anterioare, Boulanger fusese martor al Potopului. El ne prezintă un reportaj pe viu; el ştie tot şi explică tot. Omul actual este o invenţie a Potopului. Fricos, superstiţios, religios, şi cum să nu fie aşa? Originea sa l-a marcat profund; a ajuns să se teamă şi să zeifice forţele oarbe ale naturii, a căror creaţie a fost în fapt.

Raţionalizarea Potopului era în spiritul epocii raţiunii. Golită de conţinutul ei religios, Biblia putea fi utilă. Soluţiile de luat în considerare nu erau foarte multe. Se propunea construirea, abstractă şi arbitrară, a unei istorii venind de departe. Biblia rămânea în continuare, chiar pentru oponenţii ei, un punct de referinţă: în afara ei se putea presupune orice, dar nu se putea dovedi nimic. Ceea ce ducea direct la Potop: inundaţia universală a şters totul, ea este cea care a încurcat pistele. Iată explicată absenţa informaţiilor istorice. Biblia era combătută de Biblie, Potopul biblic de Potopul istoric. Cu adevărat providenţial, Potopul acesta: dacă nu ar fi existat, trebuia inventat.

Pentru cei care nu voiau să se compromită în nici un fel cu Biblia şi cu Potopul ei, se deschidea o altă poartă asupra unor perspective interesante. Se trecea prin ea pentru a se ajunge... la aceeaşi istorie ciclică. Mitul platonician al Atlantidei a fost exhumat şi într-un anume fel reinventat în secolul al XVIII-lea, pornindu-se de la Atlantida, lucrare publicată de savantul suedez Olaüs Rudbeck între 1679 şi 1702.

Un fel de anti-Palestină, negare a Bibliei, Atlantida însemna „înlocuirea poporului evreu în funcţia sa teologică de axă a istoriei cu poporul mitic al atlanţilor” (Pierre Vidal-Naquet, „Herodot şi Atlantida: între greci şi evrei”). Înecată sub

apele oceanului, Atlantida vorbea la rândul ei de vechea catastrofă, de o ruptură în istoria omenirii.

De fapt, Atlantida şi Potopul jucau acelaşi rol, sau mai corect, se susţineau reciproc. Atunci de ce să opui pe una celuilalt? S-a ajuns într-adevăr la combinarea lor, fapt menit să fie pe placul tuturor. Sinteză eficientă, întărind prin dubla mărturie a tradiţiilor evreieşti şi greceşti ipoteza unei istorii lungi, întretăiată de catastrofe, succesiune a mai multe civilizaţii şi chiar - de ce nu? - a mai multe specii umane. S-a pornit prin urmare în căutarea acestei lumi pierdute, şi ea a fost descoperită de multe ori, de prea multe ori, aproape pretutindeni pe suprafaţa pământului sau sub ape: din Scandinavia în Mediterana, din Atlantic în Asia Centrală.

Această ultimă situare a beneficiat de favoarea savantului francez Jean-Sylvain Bailly (1736-1793). În *Histoire de l'astronomie / Istoria astronomiei* (1775-1787) el vedea în atlanţi poporul originar care a inventat toate artele şi ştiinţele înainte să fie scufundat în cataclismul Potopului. Bailly a depus eforturi meritorii pentru a reduce la o formulă unică cronologiile şi tradiţiile atât de diferite ale popoarelor Antichităţii, pentru a demonstra riguros şi quasi-matematic - cum pretindea raţiunea - existenţa şi dispariţia civilizaţiei atlante.

Fascinantă descoperire, cea a unor alte fiinţe umane despărţite de noi printr-un sfârşit al lumii. Natura lor a fost aceeaşi cu a noastră? Poate erau mai mari, mai puternici? Buffon - care învăţase câte ceva la şcoala lui Boulanger - credea în existenţa „câtorva rase constante şi succesive de giganţi, cea a patagonezilor fiind singura care s-a păstrat”. Iată-i deci pe bieţii patagonezi - aceşti falşi giganţi - citaţi ca martori; demonstraţia era completă.

Istoria veche era în fine dezvăluită, dar vai, era o altă istorie, separată ermetic de noi şi trăită de alţi oameni. Pentru moment însă, singura ce putea fi opusă Bibliei.

Argumentele sale rămâneau încă fragile. Lui Chateaubriand i-a fost uşor să le denunţe în *Le Genie du*

christianisme / Geniul creştinismului (1802): nimic nu dovedea, după el, o vechime a omului superioară celei exprimate de Biblie. Era adevărat: nimic nu o dovedea.

O invenţie: viitorul

Acest secol ingenios, secolul raţiunii, nu a inventat doar maşina cu aburi şi civilizaţia înghiţită de Potop. El a imaginat de asemenea un mare număr de lucruri destinate să faciliteze viaţa şi să-i dea un sens. A imaginat în primul rând viitorul - şi în acelaşi timp calea ce duce către acest ţinut, adică progresul.

Putem accepta, la rigoare, existenţa unei anumite idei de progres la antici, în Evul Mediu sau în epoca Renaşterii. Dar numai o anumită idee, care nu are multe în comun cu ideea modernă de progres. Pur şi simplu fiindcă îi lipsea dimensiunea viitorului.

Fiecărei idei trebuie să-i corespundă un cuvânt sau o expresie care să o definească şi să-i dea viaţă. În lipsa cuvântului, suntem îndreptăţiţi să ne îndoim de existenţa ideii înseşi. Cuvântul progres nu exista înainte de sfârşitul secolului al XVIII-lea. Sau mai bine zis, exista, dar iată ce exprima el în accepţiunea sa curentă (citǎm articolul „Progres” din Enciclopedie, vol. XIII, 1765): „*Progres*, mişcare înainte; progresul Soarelui pe ecliptică; progresul focului; progresul acestei rădăcini. Se ia şi în sens figurat, spunându-se a face progrese rapide într-o artă, într-o ştiinţă.” Asta este tot. Progresau Soarele, focul, chiar rădăcinile, dar nu încă omenirea. Trebuie să aşteptăm anul 1842 pentru a găsi în Suplimentul la a şasea ediţie a Dicţionarului Academiei franceze această definiţie: „Progres: se vorbeşte, în mod absolut, de mişcarea progresivă a civilizaţiei, a instituţiilor politice. A nega progresul. A fi partizanul progresului.” Bătălia era câştigată.

Se dispunea în fine de un cuvânt magic pentru a decide viitorul.

A fost o mare descoperire. Doi oameni au adus o contribuţie esenţială: Turgot (1727-1781) şi Condorcet (1743-1794). Primul a rostit în 1750 discursul său *Sur les progres successifs de l'esprit humain / Despre progresele succesive ale spiritului omenesc.* Al doilea este autorul unei cărţi celebre, scrisă în 1793 şi publicată, după moartea sa tragică, în 1795: *Esquisse d'un tableau historique des progres de l'esprit humain / Schiţa unui tablou istoric al progresului spiritului omenesc*.

Cu Condorcet, progresul era nu doar inventat - aşteptându-se introducerea sa în Dicţionar -, ci ridicat în slăvi, motor al istoriei şi totodată nouă religie. Omul acesta hărţuit, care mai avea doar puţin timp de trăit, a inventat optimismul istoric. Pierzându-şi speranţa în propriul său viitor, el a crezut în viitorul omenirii. Se sfârşise cu vechile spaime: viitorul va aduce perfecţionarea nelimitată a omului şi cucerirea treptată a naturii. Capitolul al zecelea din lucrarea sa: „Progresele viitoare ale spiritului uman" impresionează şi astăzi prin cutezanţa sa extraordinară.

Condorcet credea că viitorul va instaura egalitatea între clase şi naţiuni şi fraternitatea universală. Vor dispărea războaiele şi o limbă unificată va facilita contactele. Populaţia va deveni tot mai numeroasă. Mijloacele de subzistenţă sunt limitate? Nu are nici o importanţă. Omul se va descurca întotdeauna (deja în 1798, Malthus exprima opinia contrară).

Dar, lucrul cel mai important, natura intimă a omului se va schimba o dată cu progresul. Va fi mai puternic, mai robust, nu va mai cunoaşte bolile. De asemenea viaţa sa va fi mai lungă, nici o limită fatală nefiindu-i hărăzită, deşi „fără îndoială că omul nu va deveni nemuritor" (pasul acesta Condorcet nu îndrăzneşte să-l facă, dar moartea pare să fie cu adevărat ultima şi singura povară a naturii pe care el o admitea pentru omul în sfârşit eliberat şi

triumfător). Inteligenţa şi moralitatea vor evolua concomitent cu celelalte calităţi, asta se înţelege. Astfel, viitorul îndepărtat rezervă surpriza unei noi specii umane.

„Alte generaţii veni-vor să ocupe locul nostru; vor urca pe aceeaşi scenă, vor vedea acelaşi Soare şi ne vor împinge atât de departe în vechime că nu va mai rămâne din noi nici urmă, nici vestigiu, nici amintire.” Aceste cuvinte sunt extrase din cartea lui Louis-Sebastien Mercier (1740-1814), *L'An deux mille quatre cent quarante*, publicată în 1770 (ediţie nouă în 1786 din care citäm).[20] Până la Mercier, ficţiunea utopică punea în joc insule îndepărtate, izolate în spaţiu ca şi în timp. O dată cu el debutează o utopie sensibilă la timp, la progres, la viitor, care îşi propune să descifreze marele secret al viitorului.

La drept vorbind, lumea aceasta din 2440 nu se anunţă a fi prea pasionantă. Scriitorul Mercier este mai prudent decât omul de ştiinţă Condorcet, fapt ce se întâmpla uneori. Cea mai uimitoare invenţie a sa rămâne fără îndoială aerostatul: „O maşină imensă care înainta cu toate pânzele întinse... Cineva strigă: Este vasul care vine din Africa. Nu, spuse altul, vine de la Philadelphia... Opt mandarini ieşiră din nacela agăţată de aerostat. Venea de la Pekin. Călătoria durase şapte zile şi jumătate.”

Dacă China anului 2440 aparţine tot mandarinilor, Africa era împărţită în state libere. Turcii fuseseră alungaţi din Europa, în vreme ce Franţa anexase Grecia şi Egiptul. Rusia atinsese incredibilul număr de patruzeci şi cinci de milioane de locuitori. Ştiinţa devenise experimentală. Modul de viaţă era mai curând bucolic şi în orice caz foarte înţelept: „înţelepţi, am interzis cele trei otrăvuri fizice de care nu vă lipseaţi nici o clipă: tutunul, cafeaua şi ceaiul... Nu mai facem negoţ decât în interior, şi ne este bine: bazat în principal pe agricultură... Locul manufacturilor este în urma

---

20 Anul 2440 sau un vis cum n-a mai fost, trad. rom. de Radu Toma, Editura Minerva, Bucureşti, 1986, pp. 4-5. 2Id.,p. 221.

agriculturii... Popoarele agricole sunt până la urmă biruitoare.”2

Femeile, mai ales, au fost puse din nou la locul lor. S-a sfârşit cu cochetăria. Sunt închise în case, „soţii şi mame”.

Băutul şi fumatul interzise. Mari progrese şi la capitolul transporturi publice. Circulaţia trăsurilor este perfect reglementată: „Am observat că toţi cei care plecau ţineau dreapta în vreme ce cei care veneau ţineau stânga.”[21] Dar, în general, se practica mersul pe jos. Este doar cu mult mai sănătos.

Condorcet şi Mercier, două proiecte foarte diferite pentru viitor. Dar ceea ce se impune, în pofida diversităţii formulelor alese, este viitorul în sine. Viitorul acesta există, ne aparţine. Ne îndreptăm spre el cu toată viteza. Afară numai dacă... Afară numai dacă nu am cunoaşte soarta Atlantidei, vă mai amintiţi? această strălucitoare civilizaţie antică, distrusă de forţele dezlănţuite ale naturii.

Un sfârşit al lumii înscris fatalmente în istorie de un Dumnezeu justiţiar, tocmai asta raţiunea nu voia să mai admită. Dar ceea ce nelinişştea, şi nu în mică măsură, era natura fizică şi pericolele pe care ea le conţine. La drept vorbind, pentru explicarea cataclismelor trecute sau viitoare, sfârşituri ale lumii mai mult sau mai puţin complete, se dispunea de-acum de un agent natural de mare anvergură şi de o calitate incontestabilă. Era Cometa. O altă invenţie de înscris în palmaresul, atât de bogat deja, al epocii raţiunii.

Secolul cometei

Cometa era deja cunoscută, şi încă cum! Dar vechea cometă, prevestitoare a tot soiul de calamităţi, nu-i mai interesa pe oamenii luminaţi. Newton şi după el Edmund

21 Id., p. 17.

Halley (1656-1742) puseseră lucrurile la punct: cometele nu erau semne prevestitoare, ci membri onorabili şi pe deasupra disciplinaţi ai sistemului solar, urmând conştiincios traiectoriile atribuite lor de legile newtoniene ale mecanicii cereşti. De ce ar fi provocat frică?

Tocmai fiindcă era nevoie de ele în vederea unui nou proiect. Un proiect ştiinţific de data aceasta. Nici un pic de răgaz pentru biata cometă. Semn prevestitor pentru cei din vechime, ea devenea agent natural pentru moderni, spre marele beneficiu al sfârşitului lumii. Cel puţin, ea putea să lovească. Să lovească o dată! Se va şti astfel de unde vine pericolul, unde se găseşte adversarul.

William Whiston (1667-1747) explicase deja cum funcţionează o cometă răuvoitoare în lucrarea sa *New Theory of the Earth / Noua teorie a Pământului* (1696). Potopul a fost provocat de unul din membrii acestei numeroase familii, şi veţi vedea că următorul sfârşit al lumii va avea exact aceeaşi cauză.

Aceasta nu contrazicea cu nimic mecanica lui Newton. Cometele îşi urmează riguros traiectoria. S-ar putea chiar spune că prea riguros, atât de riguros încât nu binevoiesc să se dea la o parte din drum ori să acorde prioritate Pământului, dacă din întâmplare cei doi călători ai spaţiului s-ar afla în acelaşi loc în acelaşi moment.

Maupertuis (1698-1759), savantul francez numit de Frederic al II-lea preşedinte al Academiei din Berlin, scria în 1742 o *Lettre sur la comite / Scrisoare despre cometă*, unde demonstra fără ocol posibilitatea întâlnirii Pământului cu o cometă şi varietatea dezastrelor ce-ar rezulta de aici. Nu doar şocul, dar şi simpla apropiere ar duce la schimbări catastrofale, prin acţiunea forţelor de atracţie universală. Cea mai neînsemnată ar consta în „nimic altceva decât modificarea poziţiei axei şi a polilor Pământului. Cutare parte a globului care anterior era în preajma ecuatorului se va găsi după un asemenea eveniment în apropierea polilor, iar cea care era în preajma polilor se va găsi lângă

ecuator.” O altă consecinţă posibilă ar fi ca Pământul însuşi să devină o cometă: „În loc să-şi continue în mod obişnuit drumul printr-o regiune uniformă şi cu o temperatură adecvată oamenilor şi diferitelor animale care-l populează, Pământul, expus celor mai mari vicisitudini, când pârjolit la periheliu, când îngheţat de frigul regiunilor cereşti îndepărtate, va merge astfel pentru totdeauna din rău în mai rău, dacă nu cumva o altă cometă îi va schimba încă o dată cursul restabilindu-l în uniformitatea sa iniţială.” Alte posibilităţi: cometa să ne răpească Luna (un rău mai mic, fără îndoială) sau să ne răpească pe noi înşine, făcând din Pământ propriul ei satelit.

Dacă cometa ne-ar atinge cu adevărat, pericolele ar fi de altă natură, dar nu mai puţin grave. Cea de la 1680, din cauza căldurii înspăimântătoare pe care o degaja, „dacă ar fi trecut mai aproape, ar fi transformat Pământul în cenuşă, sau l-ar fi vitrificat; iar dacă ne-ar fi atins doar coada, Pământul ar fi fost inundat de un fluviu arzător şi toţi locuitorii ucişi”, ca „un popor de furnici în apă clocotită.” În fine, şocul direct: „Accidentul cel mai grav din toate ar fi ca o cometă să ciocnească Pământul, sfărâmându-se şi sfărâmându-l în mii de bucăţi. Cele două corpuri ar fi neîndoielnic distruse.” Slabă consolare: „Gravitaţia ar reforma de îndată una sau mai multe alte planete!”

Ar fi nedrept să-l acuzăm pe Maupertuis de un pesimism absolut. El vedea şi latura bună a lucrurilor, posibilele efecte favorabile ale unei întâlniri. De exemplu, cometa ar putea să îndrepte axa globului, prea înclinată, şi „să fixeze anotimpurile într-o primăvară veşnică; să reducă excentricitatea orbitei astfel încât să egalizeze distribuţia luminii şi a căldurii.” De asemenea, în loc să ne fure Luna, ş-ar putea să fie ea însăşi condamnată să se rotească în jurul Pământului, luminându-ne nopţile ca o a doua Lună (poate că Luna însăşi a fost la origine o veche cometă, captată de câmpul gravitaţional terestru). Iar pentru a încheia, iată încă un episod nelipsit de fantezie: „Oricât de

periculoasă am văzut că ar putea fi ciocnirea cu o cometă, este posibil ca ea să fie funestă numai pentru partea Pământului pe care ar lovi-o: vom fi poate privaţi de vreun regat zdrobit, pe când restul Pământului se va bucura de raritățile aduse de un corp care vine de atât de departe. Vom fi poate surprinşi să descoperim că resturile acestor mase pe care le dispreţuim sunt formate din aur şi diamante; dar cine va fi mai mirat, noi sau locuitorii pe care cometa i-ar arunca peste Pământul nostru? Ce mai figuri vom face unii în faţa altora!”

În 1749 Buffon apela la rândul său la cometă pentru a explica, în *Theorie de la Terre / Teoria Pământului*, formarea sistemului solar. „Nu ne-am putea imagina - se întreba el - cu oarecare îndreptăţire că o cometă, căzând pe suprafaţa Soarelui, va fi deplasat acest astru şi va fi separat câteva părticele din el?” Buffon a fost astfel primul care a propus o teorie catastrofică pentru a explica naşterea lumilor.

Cometa devenise un personaj important şi o dovadă a acestui fapt ne este furnizată de *Kosmologischen Briefe / Scrisori cosmologice* (1761) ale savantului german Johann Heinrich Lambert (1728-1777), şi el membru al Academiei din Berlin. Pătrundem aici în domeniul obsesiilor, pentru a vedea cum s-a trecut de la frica mistică şi superstiţioasă la frica ştiinţifică, de natură diferită dar nu mai puţin intensă. „De când se ştie despre comete că sunt corpuri asemănătoare planetelor, supuse, ca şi ele, unor revoluţii regulate, partea cea mai sănătoasă a speţei umane şi-a revenit din spaimele superstiţioase pe care le inspirau strămoşilor noştri. Dar acestor temeri frivole le-au urmat altele, ce par cu atât mai legitime cu cât erau autorizate de chiar ştiinţele care ne-au eliberat de primele, mă refer la astronomie şi la fizica cerească. Dacă cometele nu mai prevestesc războaie, foamete sau mortalitate, nici căderea imperiilor, ce sunt aceste rele faţă de catastrofele cu care ele ameninţă acum întregul glob?... Apropierea lor de Pământ ar putea să provoace evenimentele cele mai

sinistre, să aducă potopul universal, sau să-l facă să piară într-un potop de foc, să-l transforme în pulbere, ori cel puţin să-i deturneze orbita, să-i răpească Luna sau, mai rău, să răpească Pământul însuşi, ducându-l dincolo de regiunile lui Saturn şi făcându-ne să îndurăm o iarnă de mai multe secole, căreia nici oamenii nici animalele n-ar fi capabili să-i reziste."

Cometele sunt adevăraţii stăpâni ai lumii solare. În comparaţie cu ele, planetele, Pământul nu reprezintă nimic. Pentru câteva planete există „cel puţin cinci sute de milioane de comete", probabil mult mai multe. Ceea ce-ar putea da o anumită credibilitate posibilităţii unui şoc cosmic. Lambert nu prea credea într-o asemenea perspectivă; ar exista, după el, un fel de armonie cosmică, un mecanism prestabilit, care nu trebuie să permită catastrofe sau dereglări. Fără îndoială însă că cititorul va fi reţinut, mai curând decât filozofia finalmente optimistă a savantului, tabloul sumbru rezultând dintr-o posibilă întâlnire.

Savanţii nu doreau să semene panică. Erau oameni chibzuiţi, calculând doar pentru plăcerea de a calcula, dar astfel ipotezele lor nu făceau decât să câştige în prestigiu. A fost cazul astronomului francez Lalande (1732-1807), care a publicat un binecunoscut *Traite d'astronomie / Tratat de astronomie* (1764). El a efectuat un calcul referitor la cometele ce s-ar putea apropia cel mai mult de Pământ. O lucrare pur ştiinţifică, dar urmărită cu îngrijorare de o opinie publică foarte sensibilizată în privinţa cometelor. Evenimentul a avut loc în primăvara anului 1773. Lalande a anunţat pentru 21 aprilie o comunicare la Academia de Ştiinţe, cu titlul *Reflexions sur les cometes qui peuvent approcher de la Terre / Reflecţii asupra cometelor care se pot apropia de Pământ*. Savantul prezisese el cu adevărat o viitoare întâlnire? Da, şi anume pe 20 mai. Cel puţin aşa se spunea. O ciudată panică s-a răspândit la Paris şi în restul Franţei. Lalande a trebuit să dea o dezminţire pentru a

convinge publicul că nu era vorba de o întâlnire iminentă şi că „cea mai apropiată cometă a cărei întoarcere este aşteptată trebuie să apară peste optsprezece ani: dar ea nu se numără printre cele care ar putea dăuna Pământului”. În fapt, fără să prezică sfârşitul lumii pentru anul 1773, Lalande credea în efectele dramatice ale unei posibile întâlniri, memoriul său nefiind un simplu joc al spiritului, ci un studiu ştiinţific despre ceea ce se considera a fi o posibilitate. Rezultatele calculelor sale nu erau câtuşi de puţin încurajatoare: „Dacă o cometă ar fi de cinci sau şase ori mai aproape de noi decât Luna, adică dacă ar trece la treisprezece mii de leghe de Pământ, nu ar fi nevoie de mai mult pentru a ridica apele mării cu două mile [aproape patru mii de metri] deasupra nivelului lor obişnuit, suficient poate pentru a acoperi continentele din cele patru părţi ale lumii.”

Ultimul cuvânt în afacerea Cometei i-a aparţinut însă lui Laplace (1749-1827), marele astronom, matematician şi fizician francez. Iată un savant care nu improviza cu uşurinţă şi îşi cântărea cuvintele. Cu toate acestea, şi el s-a numărat printre victimele epidemiei cometelor. Cometa putea să-i fie recunoscătoare: el i-a conferit greutate şi a invitat-o la un joc amuzant cu această biată minge care este Pământul. În *Exposition du systeme du monde / Expunere a sistemului lumii* (1796), Laplace se voia la început liniştitor; da, masele cometelor erau foarte mici, iar probabilitatea unei ciocniri foarte redusă. Dar după asta el se lansează: „Probabilitatea mică a unei astfel de întâlniri poate să devină, prin acumulare pe durata unui lung şir de secole, foarte mare.” Şi iată consecinţele, aplicate în cazul Pământului: „Axa şi mişcarea de rotaţie schimbate; mările abandonându-şi matca pentru a se precipita către noul ecuator; o mare parte a oamenilor şi animalelor înecaţi în acest potop universal, sau distruşi de zguduirea violentă imprimată globului terestru; specii întregi nimicite; toate monumentele ingeniozităţii omeneşti dărâmate: acestea

sunt dezastrele pe care ar trebui să le producă ciocnirea cu o cometă dacă masa ei ar fi comparabilă cu a Pământului.”

Asta semăna cu ceva cunoscut. Erau fără îndoială vechile revoluţii ale globului, în fine descifrate, explicate, reduse la o cauză unică şi acţionând periodic. „Vedem atunci de ce a acoperit oceanul munţii înalţi, pe care a lăsat semne incontestabile ale şederii sale; vedem cum animalele şi plantele din zonele meridionale au putut exista în climatele din nord unde le găsim rămăşiţele şi amprentele; în sfârşit, se explică astfel noutatea lumii morale ale cărei monumente sigure nu trec de cinci mii de ani. Redusă la un număr mic de indivizi şi la starea cea mai deplorabilă, preocupată o foarte lungă perioadă exclusiv de grija supravieţuirii, speţa umană va fi pierdut cu totul amintirea ştiinţelor şi a artelor; iar când în urma progreselor civilizaţiei nevoia acestora s-a făcut din nou simţită, totul a trebuit luat de la început, ca şi cum oamenii ar fi fost nou veniţi pe Pământ.” Cometa nu mai era un accident, ea însoţea toată istoria Pământului şi a oamenilor, o comanda chiar! Lua locul lui Dumnezeu sau al destinului.

Laplace îl completa şi îl justifica pe Boulanger, a cărui catastrofă era încă insuficient argumentată. Iată că s-a făcut lumină şi că se dispunea acum de o explicaţie, cel puţin de o explicaţie posibilă. În pofida lui Voltaire, care avea oroare de inundaţia universală, indiferent dacă ea ar fi fost opera lui Dumnezeu sau a Cometei.

Vom avea şi noi soarta Atlantidei?

„Elemente, animale, oameni, toate se războiesc.
Să recunoaştem, răul stăpâneşte globul pământesc.

***

Durerile, regretele, pierderile noastre sunt fără număr;
Trecutul pentru noi este doar o tristă amintire;
Iar prezentul fioros, dacă viitorul s-arată fără ieşire,
Dacă a mormântului noapte distruge fiinţa gânditoare.
Totul fi-va bine-ntr-o zi, este speranţa ce nu moare;
Toate-s bune azi, iată iluzia cea mare.”

Aceste versuri îi aparţin lui Voltaire, unui Voltaire foarte pesimist, pătruns de insignifianţa făpturii omeneşti şi a speciei umane. Lucru de înţeles: se afla sub şocul unui eveniment înspăimântător.

Drama se produsese la Lisabona, pe întâi noiembrie 1755. În acea zi capitala portugheză fu lovită de cel mai puternic cutremur de pământ din vremurile moderne. Oraşul a fost complet distrus, au existat zeci de mii de morţi, în mare parte înecaţi de imensa maree ridicată de seism. Pământul s-a cutremurat pe o distanţă enormă, din Africa de Nord până în Scandinavia. Nu a fost un cutremur obişnuit, ci freamătul unei părţi considerabile a scoarţei terestre.

Oamenilor le-a fost frică, filozofilor de asemenea, dar în plus, ca buni filozofi, ei şi-au pus întrebări. Voltaire începu prin a scrie *Poeme sur le desastre de Lisbonne, ou examen de cet axiome, tout est bien / Poem despre dezastrul Lisabonei, sau cercetarea axiomei după care totul este bine*. Lisabona ilustra după părerea sa falsitatea axiomei în cauză şi confirma mai degrabă contrariul ei: *totul este rău*.

După Lisabona, o nelinişte prinse contur şi persistă. Ea privea starea şi stabilitatea scoarţei terestre. Se poate avea încredere în ea? Cometa vine de departe, este posibil să ne rateze, dar solul se găseşte sub picioarele noastre. Poate că mai degrabă aici trebuie căutate cauzele cataclismelor.

Iată o listă de ravagii imputate cutremurelor de pământ, întocmită de *Enciclopedie*:

„Din cauza lor faţa globului nostru suferă schimbările cele mai pronunţate şi revoluţiile cele mai funeste; datorită lor în nenumărate locuri nu se oferă privirii decât un

morman îngrozitor de ruine şi resturi; marea răvăşită până la fundul imensei sale albii; oraşe dărâmate, munţi despicaţi, mutaţi din loc, prăvăliţi; provincii întregi înghiţite; regiuni întinse smulse continentului; ţinuturi vaste scufundate sub ape, altele descoperite şi secate; insule ivite deodată din fundul mărilor, râuri care îşi schimbă cursul, acestea sunt înfiorătoarele spectacole pe care ni le oferă cutremurele de pământ."

Frumos palmares! Aproape că erai tentat - fără nici un risc - să renunţi la bunele servicii ale Cometei. Practic, resursele terestre păreau suficiente pentru a provoca o catastrofă de proporţii. Crusta globului era capabilă să-şi asume întreaga răspundere.

Lisabona a jucat în orice caz un rol deloc neglijabil în cristalizarea teoriei catastrofelor, de la Boulanger la Cuvier. Era ca o experienţă, susceptibilă să demonstreze că lucrul este realizabil. Să mergem puţin mai departe şi vom vedea...

Cel mai departe a mers Georges Cuvier (1769-1832), al cărui *Discours sur les revolutions de la surface du globe / Discurs despre revoluţiile suprafeţei globului* a apărut în 1821. Pentru Cuvier, istoria Pământului nu era decât o continuă înlănţuire de cataclisme, de „sfârşituri ale lumii". „Viaţa pe acest pământ a fost adesea tulburată de evenimente îngrozitoare. Nenumărate fiinţe vii au fost victimele acestor catastrofe; unele, vieţuitoare ale uscatului, s-au văzut înghiţite de potopuri; celelalte, care populau adâncurile apelor, au fost scoase din mediul lor de brusca înălţare a fundurilor marine."

Precizare nouă şi necesară: pentru locuitorii apelor, de-zastrul nu a fost inundaţia universală - ceea ce se cam putea bănui - ci exact contrariul ei: uscarea.

Ultimul cataclism, după Cuvier, a fost tocmai Potopul menţionat în Biblie, după care micul număr de indivizi cruţaţi s-au răspândit pe Pământ - urmarea istoriei fiind bine cunoscută.

Curios acest demers al raţiunii. Noe, Apocalipsa şi Judecata de Apoi au fost îngropaţi cu mare fast, doar pentru a pune în locul lor alte potopuri şi alte apocalipse. Natura îl înlocuia pe Dumnezeu şi legile ei imuabile succedau capriciilor divine. Fapt ce nu ameliora însă condiţia omului. El era decis să progreseze. Descoperise viitorul. Dar în acelaşi timp continua să se simtă fragil. Totul rămânea condiţionat, depinzând în ultimă instanţă de buna funcţionare a naturii. De buna sau de reaua ei voinţă. Vom cunoaşte şi noi soarta Atlantidei?

6. Epoca optimismului

Progres şi evoluţie

Secolul al XIX-lea a debutat cu punerea în scenă a unei istorii-catastrofă, în maniera lui Cuvier. El va sfârşi, la capitolul cataclisme, cu cel mai frumos foc de artificii imaginat vreodată. Pe ansamblu, a fost totuşi un secol optimist, secolul optimismului prin excelenţă.

Epoca Luminilor semănase ideea de progres şi noţiunea de viitor. Acum, recolta era coaptă. Pentru burghezul secolului al XIX-lea, progresul a sfârşit prin a se impune ca o veritabilă religie. Ştiinţa, maşina păreau asemeni unor zei capabili să amelioreze indefinit condiţia omului, într-un proces aparent fără sfârşit, în orice caz fără un sfârşit care să ne privească în mod direct.

O parte considerabilă a tendinţelor milenariste a fost înghiţită de teoriile progresului care vizau stabilirea unei societăţi mai bune, organizată ştiinţific şi raţional. Saint-Simon (1760-1825) şi discipolii săi cu societatea lor industrială, Auguste Comte (1798-1857) cu religia sa pozitivistă, şi mai ales Karl Marx (1818-1883) cu teoria comunismului ştiinţific, au asimilat, fiecare în maniera sa, vechiul ideal milenarist. O lume nouă, dreaptă, raţională şi echilibrată trebuia să înlocuiască vechea lume perimată.

Alături de progres, a doua idee dominantă a secolului a fost cea de evoluţie, cele două susţinându-se reciproc, deşi dialectica lor era mai complexă: evoluţia nu însemna obligatoriu progres, iar progresul se putea realiza, prin voinţa omului, chiar forţând regulile evoluţiei naturale. Noua Evanghelie a secolului a fost scrisă de Charles Darwin (1809-1882), a cărui carte *Originea speciilor* a apărut în

1859. Pentru prima oară, o construcţie completă şi coerentă devenea susceptibilă să înlocuiască Biblia. Creaţia era pusă în dificultate de evoluţia treptată a speciilor. Judecata de Apoi pălea în faţa acestei evoluţii care nu putea decât să continue de-a lungul mileniilor. Omul s-a găsit dintr-o dată în mijlocul unui abis al timpului, pe care acum trebuia să încerce să-l înţeleagă şi să-l structureze în conformitate cu legile naturii.

Sub ruinele Babilonului

Această nouă concepţie va duce la o reformă a istoriei care, până la mijlocul secolului al XIX-lea nu renunţase la legăturile sale biblice. Sistemele cronologice inspirate de textele sfinte atingeau deja numărul de 200. În 1829, H. F. Clinton (1781-1835), specialist englez în cronologie, propunea ca dată a Creaţiei anul 4138 î. Cr., soluţie adoptată de istoricul francez Charles Dreyss (1821-1905) într-o *Cronologie universală* (1852; ediţia a cincea, fără nici o modificare, în 1883). Istoricul italian Cesare Cantu (1804-1895) conchidea în a sa *Storia universale / Istoria universală* (1838-1846), lucrare de mare notorietate, că vechimea de 7 000 până la 8 000 de ani a speciei umane era perfect confirmată de ştiinţă (el calcula, tot ştiinţific, capacitatea arcei lui Noe: 42 413 tone). În *Abrege d'histoire ancienne / Compendiu de istorie veche*, publicat în 1858, Victor Duruy (1811-1894) accepta durata lungă pentru geologie, dar nu şi pentru om, care ar fi fost creat în 4138 î. Cr., urmând sistemul lui Clinton şi Dreyss.

Pe urmă a venit Darwin... şi nimic nu a mai fost ca înainte, în istorie, revoluţia darwinistă a fost facilitată, paradoxal, de un non-darwinist. Curioasă aventură. Eroul a fost un personaj pitoresc, care se considera savant, fără a fi însă luat în serios. De altminteri el practica meseria, nu din

cale-afară de ştiinţifică, de director al vămilor, şi trăia la Abbeville, care nu era tocmai o Atena modernă. Aici beneficia de stima egalilor săi şi prezida o Societate de emulaţie. Şi iată că în 1859, anul apariţiei cărţii lui Darwin, la Abbeville a început un fel de pelerinaj ştiinţific. Al englezilor, în primul rând. Charles Lyell (1797-1875), John Lubbock (1834-1913) şi alţi geologi şi naturalişti îşi vizitară colegul vameş pe malurile fluviului Somme. Măruntul vameş era pe cale să câştige o bătălie, marea bătălie a vieţii sale, poate cea mai mare bătălie de când se scria istoria omenirii. Cea mai bogată în consecinţe.

Cu o rară perseverenţă, Jacques Boucher de Crevecceur de Perthes (1788-1868) îşi urmase, din anii 1830, ideile şi cercetările. În valea fluviului Somme, el descoperise unelte preistorice de silex, punct de plecare al celor trei volume *Antiquites celtiques et antediluviennes / Antichităţi celtice şi antediluviene* (1846, 1857, 1864). Convingerea sa era că omul exista pe acest Pământ din timpuri imemoriale. Savanţi şi filozofi non-conformişti din secolul al XVIII-lea - de la Voltaire la Boulanger şi la Buffon - crezuseră acelaşi lucru. Dar deosebirea era că Boucher de Perthes aducea dovezi! Chiar acele dovezi - modeste unelte de piatră - cărora savanţii englezi doreau să le constate *de visu* autenticitatea. Arheologia preistorică era inventată.

Boucher de Perthes nu era departe de Boulanger. Mai aproape de Boulanger decât de Darwin, fiindcă nu era „evoluţionist”. El credea că descoperirile sale vorbeau în favoarea unei istorii ciclice lungi, întreruptă de catastrofe (ultima fiind Potopul), fără să-şi dea seama că în realitate ele vorbeau doar de un singur mers ascendent al omenirii: „Specia umană - scria el - la fel ca speciile animale, a putut fi reînnoită de mai multe ori, nu în întregime, ci în cea mai mare parte.” Şi încă: „Sub ruinele Babilonului am descoperit toporul antediluvian; dar sub acest topor, sceptru al barbariei, vom regăsi poate o civilizaţie anterioară şi un nou Babilon.”

Istoria ciclică şi sfârşiturile periodice ale lumii continuau să fie la modă, chiar împotriva evidenţei. Dar ce contează: Boucher de Perthes sfărâmase lanţul istoriei şi eliberase timpul din închisoarea sa strimtă. „Să ne adâncim în trecut - spunea el -, numai astfel vom măsura viitorul.”

Începând din acest moment, „capetele” timpului încep-ură să se îndepărteze cu repeziciune, spre trecut ca şi spre viitor. Vechimea omului? O sută de mii de ani, propunea deja Charles Lyell bazându-se pe vârsta aluviunilor de pe Somme. Două sute treizeci până la două sute patruzeci de mii de ani, apreciau pe la 1900 specialiştii francezi în preistorie Gabriel şi Adrien de Mortillet. Era doar începutul unei îmbătrâniri treptate a omului ce urma să continue până în zilele noastre pentru a depăşi un milion şi chiar mai multe milioane de ani. Era evident o istorie a progresului. O istorie în care sfârşiturile lumii nu-şi mai aveau locul.

Invitaţie la calm

Lungă înspre trecut, lungă înspre viitor, o astfel de istorie se pretează la două formule esenţialmente diferite: una propune o evoluţie lentă şi graduală, deschisă unui progres indefinit; cealaltă juxtapune de fapt mai multe istorii distincte, cicluri mai mult sau mai puţin independente, separate între ele de zguduiri brutale.

Ajuns la maturitate, secolul al XIX-lea a optat cu hotărâre pentru prima formulă: evoluţia împotriva catastrofei. Contrazicându-l pe Cuvier, Charles Lyell, fără îndoială cel mai influent geolog al vremii sale, se făcu apostolul unui transformism lent şi continuu, pretinzând o durată aproape infinită, în orice caz de foarte mare anvergură. Lucrarea sa *Principles of Geology / Principii de geologie* din care primul

volum a apărut în 1830, l-a influenţat considerabil pe tânărul Darwin.

Tot mai bine cunoscută, natura nu mai stârnea atâta teamă. *Din Cosmos* (1847-1851), lucrarea capitală a lui Alexander von Humboldt (1769-1859), sumă a cunoştinţelor şi interpretărilor epocii sale, se degajă imaginea unei naturi paşnice, care nu poate să dăuneze cu nimic dezvoltării omului. Marele naturalist german denunţa temerile referitoare la un cataclism provocat fie din exterior (cometele), fie ca urmare a unei dereglări a naturii terestre (de exemplu, o schimbare bruscă de climă). „Cunoaşterea legilor - scria el - fie că acestea se dezvăluie în mişcările oceanului, în mersul calculat al cometelor sau în atracţiile reciproce ale stelelor multiple, sporeşte sentimentul de calm al naturii.”

Legile precise înlăturau cataclismele. O anumită armonie se instaura în relaţia dintre om, Pământ şi Univers.

Unde scriitorii încep să-l concureze pe Dumnezeu şi Cometa

Imediat după 1800, un personaj neaşteptat intră în scenă arogându-şi drepturi asupra sfârşitului lumii. Deşi neinvitat de nimeni, curând el începu să se simtă în largul său printre ruine. De altfel, el posedă dintotdeauna îndemânarea de a face şi a desface această lume. Este Scriitorul.

După două secole de literatură, mai degrabă mediocră, suntem deja obişnuiţi cu catastrofa-ficţiune. Dar înainte de 1800 lucrurile stăteau altfel. Apocalipsa era terenul de vânătoare privat al Bisericii, sau al Bisericilor, oficiale şi eretice. Era un lucru sacru, serios. Desprinsă de Apocalipsa, Cometa a fost preluată de savanţi. Era tot ceva serios. Faptul că după 1800 literatura a acaparat obiecte care nu-i aparţineau, lucruri grave, sacre chiar, ca să-i distreze ori să-

i terorizeze pe cititori, iată un lucru ce trebuie să dea de gândit.

Este semnul unei desacralizări a temei sfârşitului lumii. Aceasta devine monedă curentă, se banalizează. Deja se poate vorbi liber, se poate chiar glumi sau face din ea obiect de joacă, se poate provoca frica din simplu amuzament, chiar fără a se crede, sau crezând numai pe jumătate. Devenind literatură, frica este deja parţial exorcizată. În plus, literatura aceasta avea oarecum un caracter experimental şi sociologic. Se puneau întrebări despre comportamentul oamenilor în cazul unei disoluţii sociale provocată de iminenţa unui sfârşit colectiv.

Într-adevăr, ce experienţă frumoasă să organizezi un sfârşit al lumii, fie şi numai pentru a te distra cu sadism pe seama figurilor contemporanilor. Balzac se gândise la acest lucru în jurul anilor 1830-1832: „Ce-ar urma dacă sfârşitul lumii ar fi anunţat pentru o dată fixă: oamenii care au cumpărat obligaţiuni bancare cu scadenţa după sfârşitul lumii, tinerele fete care se dăruie, bordelurile ruinate deoarece toate femeile se oferă, avarii care-şi deschid cuferele, toate relaţiile sociale răsturnate, bătăi, omoruri, un ftizie care-şi bate joc de un om sănătos. Orgie generală. Fără măşti.” Sună promiţător, dar din păcate Balzac s-a limitat la acest plan şi nu a mai scris romanul despre sfârşitul lumii.

Marea premieră avusese de altfel loc în 1805, anul în care Jean-Baptiste Cousin de Grainville (1746-1806) a publicat *Le Dernier Homme / Ultimul Om*, poem în proză. A vândut patruzeci de exemplare. După care, „lipsa de succes a acestui poem, căruia el îi atribuia o mare valoare, i-a provocat o febră violentă; într-un acces, s-a aruncat în canalul fluviului Somme, la Amiens, unde se retrăsese” (Bouillet, *Dictionnaire universel d’histoire et de geographie / Dicţionar universal de istorie şi geografie*). De unde se vede că sfârşitul lumii nu este un subiect lipsit de riscuri.

Grainville ar fi făcut mai bine să aştepte. Cartea sa sfârşi prin a face o carieră onorabilă: a fost tradusă în engleză cunoscând chiar o versiune franceză în versuri, compusă în 1831-1832 de Creuze de Lesser (1771-1839). După Grainville, Pământul va muri de bătrâneţe. El va deveni rece şi steril, în timp ce omul, la rândul său, nu va fi capabil să mai procreeze. Dar - miracol! - apar un nou Adam şi o nouă Evă şi o dată cu ei speranţa unui nou ciclu uman. Doar pentru a reîncepe aceeaşi istorie mizerabilă? Aşa ceva nu trebuie să se întâmple. Ultimul om decide, eroic, să renunţe la orice descendenţă. El acceptă verdictul divin: sfârşitul definitiv al omenirii.

Natura, Dumnezeu şi liberul arbitru al omului: este obscur şi complicat. Înţelegem acum mai bine de ce s-au vândut numai patruzeci de exemplare dintr-o astfel de lucrare.

1825: Mary Shelley (1797-1851), celebra autoare a lui Frankenstein (1818), publică *The Last Man / Ultimul om*. Este primul roman adevărat despre sfârşitul lumii şi pe deasupra un roman lung, în trei volume. Vedem cum o omenire ajunsă deja la un grad înalt de civilizaţie este nimicită între anii 2073 şi 2100 ca urmare a unei epidemii de ciumă. Ultimul om rătăceşte printr-o lume pustie, în aşteptarea propriei sale dispariţii.

Două formule, foarte diferite, sub acelaşi titlu. Un sfârşit „natural”, plasat departe în viitor (Grainville) şi un sfârşit „accidental”, care poate surveni pe neprevăzute, chiar mâine (Mary Shelley). Aceştia sunt, în literatură, cei doi clasici ai sfârşitului lumii. Epigoni, cuvântul vă aparţine!

1830-1833: tema câştigă în vigoare. Un vânt de sfârşit de lume suflă asupra literaturii franceze. Responsabili sunt cometa lui Biela, care se anunţa cât se poate de ameninţătoare (pentru 1832), dar şi deziluziile revoluţiei ratate de la 1830. În timp ce Grainville cunoaşte în versuri o nouă carieră iar Balzac meditează la ruinarea bordelurilor în

caz de catastrofă, doi alţi scriitori sunt pe cale să flirteze cu Apocalipsa.

În *La fin du monde / Sfârşitul lumii*, publicată în 1830, Rey-Dussueil dă acestui eveniment o semnificaţie politică şi se arată foarte grăbit. El inventează într-un anume fel o a treia formulă temporală. După soluţia îndepărtată a lui Grainville şi cea relativ apropiată a lui Mary Shelley, eroul lui Rey-Dussueil caută soluţia imediată, pentru astăzi dacă este posibil. Unde poate să ducă politica! Dezgustat de politica moderată a monarhiei din Iulie, tânărul Bremond visează ca sfârşitul lumii să purifice pământul de această guvernare conservatoare. Apropierea Cometei produce panică: unii se îngrămădesc în biserici, moschei şi sinagogi, alţii „în beciurile lor împreună cu soţia, slujnica şi câinele". Anarhie generală: „Tot acest penibil eşafodaj al poliţiei, guvernământului, puterilor ponderate, a căzut în faţa Cometei." Se construiesc arce, în aşteptarea Potopului cauzat de atracţia acestui agent cosmic. „Arca de la Paris, cocoţată pe Mont-Valerien, o putea desfide în frumuseţe pe cea a lui Noe." Guizot se afla printre pasageri. „El îşi lipi nasul de fereastră, ca pe 29 iulie, îşi luă tonul doctoral, diviza, subdiviză, distinse, analiză; spuse că nu existau motive de alarmă; că nu era sfârşitul lumii; că cerul avea prea multă judecată pentru a rupe brusc cu trecutul; că de altminteri, în Evul Mediu, în anul o mie, oamenii au avut aceeaşi frică, şi că dacă potopul nu a venit în anul o mie, nu putea să vină în anul de graţie 1832... Nu-l băgară în seamă, fu alungat el şi oamenii săi, iar el plecă întrebându-se asupra cauzelor şi efectelor acestei expulzări. (Astfel că sfârşitul lumii din 1832 prefigura revoluţia de la 1848!) în fine, Potopul se declanşa, eroul nostru găsindu-se, din fericire, teafăr şi în siguranţă, pe crestele Alpilor şi pe deasupra în compania a trei frumoase doamne. Dar nu era decât un vis, o iluzie. La trezire, constatând că realitatea nu se schimbase, Bremond se îmbarcă pentru America.

O altă ficţiune literară îi aparţine lui Edgar Quinet (1803-1875), istoric, filozof şi scriitor. Acesta reia parabola Jidovului rătăcitor pentru a inventa propria sa Apocalipsa, amestec de religie creştină şi „eternă reîntoarcere”, publicată în 1833 sub titlul de *Ahasverus*, poem dramatic în proză. Ni se spune aici că sfârşitul timpului este aproape, lumea trebuind să dureze vreo 6 000 de ani, potrivit reţetei biblice. După care totul se va întoarce în neant, de unde se vor ivi din fericire un nou cer şi un nou Adam.

„Progresiştii” l-au acuzat pe Quinet de *adorare a neantului*, lucru necuviincios într-o epocă de *adorare a progresului*. Istoricul s-a apărat precizând că poemul său „nu era inspirat doar de regretul pentru trecut, ci în mult mai mare măsură de pasiunea pentru viitor”. Cuvântul viitor îşi schimba fără îndoială sensul de la un autor la altul. Pentru susţinătorii ideologiei dominante, el nu era decât un prezent mereu mai perfecţionat. Dar existau şi dintre aceia care credeau că cea mai bună metodă de a inventa viitorul era să facă tabula rasa, spre a putea construi convenabil pe un teren curăţat. „Răul viitorului” făcea primele sale victime.

1839: Edgar Poe (1809-1849) publică povestirea *The Conversation of Eiros and Charmion / Dialogul lui Eiros cu Charmion*. Cu aparenta sa seriozitate ştiinţifică, Poe agita cu o mână Cometa iar cu cealaltă Apocalipsa. Conform Apocalipsei, totul va pieri prin foc. Conform astronomiei, o reacţie chimică între atmosferele cometei şi a Pământului ar avea ca rezultat pârjolirea Pământului. „Împlinirea totală, în cele mai mici şi mai teribile amănunte, a înflăcăratelor şi îngrozitoarelor profeţii ale Cărţii Sfinte.” Q. e. d. Cum să negi totodată ştiinţa şi Apocalipsa?

Asemeni vampirilor, strigoilor şi altor subiecte bune să dea fiori, sfârşitul lumii răspundea sensibilităţii literare romantice a primei jumătăţi a secolului al XIX-lea. Era tenebros, misterios, excesiv... într-un cuvânt, era romantic.

Acestora li se adăugară ascensiunea individualismului, un individualism revoltat şi agresiv (scriitorul şi apoi cititorul aveau sentimentul că pot zdrobi lumea sub picioare) şi afirmarea spiritului ştiinţific (studiul psihologiei colective în situaţii de criză). Pe la 1850 toate formulele erau deja disponibile: sfârşit imediat şi sfârşit pe termen lung, sfârşit providenţial şi sfârşit natural, sfârşit definitiv şi reînnoire. Literatura sfârşitului lumii îşi începea frumoasa carieră.

Termodinamica împotriva Apocalipsei

După 1850, pe măsură ce creşte influenţa progresului iar porţile viitorului sunt tot mai larg deschise, asistăm la o considerabilă evoluţie mentală. Rarefierea sfârşiturilor lumii accidentale, imediate, iminente, este foarte evidentă, cel puţin în discursurile ştiinţifice, utopice şi literare. După o progresie lentă, utopia vieţii viitoare înfloreşte. A doua jumătate a secolului al XIX-lea - mai ales către anii 1860, 1870, 1880,... - va deveni vârsta de aur a unei utopii ştiinţifice, tehnologice şi, mai presus de toate, liniştitoare şi optimistă. Se proiectează maşini capabile să amelioreze indefinit condiţia omului, se visează la reforme sociale, se are chiar în vedere refacerea omului. Este vârsta de aur a optimismului.

Sfârşitul lumii nu dispare. Dar el îşi schimbă locul şi semnificaţia. Nu mai apare, în general, ca un accident de parcurs, ca o catastrofa oprind arbitrar din drum o civilizaţie în dezvoltare. El se situează, în mod natural, la limita ultimă a evoluţiei, după ce omul îşi va fi epuizat, sau cel puţin realizat, toate potenţialităţile. Într-un viitor suficient de îndepărtat pentru a nu mai fi preocupant.

În această perspectivă, Apocalipsa a fost înlocuită de... legea a doua a termodinamicii. Sugerată de Sadi Carnot (1782-1832) în anul 1824, ea a fost formulată de Rudolph

Clausius (1822-1888) în 1850, apoi de William Thomson, lord Kelvin (1824-1907), în 1854; pornind de aici, Clausius ajunge în 1865 să definească funcţia entropiei. Legea a doua a termodinamicii şi entropia păreau să afirme în ultimă instanţă că, deoarece căldura o dată transmisă nu mai poate fi recuperată, consecinţa finală trebuie să fie moartea termică a Universului. Spre deosebire de Apocalipsa şi de Cometă aceasta nu se va întâmpla curând.

Cu studiul sistemului solar s-a ocupat fizicianul german Hermann von Helmholz (1821-1894), care a propus în 1854 ipoteza contracţiei Soarelui pentru a explica originea energiei acestuia şi inevitabila ei epuizare. Degajând căldură, Soarele nu făcea decât să-şi reducă treptat dimensiunile, şi aceasta până la sfârşitul existenţei sale. După Helmholz, situaţia era destul de preocupantă, căci, potrivit calculelor sale, în sistemul solar rămăsese un procentaj absolut ridicol din rezerva iniţială de energie: doar a 454-a parte. Pământul va muri deci de frig. În câteva sute de mii de ani; în şase milioane de ani; în zece milioane; în câteva zeci de milioane. Calculele şi ipotezele au fost revăzute ascendent, în termeni tot mai optimişti.

Existau şi unii care atribuiau un anume rol căldurii centrale a globului nostru. De la începuturile sale incandescente, Pământul nu a făcut decât să se răcească treptat şi el continuă să se răcească. Şi sub acest aspect, existenţa vieţii terestre era ameninţată - pe termen lung - tot de frig (deşi majoritatea savanţilor considerau deja că suprafaţa nu este în nici un fel influenţată de căldura internă, viaţa terestră depinzând exclusiv de Soare).

Fig 8: Sfârşitul prin frig
(Camille Flammarion, *La Fin du monde*, Paris, 1894)

Viitor dramatic dacă vrem, dar această dramă, situată prea departe de noi, nu ne privea în mod direct. Nu avea nimic de-a face cu viaţa şi proiectele noastre. Cel puţin acesta era discursul liniştitor al savanţilor... şi al utopiştilor.

Marte şi Luna ne învaţă lucruri (puţin plăcute)

În epoca despre care vorbim, oamenii priveau tot mai insistent planetele, aceste surori ale Pământului nostru, luminate de acelaşi Soare.

Dar ce deosebire! Luna era evident moartă (sau aproape), îi lipsea atmosfera, îi lipsea apa. Cu Marte era o întreagă poveste, dar una care spre sfârşitul secolului al XIX-lea părea să confirme un curs evolutiv de tip lunar: uscare progresivă, fenomen combătut (dar pentru câtă vreme încă?) de inteligenţii şi harnicii marţieni cu ajutorul sistemului lor de canale. În plus, Marte prezenta un peisaj aplatizat, urmarea eroziunii complete a reliefului, imaginea unei planete bătrâne şi uzate (nu spuneţi că nu este adevărat, vorbim acum despre Marte din secolul al XIX-lea, nu dintr-al XX-lea).

Aceste corpuri cereşti reprezentau ele de fapt viitorul Pământului nostru? Un viitor care pentru a se produce nu avea nevoie de stingerea Soarelui?

Eroziune: aplatizarea completă a uscatului. Termen: mai puţin de zece milioane de ani, poate numai patru milioane dacă natura se decide să lucreze mai repede. Marea va acoperi totul sub un strat de apă de vreo două sute de metri. Dacă între timp nu va deveni cumva amfibian, omul trebuie să-şi ia adio de la acest Pământ.

Soluţie de altfel puţin credibilă. Spectrul secetei - după exemplul Lunii şi al lui Marte - părea mai conform cu logica evoluţiei cosmice. Omul va pieri deci din cauza lipsei, nu a excesului de apă. Într-adevăr, cantitatea de apă scade treptat, prin infiltrare în sol şi prin combinaţii chimice. Eroziunea poate să niveleze solul după bunul ei plac, dar peste câteva milioane de ani nu va mai exista nici o mare care să ameninţe această Olandă la scară planetară. Pământul va fi uscat şi neted, neted şi uscat. La fel ca Marte.

Se va muri de sete? Nu: se va muri tot din cauza frigului. Atmosfera va deveni mai rarefiată (vezi Luna, vezi planeta Marte), ea îşi va pierde mai ales vaporii de apă capabili să reţină căldura. Lipsit de protecţia unui strat atmosferic consistent şi bogat în apă, Pământul va fi nu doar neted şi uscat, dar de asemenea şi în primul rând, îngheţat.

Fig 9: Chinurile iadului: fluviul îngheţat
(*L'Art de bien vivre et de bien mourir*, editată de Antoine Verard, Paris, 1496)

Aplicarea fidelă a modelului lunar ducea la următoarea concluzie: când Pământul va fi rece, solul se va fisura la fel cu cel al Lunii, iar globul nostru, asemenea unui imens burete, va absorbi restul apei şi al aerului. Ultimii oameni vor ocupa pentru o vreme, ca nişte cârtiţe, spaţiile subterane. În cele din urmă, Pământul va avea toate şansele să se sfărâme în bucăţi!

Toate aceste scenarii se reduceau, de fapt, la o formulă unică. Omenirea va dispărea, probabil din cauza frigului, în urma unei evoluţii care va mai dura cel puţin câteva milioane de ani.

Şi după noi? Un spectacol înfricoşător ce nu va mai fi contemplat de ochi omeneşti. Se credea că spaţiul este plin cu o materie extrem de rarefiată, eterul, care frânează treptat mişcarea planetelor. Problema era fără îndoială una pe termen foarte lung. Viaţa terestră va fi fost foarte probabil deja încheiată atunci când se va produce ceea ce explica Ernst Haeckel (1834-1919) în *Welträtsel / Enigmele Universului*: „Orbitele planetelor în rotaţie vor deveni tot mai apropiate, la fel cu ale sateliţilor care le înconjoară. Finalmente sateliţii se vor precipita asupra planetelor, iar acestea în Soarele din care s-au născut.” Acesta este sfârşitul tuturor lucrurilor.

Se va spune că tabloul nu era de un optimism fără cusur. Totul este relativ. Să reţinem însă că pentru prima oară omenirii şi civilizaţiei i se acorda un răgaz de milioane şi milioane de ani. Depindea numai de ea să profite.

Prin foc şi prin apă

Ar fi posibil ca viaţa terestră să dispară înaintea termenului ei natural? Soluţiile, într-adevăr, nu lipsesc. Panoplia accidentelor cosmice s-a îmbogăţit considerabil în cursul secolului al XIX-lea. Pentru mai multă comoditate, să recurgem la *Le Grand Dictionnaire universel du XIX siecle / Marele Dicţionar universal al secolului al XIX-lea*, editat de Pierre Larousse (1817-1875) între anii 1866 şi 1876. El ne rezervă surpriza unui articol foarte bogat - aproape o monografie - despre sfârşitul lumii.

Ipoteză: avem şanse să fim arşi (sau, paradoxal, înecaţi) prin acţiunea focului interior al globului. Într-adevăr, „este aproape sigur că suprafaţa solidă pe care ne clădim oraşele şi locuinţele nu are mai mult de zece leghe grosime, iar la această adâncime neînsemnată toate metalele sunt în fuziune... Trăim pe o plută firavă ce se poate scufunda

dintr-o clipă într-alta... Dacă vulcanii, supape de siguranţă ale cazanului terestru, ar fi astupaţi, globul nu ar putea oare sări în aer, trimiţând în spaţiu fragmentele suprafeţei sale sfărâmate? În orice caz, o adâncire a solului continentelor ar putea cu uşurinţă ajunge pentru a aduce toată apa mărilor pe pământul locuit şi a ridica, pe de altă parte, solul ce formează în prezent fundul oceanului. Printr-o inundaţie parţială de această natură, Parisul s-ar putea lesne scufunda, iar vapoarele cu aburi să brăzdeze marea la trei sau patru sute de picioare deasupra catedralei Notre-Dame."

Pentru cei iubitori de ordine şi metodă se propunea un mecanism al sfârşiturilor lumii de o precizie şi o regularitate absolute. Se putea stabili, cu ceasul în mână, momentul exact al catastrofei. Această descoperire se datora evident unui matematician, Alphonse-Joseph Adhemar (1797-1862), acelaşi care a avut ideea mai constructivă (şi singura din cele două realizate până în prezent) a unei căi ferate de centură a Parisului, în 1842, Adhemar a publicat cartea *Les Revolutions de la mer / Revoluţiile mării*. Iată esenţialul demonstraţiei sale fizice şi matematice privitoare la periodicitatea potopurilor:

Anotimpurile sunt de lungimi inegale în cele două emisfere. Iarna „şi toamna noastră durează o sută şaptezeci şi nouă de zile; în emisfera australă ele durează o sută optzeci şi şase de zile. Această diferenţă de şapte zile acţionează în fiecare an răcind suplimentar unul din poli; pe durata a zece mii cinci sute de ani, gheţurile se acumulează pe un pol şi în acelaşi timp se topesc în jurul celuilalt, ceea ce fireşte că deplasează centrul de greutate al Pământului. Or, va veni un moment când, după creşterea maximă a temperaturii unei părţi, se va produce un dezgheţ sub al cărui efect centrul de greutate îşi va regăsi locul, fapt ce va declanşa un potop teribil şi va duce la dispariţia oricărei urme de viaţă. Dezgheţul polului boreal a avut loc acum patru mii două sute de ani, iar cel al polului austral va urma

peste şase mii trei sute de ani. În fine, totul devine clar şi totul se leagă: potop, sfârşit al lumii. Matematicile sunt cu adevărat folositoare.

Dar unde sunt cometele, aceste regine ale sfârşitului lumii din secolul trecut? Odată trecut pragul anului 1800, savanţii s-au eliberat foarte repede de „complexul cometei”. Ingraţi, ei ajung să considere cometele un fel de „nimicuri vizibile”, bune pentru a fi observate, dar nu să provoace frică. Exceptând posibilitatea unei ciocniri violente, a unui şoc direct cu nucleul sau capul cometei. Fiindcă în rest începea să prindă contur o nelinişte cu totul diferită. Cea inspirată de posibilitatea unei combinaţii chimice între gazul toxic al unei cozi având dimensiuni considerabile şi oxigenul din atmosfera terestră. Rezultatul ar fi fost inevitabila combustie a globului nostru (Edgar Poe ştia deja ceva pe această temă). Chiar dacă se evita focul, rămânea posibilitatea de a muri otrăvit sau asfixiat. În sfârşit, pericolul se deplasa de la cap la coadă (psihanaliştii ar trebui să aprofundeze problema), iar cometa, deşi puţin depreciată, rămânea mereu prezentă şi uneori ameninţătoare. Mai ales în ochii opiniei publice, căci savanţii aveau deja alte griji.

Echivocul domnea, în orice caz. Cometa de la 1811 promitea de toate: furtuni, erupţii şi... vinuri bune. Cea de la 1857 era reprezentată fie pe cale să sfâşie cu furie Pământul, fie dimpotrivă, cu următoarea legendă: „Anul acesta ne promite: Abundenţă a cerealelor. Vin bun. Lipsa mortalităţii. Pace. Activitate industrială şi unire a tuturor naţiunilor. Trăiască Cometa!”

Să citǎm şi alte accidente cosmice: atragerea Pământului de către un corp ceresc rătăcitor; explozie solară urmând impactului cu o cometă de mari dimensiuni sau cu un astru oarecare şi manifestându-se printr-o creştere pronunţată a temperaturii; oprirea bruscă - cu aceleaşi consecinţe - a deplasării Pământului (tot din cauza influenţei unui alt corp ceresc).

Lista este departe de a fi exhaustivă. Dar - cum spune foarte clar şi ferm Marele Larousse - „nici una din aceste ipoteze nu are şanse de realizare; singura admisă astăzi este cea care face să depindă de Soare condiţiile existenţei noastre, şi care vede în răcirea sa unicul sfârşit probabil al vieţii de pe globul nostru”. Începem acum să înţelegem: imaginarea unor accidente era doar un mic joc pervers la care se dedau savanţii, şi nu era vina lor dacă cei săraci cu duhul le luau ad litteram.

Omenirea era condamnată să trăiască foarte mult timp.

Natura are timpul de partea ei

Dar cum să organizezi un interval de timp atât de lung? S-a cerut timp, s-a dorit să se investească în viitor, ceea ce probabil că s-a şi obţinut, pentru milioane de ani. Era pasionant, dar în acelaşi timp neliniştitor. Greu de crezut că Parisul va rămâne tot Paris şi peste un milion de ani. Omul trebuia să se schimbe, Pământul de asemenea.

Să ascultăm pe această temă un dialog-conferinţă:

„— După părerea mea, vor trece veacuri după veacuri... iar la un moment dat, în locul Pacificului se va ridica un continent întins, pe care alte generaţii de oameni îl vor civiliza.

— Dar asta durează! spuse Pencroff.

— Natura nu se grăbeşte. Ea are timpul de partea ei! răspunse inginerul... Savanţii admit că într-o bună zi viaţa animală şi vegetală nu va mai fi cu putinţă pe glob din cauza răcirii lui. Punctul asupra căruia nu sunt de aceeaşi părere este cauza răcirii. Unii cred că această răcire se va datora scăderii temperaturii Soarelui, care străluceşte de atâtea milioane de ani, iar alţii susţin că va surveni numai o dată cu stingerea focului din interiorul globului nostru... Oamenii şi animalele se vor îndrepta spre latitudinile supuse direct

influenţei solare. Europa, Asia, America de Nord şi America de Sud vor fi pe rând părăsite. Flora şi fauna vor emigra spre ecuator, înspre ţările centrale ale Americii şi Africii, care ar putea deveni continentele cele mai populate... Şi poate că natura, care prevede totul, a hotărât de pe acuma să pună la ecuator bazele unui continent nou... De multe ori m-am gândit la aceste lucruri, dragii mei, şi cred cu tot dinadinsul că înfăţişarea globului nostru va fi într-o bună zi schimbată în întregime, că, datorită apariţiei acestor continente noi, cele vechi vor fi acoperite de apele mărilor şi, în cursul secolelor viitoare, noi Columbi vor descoperi insulele Chimboraco, Himalaya sau Mont-Blanc, rămăşiţe ale continentelor scufundate: America, Asia, Europa. Apoi, aceste noi continente vor deveni la rândul lor de nelocuit, căldura continuând să scadă, până când, într-o bună zi, globul va semăna cu un trup omenesc mort. Şi viaţa va dispărea, poate nu definitiv, dar în orice caz, pentru o bucată de timp. Atunci globul nostru se va odihni, refăcându-se pentru a învia într-o zi în condiţii mai bune."

Cititorul a recunoscut fără îndoială pasajul acesta din *Insula Misterioasă*[22] (1874) de Jules Verne (1828-1905) în care inginerul Cyrus Smith le explică tovarăşilor săi „ce va deveni globul". Natura are timpul de partea ei - iată ideea expunerii sale, care nu face decât să rezume discursul ştiinţific larg acceptat al epocii. Omenirea va sfârşi într-o zi, dar nu printr-un accident, nici o cometă sau epidemie nu-i poate stăvili progresul. Ea va sfârşi în mod natural, la încheierea unui ciclu cosmic, într-o lume care nu va mai fi aptă să suporte viaţa. Dar ziua aceea este încă departe, ea aparţine unei istorii incomparabil mai lungi decât cea parcursă până acum de omenire. Între timp vor dispărea

22 Trad. rom. de Madeleine Samitca, Editura Tineretului, Bucureşti, 1959; pp. 195-197

continente şi se vor ivi altele, iar omul va reuşi de fiecare dată să se adapteze mediului înconjurător.

Sfârşitul era sigur - înscris fiind în legile naturii - şi în acelaşi timp dedramatizat, din moment ce privea o etapă pierdută în abisul viitorului.

Progresul care face rău

Încredere oarbă în viitor? În capacitatea omului de a-şi depăşi propria condiţie? Da, dar...

Cine îşi mai aduce astăzi aminte de Emile Souvestre (1806-1854)? Acest literat mai curând mediocru a avut totuşi o sclipire de geniu (ceea ce i se poate întâmpla o dată oricui): ideea simplă dar plină de consecinţe că progresul ar putea să facă rău. El nu era de altfel singurul care bănuia că ceva nu este în regulă cu utopia.

Şi dacă sfârşitul lumii, cel puţin al lumii noastre, o lume imperfectă dar totuşi umană, va fi pur şi simplu consecinţa neprevăzută a progresului, a unui progres nechibzuit, scăpat de sub orice control?

Souvestre ne invită la o plimbare prin lumea anului 3000. *Le Monde tel qu'al sera / Lumea aşa cum va fi*, este titlul lucrării sale apărută în 1845. Iată tehnologia şi capitalismul ajunse la expresia lor supremă. Lumea civilizată este reunită într-o singură federaţie: Republica Intereselor Unite (cu capitala în insula Bugetului, fostul Borneo). Particularităţile naţionale au dispărut în faţa specializării industriale. „Fiecare stat formează o singură fabrică. Există astfel o naţie pentru ace, alta pentru vaxul englezesc, alta pentru tiparele de nasturi.”

Ştiinţa şi tehnologia deveniseră atotputernice. Chiar şi în domeniul „programării” copiilor. Creşterea ştiinţifică a acestora se practica într-o „imensă galerie prevăzută de cele două părţi cu un fel de rafturi pentru sticle, pe care

copiii erau aşezaţi unul lângă altul. Fiecare avea în faţă numărul său de ordine şi biberonul brevetat care îi ţinea loc de mamă. O pompă cu aburi, plasată în fundul sălii, făcea să urce *super-lacto-guna* (sau *lapte de femeie îmbunătăţit*) în conducte care îl distribuiau apoi sugarilor." Iată apoi, într-un muzeu frenologic, „o duzină de medici preocupaţi să constate diferitele aptitudini. Nişte angajaţi ai stabilimentului le aduceau fără încetare coşuleţe cu copii, cărora ei le pipăiau craniile, dându-le un nume şi o destinaţie conforme cu protuberantele observate."

Ne-am trezit într-o lume „în care omul a devenit sclavul maşinii, iar interesul, înlocuitorul dragostei". S-a înţeles între timp că o astfel de lume se poate autodistruge. Souvestre preferă totuşi să recurgă la vechile metode, oferind acestei omeniri bogate dar degenerate o pedeapsă divină cu aspect apocaliptic; iată prin urmare „fluviile revărsate, incendiile care se roteau în talazuri de flăcări şi, în această distrugere generală, spiţa umană fugind înnebunită". Încă o dată tabula rasa, după care suntem asiguraţi, potrivit bunei formule de odinioară, că lumea va ieşi din propriile ruine şi că omenirea va renaşte mai bună.

Patruzeci de ani mai târziu, în 1883, Eugene Mouton (1823-1902) relua în aceeaşi manieră satirică şi umoristică tema progresului care se degradează. După părerea sa, Pământul va muri ca urmare a excesului. El va lua pur şi simplu foc, din cauza creşterii consumului de energie, altfel spus de căldură, ce caracterizează societatea ştiinţifică şi tehnologică.

În aceeaşi perioadă, scriitorul englez Richard Jefferies trata în *After London / După Londra* (1885) prăbuşirea unei societăţi industriale. Datorită progresului excesiv, omenirea nu a făcut decât să se întoarcă la barbarie (discret, Jefferies nu ne spune cum s-a întâmplat acest lucru).

Progresul nu va aduce decât distrugere. Civilizaţia de mâine va fi altceva decât cea de astăzi. Parisul nu va mai

exista; amatorii de turism vor face turul ruinelor sale. Da, viitorul este în faţa noastră, dar el nu ne aparţine.

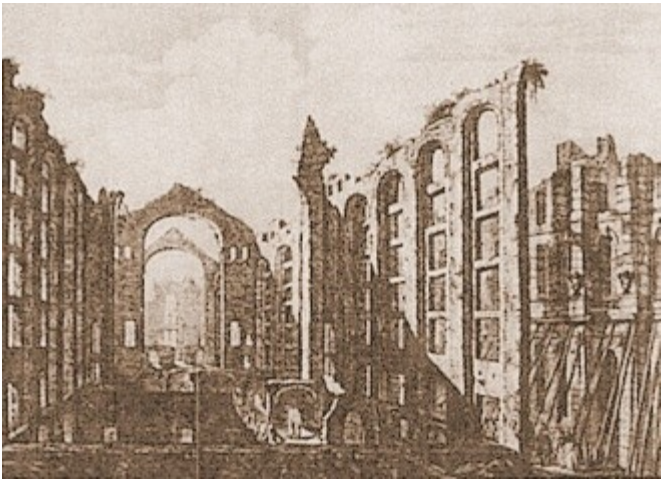

Fig 10: Sfârşitul lumii la Lisabona (1755). Ruinele Operei (gravură de Jacques-Philippe Le Bas, Biblioteca naţională, Paris, departamentul de stampe)

Specia care ne va lua locul

Ideea că un altul ne va lua locul, propriul nostru urmaş sau cineva venit dintr-altă parte (în fond, n-are importanţă), devine destul de frecventă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Accentul se deplasează astfel de la social spre biologic, de la timpul scurt spre durata foarte lungă a istoriei.

Coborând într-o mină este descoperită o vastă lume subterană unde trăieşte poporul Vril-ya, incomparabil mai avansat decât noi. Sunt atât de avansaţi încât ignoră cu desăvârşire sentimentele noastre, pasiunile noastre, individualismul nostru. Absolut înspăimântători în perfecţiunea lor. Priviţi-i bine: ei sunt viitorii stăpâni ai acestui Pământ. Este o specie distinctă cea care ne va lua

locul? Da şi nu: căci specia aceasta, atât de diferită de noi, reflectă în fapt o posibilă evoluţie viitoare a omenirii. În cazul acesta, pericolul nu mai vine din afară, ci se află ascuns în adâncul nostru. Meditaţia aceasta asupra destinului uman îi aparţine scriitorului englez Edward Bulwer-Lytton (1803-1873), în romanul său *The Coming Race / Rasa viitoare* (1871).

Toate acestea respiră un aer foarte darwinist. Putem măsura amploarea influenţei lui Darwin urmărind evoluţia lui Edgar Quinet, acelaşi care în Ahasverus concepuse o Apocalipsa după modelul religios clasic. Patruzeci de ani mai târziu, în cartea sa *La Creation / Creaţia* (1870), el nu mai jura pe Biblie, ci pe Originea speciilor. Apocalipsa căpăta dintr-o dată o semnificaţie diferită: „Trebuie să ne obişnuim cu gândul că omul va dispărea, aşa cum au dispărut amoniţii şi trestiile primare, şi că alte vieţi mai desăvârşite, mai bune fără îndoială decât a lui, vor înflori în locul său... Este oare posibil ca o fiinţă superioară omului să apară într-o zi pentru a-l domina, aşa cum omul domină astăzi animalele? Această fiinţă superioară va alunga specia umană în păduri, pe insule, aşa cum alungăm noi acum bizonul sau muflonul?”

Sprijinindu-se pe darwinism, problema se punea foarte bine, foarte logic, în termenii evoluţiei. Evoluţia o dată acceptată, ea nu putea să se oprească în 1859, cu publicarea Originii speciilor. Ea trebuia să continue, ca mai înainte. Viitorul devenea o cursă. O fabrică de supraoameni... sau de monştri. Tată ce se câştigă respingând sfârşitul lumii.

Cu mai multe mii de ani în urmă, omul însuşi a înlocuit o alta specie. Este ceea ce ne spune J. H. Rosny aine (1856-1940) în *Xipehuzii*[23], povestire publicată în 1887. După care, parcă pentru a-i răzbuna pe aceşti nefericiţi, scriitorul

---

23 Trad. rom. de Ion Hobana, în Maeştrii anticipaţiei clasice, Editura Minerva, Bucureşti, 1976, pp. 30-64.

a multiplicat ipotezele despre forme de viaţă susceptibile să înlocuiască omenirea.

Poate că *Celălalt* este deja pe drum şi faptul se va petrece în viitorul imediat. Aceasta era obsesia lui Guy de Maupassant (1850-1893). În *Horla* (1886-1887), el a imaginat o fiinţă esenţial diferită şi insesizabilă, care se pregăteşte să ne ia locul: „După om, Horla.”

Privite mai atent, progresul şi viitorul începeau să dea fiori.

O experienţă sociologică

O soluţie nu mai puţin originală a fost examinată de Gabriel Tarde (1843-1904), filozof, sociolog şi criminalist. În *Fragment d'histoire future / Fragmente ale unei istorii viitoare* (scrisă în 1884, publicată în 1896 în *Revue internaţionale de sociologie*), el obliga omenirea să-şi schimbe complet cadrul de viaţă şi să inventeze o sinteză de civilizaţie absolut nouă.

În secolul al XXV-lea, civilizaţia a ajuns la un nivel foarte înalt de evoluţie ştiinţifică, tehnologică, socială şi politică, după reţeta comună a utopiilor (folosirea generalizată a electricităţii, eradicarea sărăciei, dispariţia bolilor, federaţie mondială, unificare lingvistică). Era perfect, prea perfect, şi în consecinţă devenea foarte tentant pentru un sociolog să facă tabula rasa şi să încerce o nouă formulă a perfecţiunii.

Pentru a provoca sfârşitul lumii, Tarde a recurs la singurul mecanism unanim acceptat: Soarele. Precipitându-i declinul. Iată că deja în secolul al XXV-lea Soarele începe să se stingă, îndeosebi iarna anului 2489 a fost dezastruoasă. „Toată populaţia Norvegiei, a Rusiei de Nord şi a Siberiei a pierit congelată într-o singură noapte.” Arabia şi Sahara deveniră refugii, dar nu pentru mult timp: „Din această frumoasă rasă umană atât de robustă şi de nobilă, formată

prin efortul şi geniul atâtor secole... nu vor rămâne în curând decât câteva mii, câteva sute de exemplare palide şi zgribulite, singurii depozitari ai ultimelor rămăşiţe din ceea ce a fost Civilizaţia.” Încă o dată, natura a câştigat partida. Sfârşitul lumii?

Dar apare un şef care reuşeşte să conducă această hoardă mizerabilă în căutarea unei alte lumi. Supravieţuitorii se instalează în adâncurile Pământului. Ei devin locuitori ai unei lumi subterane, o lume uniformă, la adăpost de incoerenţele naturii, într-un decor abstract, în mijlocul unui mediu neutru, omenirea va găsi o nouă cale, poate adevărata ei cale. Cândva sclava naturii, a Soarelui şi a ploii, ea va rămâne singură, suverană, aptă să aleagă în mod raţional soluţiile cele mai convenabile.

Manuscrisul, scris în anul 596 „al erei mântuirii”, pune în lumină progresele decisive realizate în cursul celor şase secole. Cincizeci de milioane de oameni trăiesc în oraşele subterane. Trăsătura esenţială a noii civilizaţii „constă în eliminarea completă a naturii vii, fie ea animală sau vegetală, cu singura excepţie a omului”. Necesităţile s-au redus, s-a renunţat la superfluu. Moda, mai ales, s-a schimbat radical: oamenii nu se mai îmbracă. Se lucrează mai puţin, ceea ce lasă mai mult timp pentru gândire. Principiul suprem al noii societăţi este „un minimum de travaliu utilitar şi un maximum de travaliu estetic.”

În realitate, aceşti nudişti esteţi rămân mai dependenţi de natură decât sunt dispuşi să recunoască. Ei se hrănesc într-o manieră neaşteptată şi spectaculoasă: săpând tuneluri către suprafaţa îngheţată a globului pentru a explora „minele” de carne congelată conservată în sol! Fapt ce explică limitarea strictă a nivelului demografic. Într-o zi ei vor muri probabil de foame, sau vor deveni canibali.

Experienţa lui Tarde, interesantă fără îndoială din punct de vedere sociologic, lasă îndoieli cu privire la capacitatea reală a omului de a crea o lume închisă, în care legile umane să înlocuiască legile naturii.

Comete, Apocalipsa, contestare

Am ascultat până acum un discurs, uneori contradictoriu, dar totuşi „luminat”, cu rădăcinile în ştiinţa şi tehnologia modernă. Sub faţada liniştitoare, optimistă, triumfătoare a secolului al XIX-lea, există însă o zonă tulbure, în care se prelungesc vechile frici, în care se continuă şi uneori se exacerbează credinţe confuze. Pentru dezmoşteniţi şi marginali, loviţi din plin de revoluţia industrială, prelungirea la infinit a unei lumi care nu le aparţinea era departe de a fi o soluţie dezirabilă. La acest nivel, sfârşitul iminent al lumii şi mai ales formulele milenariste continuau să-şi exercite vechile lor prerogative. De altminteri nici chiar elita nu era cu totul imună la credinţele tradiţionale...

Abandonată de savanţi, Cometa nu încetase să le vorbească celor doritori să-i asculte vechiul limbaj. Alertă la cometa din 1816, sfârşitul lumii este anunţat pentru 18 iulie. Alertă la cometa din 1832. Alertă la cometa din 1857... şi aşa mai departe.

Fig 11: Toată lumea priveşte cometa (1759)
(Biblioteca naţională, Paris, departamentul de stampe)

Afacerea de la 1832 ilustrează perfect dialogul surzilor între ştiinţă şi opinia publică. Pe 29 octombrie, cometa Biela urma să intersecteze orbita Pământului. Era un fapt demonstrat matematic. Destul pentru a trage concluzia „logică”: „Globul nostru, izbit violent, va fi sfărâmat în bucăţi; este evident sfârşitul lumii.” Logică infailibilă... până la un amănunt. Cometa a intersectat într-adevăr orbita terestră, exact la momentul anunţat. Pământul a scăpat totuşi neatins (cum prea bine ştim). Amănuntul? Pur şi simplu cometa intersectase orbita terestră la o distanţă de vreo optzeci de milioane de kilometri de punctul unde se găsea globul nostru în momentul „cataclismului.”

Anul următor - în noiembrie 1833 - o ploaie de meteoriţi (căzând cu frecvenţa de şaptezeci pe secundă) a luminat noaptea în nord-estul Statelor Unite. Iată deci Apocalipsa: cădeau stelele de pe cer. Şi asta exact deasupra ţinutului puritan al Noii-Anglii, unde oamenii cunoşteau Biblia pe de rost; aveau de ce să se sperie.

Fabricanţii de Apocalipse nu lipsesc în secolul al XIX-lea, şi chiar se înmulţesc, ajutaţi de cei pe care restructurările sociale îi loviseră sau dezorientaseră. Pentru anumite spirite, progresul, deşi abia declanşat, ducea la un impas din care nu se va putea ieşi decât prin poarta secretă a Judecăţii de Apoi sau a domniei mesianice. „Se apropie un moment inevitabil - explica un teoretician - în care specia umană nu va mai putea nici să avanseze, nici să dea înapoi, nici să rămână pe loc, progresul fiind continuu.” Singura ieşire, „sfârşitul apropiat al Pământului” (Jules Gousset, *De la fin de la Terre et de Histoire universelle de Bossuet / Despre sfârşitul Pământului şi despre istoria universală a lui Bossuet*, 1872).

Marile Biserici renunţaseră de mult să mai predice iminenţa Judecăţii de Apoi. Acceptau în mod tacit progresul. Dar milenariştii nu se dădeau bătuţi.

Începutul secolului al XIX-lea le-a oferit amatorilor un Anticrist de mare anvergură. Numeroşi au fost, într-adevăr, cei care l-au văzut sub aceste trăsături pe împăratul Napoleon. Baroana Barbara de Krudener (1764-1824), favorită a ţarului Alexandru al Rusiei, susţinea cu tărie acest punct de vedere. Ea a fost cea care i-a inspirat pactul mistic al Sfintei Alianţe, un fel de pregătire în vederea unei domnii mesianice. Ca să amuze mai bine guvernele, ea a prezis de asemenea o nouă invazie a turcilor în Europa.

Foarte adesea milenariştii deveneau americani, într-o epocă în care Statele Unite păreau pământul făgăduinţei, deschis tuturor speranţelor, tuturor utopiilor.

Pe 21 septembrie 1823 un înger i se arată lui Joseph Smith (1805-1844), argat de fermă. Urmând instrucţiunile lui Moroni (acesta era numele îngerului), el a descoperit patru ani mai târziu Cartea lui Mormon, scrisă într-un fel de „egipteană” şi care continua istoria sfântă în peisajul american. Evreii ar fi emigrat în America, ei fiind strămoşii indienilor; aceştia din urmă sunt tuciurii la faţă deoarece au părăsit adevărata credinţă. Sprijinindu-se pe Cartea lui

Mormon, Smith a fondat în 1830 Biserica Mormonilor, sectă puternică, cu o istorie frământată, condusă în manieră biblică după moartea sa de către „profetul” Brigham Young (1801-1877). Mormonii (care de altfel îşi spuneau „sfinţii zilei de pe urmă”) credeau într-a doua venire a lui Cristos - în America bineînţeles - care va domni asupra lumii din Noul Ierusalim, adică din oraşul Salt Lake City întemeiat de ei în teritoriul Utah. În împărăţia mesianică, indienii vor redeveni albi, o dată realizată convertirea lor. Aşteptând acele zile, mormonii se consacrară afacerilor şi poligamiei, un mod ca oricare altul de a aştepta sfârşitul timpului.

William Miller (1782-1849) a întemeiat în 1831 o sectă zisă a millerităilor (sau adventiştilor). Mai grăbit şi mai preocupat de calcule decât mormonii, el anunţă cui voia să-l asculte că sfârşitul lumii, sau mai precis venirea lui Cristos şi începutul domniei milenare vor avea loc între 21 martie 1843 şi 21 martie 1844. Un calcul revizuit indică data de 22 octombrie 1844. Nu se ştie prin ce minune Pământul a traversat mai mult sau mai puţin normal acest interval periculos. Fapt ce a permis sectelor adventiste să prolifereze în a doua jumătate a secolului. În special printre oamenii simpli, mai sensibili la sfârşitul lumii decât filozoful Ralph Waldo Emerson (1803-1882). Acesta îi răspunse unui millerit care-l teroriza cu cea de-a doua venire: „Sfârşitul lumii nu mă priveşte; pot trăi foarte bine fără el.”

Pentru mai multă diversitate, Ellen White (1827-1915) a întemeiat secta „adventiştilor de ziua a şaptea”, în timp ce Charles Taze Russell (1852-1916) a inventat în 1872 la Pittsburgh propria sa sectă a „russelliţilor” (numiţi începând din 1931 „martorii lui Iehova”). Aşteptând venirea lui Cristos şi domnia milenară, discipolii săi refuză să recunoască structurile religioase şi politice. Russell a anunţat, în mai multe rânduri, sfârşitul lumii pentru anul 1914. Marele Război păru pentru un moment să-i confirme profeţia...

Cât priveşte profeţiile textele nu lipsesc. Eugene Bareste publică, în 1840, *Propheties. La fin des temps avec une notice / Profeţii. Sfârşitul timpului, cu o însemnare*. Pierre Lacheze, în acelaşi an, cartea *La fin des temps / Sfârşitul timpurilor*, urmată de alte ediţii: evenimentul era prezis pentru anul 1900. Abatele Jerome Charbonnel i-a reluat ideile în 1849: *Soixante ans encore!!! et le monde n'estplus. Recente etplausible ex-plication de l'Apocalypse / Încă şaizeci de ani!!! şi lumea nu va mai fi*. Explicaţie recentă şi plauzibilă a Apocalipsei; sfârşitul lumii, aşadar, pentru anul 1909. Un personaj interesant a fost Henry Gratten Guinness (1835-1900); născut în apropiere de Dublin, el a fost marinar şi globe-trotter, înainte să devină pastor şi să se specializeze în profeţii. A publicat în 1879 *The Approaching End of the Age / Apropiatul sfârşit al timpurilor*, a cărei a zecea ediţie a apărut în 1886. Sfârşitul lumii era anunţat pentru 1923.

Variantele meridionale ale milenarismului se manifestau într-o manieră mai contestatară, revoluţionară chiar. Pentru ţăranii italieni sau brazilieni supuşi impactului unei modernizări prea puţin preocupată de justiţia socială, sfârşitul lumii lua în chip mai firesc aspectul sfârşitului unei lumi, al unei lumi care devenise inacceptabilă. Acest sfârşit va fi urmat de o reorganizare socială completă.

În Italia, ţara lui Ioachim din Fiore, febra milenaristă a crescut în timpul celei de-a doua jumătăţi a secolului. O nouă Biserică a fost întemeiată în 1872 pe muntele Labbro de către Davide Lazzaretti (1834-1878). Această *Chiesa universale giuris-davidica* asocia Apocalipsa reformelor sociale. În aşteptarea celei de-a doua veniri a lui Cristos, fidelii săi îşi puseseră în comun bunurile şi munca, fapt deloc pe placul autorităţilor.

Lazzaretti a fost omorât în 1878 în cursul unei confruntări cu forţele de ordine.

În Brazilia au existat chiar „războaie ale sfârşitului lumii”. Episodul de la Canudos a fost reactualizat de un roman al

scriitorului peruvian Mario Vargas Llosa[24]. Pe această exploatare agricolă părăsită s-a instalat între 1893 şi 1897 o adevărată armată de marginali (între douăzeci şi treizeci de mii de persoane), ţărani fără pământ, fanatici religioşi, foşti sclavi, briganzi, anarhişti... Toată această lume reunită prin cuvântul unui personaj charismatic, „profetul” Antonio Vicente Mendes Maciel (1828-1897), zis Antonio Conselheiro, se apucă, în aşteptarea sfârşitului lumii, să pună bazele unei societăţi diferite, de tip comunitar, ostilă principiilor modernizării burgheze. Ei zdrobiră în mai multe rânduri trupele guvernamentale, înainte de-a fi copleşiţi, în 1897, de o impresionantă maşină de război. Câţiva ani mai târziu, între 1912 şi 1915, un război similar a opus puterea mişcării antirepublicane Contestado, care încerca să instaureze în Brazilia o monarhie concepută mai curând ca „domnie milenară”.

Dar faptele cele mai curioase s-au petrecut în China. Creştinismul le-a împrumutat chinezilor ideea unui Mesia. Supuşi dinastiei manciuriene şi agresaţi de europeni, ei aveau realmente nevoie. Hong Xiu-Chuan (1813-1864) a avut în 1837 viziuni celeste. Însuşi marele Părinte îl însărcinase să instaureze împărăţia mântuirii pe Pământ şi îi conferea titlul de „rege ceresc al Păcii universale”. De fapt, Hong nu era altul decât al doilea fiu al lui Dumnezeu şi în consecinţă fratele mezin al lui Isus Cristos. Această nouă religie, care adăuga tradiţiilor chineze importante împrumuturi creştine, se răspândi rapid începând cu 1843 şi a condus între 1850 şi 1864 la revolta Taipinilor care au întemeiat, sub conducerea lui Hong, un adevărat imperiu în regiunea Nankin. Împărăţia mesianică, instaurată în China? Urmând bunele reguli egalitare şi comunitare ale mişcărilor mileraniste, pământurile feudalilor au fost confiscate şi

24 Războiul sfârşitului lumii, 1981; trad. rom. de Mihai Cantuniari, Editura Cartea Românească, Bucureşti, 1986

distribuite ţăranilor. Edificiul s-a prăbuşit în 1864 în faţa forţelor conjugate ale regimului imperial şi ale europenilor.

Expansiunea colonială europeană a oferit milenarismului şansa asumării unor noi funcţii. Mahdiul, aşteptat de atâta timp de arabi, apăru în sfârşit în Sudan în 1811. Numele său adevărat era Muhammad Ahmad Ibn Abd Allah (1844-1885). Dar el s-a ocupat prea puţin de sfârşitul lumii, preferind o acţiune esenţialmente politică îndreptată împotriva dominaţiei străine. A cucerit Khartumul de la englezi în 1885, iar partizanii săi s-au menţinut acolo până la revanşa engleză din 1898.

Pentru a încheia, să revenim în Europa, unde se găseşte în secolul al XIX-lea o ţară mesianică prin excelenţă: Polonia, împărţiţi între trei imperii, polonezii aspirau la o lume nouă; sfârşitul lumii a fost pentru ei o armă de supravieţuire. Omenirea va fi restaurată prin dubla acţiune a creştinismului şi a rasei slave, spunea August Cieszkowski (1824-1894), principalul reprezentant al mesianismului polonez. Viitorul aparţine slavilor, afirma şi Zygmunt Krasinski (1812-1859), dar cu această nuanţă importantă: „Rusia păşeşte pe calea Anticristului, Polonia pe calea lui Cristos.” Sfârşitul lumii, sentimentul catolic, conştiinţa slavă şi lupta pentru emancipare naţională se contopeau astfel într-o ideologie cu totul specială.

Sfârşitul lumii se întâlneşte astfel deseori cu revoluţia sau cu războiul de eliberare. Sub învelişul religios, rămâne doar o imensă sete de schimbare.

Era desigur vorba de o revoluţie retrogradă predicată de către aceia care priveau spre ceruri refuzând sacrificiile impuse de modernizare. Dar, în acelaşi timp, societatea burgheză era atacată din cealaltă direcţie de o armată de nemulţumiţi nu mai puţin puternică: proletariatul industrial. În numele logicii istoriei şi al progresului, şi cu arme făurite în arsenalul burghez.

Lupta cea mare

„Să-nceapă al lumii vechi apus...
Sfârşiţi odată cu trecutul negru...
Azi nu sunteţi nimic în lume...
Hai la lupta cea mare...”

Se recunosc accentele Internaţionalei, celebrul imn revoluţionar alcătuit în 1871 pe textul lui Eugene Pottier (1816-1887). Totul evocă aici sfârşitul lumii, sfârşitul unei lumi, al lumii burgheze.

Într-adevăr, adepţii progresului necondiţionat, la fel ca mulţi dintre adversarii săi, prelungeau spre viitor trăsăturile secolului al XIX-lea. Ei idealizau sau detestau un tip de societate burgheză perfecţionată. Nu aşa gândeau proletarii care visau o societate mai bună. Pentru ei, progresul însemna altceva: o societate nouă construită pe ruinele celei vechi. După bunele reguli ale sfârşitului lumii: distrugere urmată de reînnoire. Exista în acelaşi timp progres şi ruptură: un fel de sinteză complet nouă între teoria burgheză a progresului şi credinţa milenaristă.

Aceşti combatanţi dispuneau deja de o armă redutabilă, socialismul ştiinţific fondat de Marx în Manifestul Partidului Comunist (1848) şi Capitalul (1867). După Marx, istoria înaintează pe paliere succesive: comuna primitivă, sclavagism, feudalism, capitalism şi comunism. De la un palier la altul există criză, ruptură, sfârşit al unei lumi. Mai mult, comunismul va permite desăvârşirea omului, materializarea fericirii milenare, în urma distrugerii lumii capitaliste. Prin Marx, sfârşitul lumii şi îndeosebi milenarismul, laicizate şi puse într-o ecuaţie ştiinţifică, sunt transportate pe terenul evoluţiei sociale şi puse în serviciul revoluţiei, al „luptei finale”.

Contelui nu-i plăceau galbenii şi negrii

Secol al lui Darwin şi Marx, secolul al XIX-lea a fost şi al lui Joseph-Arthur conte de Gobineau (1816-1882). Mai puţin celebru» în timpul vieţii decât primii doi, acest diplomat şi scriitor francez a ştiut să materializeze o fantasmă ce bântuia spiritele în acel secol al dominaţiei europene. El nu a inventat rasismul, dar l-a dramatizat excesiv şi l-a organizat într-un sistem de interpretare istorică în faimosul său *Essai sur l'inegalite des races humaines / Eseu asupra inegalităţii raselor umane* (1853-1855).

Gobineau a inventat o istorie în care numai albii - fiinţe perfecte încă din prima zi - şi mai ales arienii, cei mai buni dintre ei, s-au aflat la originea tuturor civilizaţiilor (inclusiv în Egipt şi China!). Ceilalţi, galbeni şi negri, n-au făcut decât să împiedice, să corupă şi sa compromită marea operă a naţiunilor albe.

Dar vai, unificarea progresivă a lumii a dus inevitabil la amestecul raselor, la degenerarea rasei albe, fără ca prin aceasta să le amelioreze pe celelalte: Acest proces nu va face decât să se agraveze; ne îndreptam astfel direct spre sfârşitul lumii, începând cu sfârşitul civilizaţiei.

Demografia nefiind punctul forte al lui Gobineau, el credea că lumea antică fusese mai populată decât cea modernă; după el, populaţia va descreşte pe măsura degenerării biologice, până la dispariţia Omului. „Am fi tentaţi - scria contele - să atribuim dominaţiei omului pe Pământ o durată totală între douăsprezece şi patrusprezece mii de ani divizată în două perioade: una, ce aparţine trecutului, ar fi văzut, ar fi posedat tinereţea, vigoarea, măreţia intelectuală a speciei; cealaltă, care a început, va cunoaşte mersul lipsit de vlagă spre decrepitudine... Nu ştiu daca nu am fi îndreptăţiţi să numim sfârşit al lumii această epocă nu prea îndepărtată care va însemna decăderea

completă a speciei noastre. Previziunea întristătoare nu este moartea, ci certitudinea degradării care o va preceda.”

Lumile mor de bătrinete

Tabloul nu era deci lipsit de umbre. Dar discursul care a avut parte de cele mai multe ecouri a rămas până în ultimii ani ai secolului fundamental optimist şi liniştitor. Progresul era încă imperfect şi câteodată dureros, dar el trebuia să-şi dea roadele minunate în secolele ce vor veni.

Cartea exemplară, care rezumă marile speranţe (iluzii?) ale secolului al XIX-lea, a fost publicată în 1894 de Camille Flammarion (1842-1925). În *La Fin du monde / Sfârşitul lumii*, enciclopedie, roman şi filozofie a istoriei, acest astronom şi popularizator al ştiinţei de mare renume spunea tot ce se putea spune în acea epocă, dintr-un punct de vedere optimist, despre viitorul omenirii.

Flammarion începea prin a denunţa superstiţiile şi fricile. El banaliza accidentul de parcurs. Accident posibil, dar nu esenţial, cu consecinţe obligatoriu limitate. Lumile mor de bătrâneţe şi nu prin accident: aceasta era cheia de boltă a demonstraţiei sale.

Accidente? De la întâlnirea cu o cometă până la o epidemie provocată de microbi necunoscuţi (SIDA *avant la lettre*), se putea imagina orice. Savanţii şi scriitorii nu se lăsau rugaţi pentru a se amuza născocind tot soiul de teorii sadice.

Flammarion propunea o experienţă. Fie o cometă: nu un „nimic vizibil”, ci o cometă serioasă de data aceasta, cu cap dur, lovind din plin suprafaţa globului. Unul din accidentele cele mai brutale care se pot imagina. Decorul: Pământul secolului al XXV-lea. Spectacolul (înspăimântător fără nici o îndoială): ploaie de bolizi, ploaie de foc, căldură insuportabilă, exces de oxid de carbon, toate acestea se

abat asupra Europei. Consecinţe: într-un Paris cu nouă milioane de locuitori, 100 000 pier în cursul nopţii fatale. În toată Europa, dispare a patruzecea parte din populaţie. O catastrofă, desigur. Dar foarte departe de sfârşitul lumii. Foarte departe chiar de un cataclism susceptibil să frâneze progresul, să oprească evoluţia normală a omului şi a civilizaţiei sale. Lumile, aşadar, nu mor prin accident.

Etapele viitorului

Debarasaţi de frică şi gata să acceptăm filozofic şi fără să dramatizăm orice accident posibil, să ne gândim deci la viitor, la această istorie lungă şi minunată care ne aşteaptă.

Prima etapă: secolul al XX-lea, care se anunţa mai ales ca vârsta de aur a tehnologiei. Unii utopişti visau la o societate perfectă deja instaurată în preajma anului 2000, pe când cei mai prudenţi gândeau că remodelarea omului şi sfârşitul nedreptăţilor şi al războaielor nu se va realiza poate imediat, ci în secolele următoare. În orice caz, bazarul tehnologic era mai mult decât complet.

Să ne îmbarcăm pentru anul 1953 în compania lui Albert Robida (1848-1926), autorul textelor şi al desenelor din *Le Vingtieme siecle / Secolul douăzeci* (1883) şi din *La Vie electrique / Viaţa electrică* (1892).

Fig 12: Progresul: un cartier aglomerat în secolul XX
(Albert Robida, *Le Vingtieme Siecle. La vie electrique*, Paris, 1892)

Să observăm împreună cu el televiziunea omniprezentă, aeronavele ce aglomerează cerul şi mai ales faimoasele tuburi expres (în care călătorii sunt lansaţi cu o viteză ameţitoare) ce brăzdează Pământul şi plonjează până în fundul oceanului.

Să privim de asemenea Luna, devenită gigantică, întrucât a fost apropiată de Pământ prin forţa electricităţii (ispravă expusă în detaliu câţiva ani mai târziu de Andre Laurie[25]) şi să admirăm munca celor care au construit un continent artificial unind insulele risipite ale Oceaniei. Să remarcăm în sfârşit în desenele de o precizie fotografică ale lui Henri Lanos legătura dintre Franţa şi Anglia graţie unui tub submarin şi, în acelaşi timp, a unui pod ciclopic peste Canalul Mânecii.

25 Vezi Lucian BOIA, L'Exploration imaginaire de l'espace

Fig 13: Progres şi catastrofe în secolul XX: „tubul” de sub Canalul Mânecii
(desen de H. Lanos, *Je sais tout*, 15 iunie 1905)

Dar, cu crizele şi dezechilibrele sale, secolul al XX-lea nu era decât copilăria viitorului. Pentru etapele mai îndepărtate şi mai perfecte, să revenim la Flammarion, care vedea mai clar în viitor decât istoricii în trecutul deja scurs. Iată, potrivit lui, marile etape ale destinului nostru:

Secolul al XXV-lea, secolul Cometei. Se trăieşte într-o civilizaţie tehnologică şi, mai mult, raţională. Războiul este

abolit, conform unei metode sui generis, pusă la punct de femei: „Tinerele fete s-au jurat între ele să nu se mărite niciodată cu un bărbat ce-ar fi purtat cândva arme... Din această cauză, vreme de aproape cinci ani n-a existat nici măcar o singură căsătorie, nici o singură însoţire.” După cinci ani de abstinenţă, guvernele au cedat. S-au înfiinţat Statele Unite ale Europei. S-au adoptat importante reforme sociale (de tip oarecum „reaganian”), diminuându-se birocraţia şi impozitele şi lăsând loc iniţiativei individuale. O soluţie neaşteptată contribuie la egalitatea socială: „maimuţele domestice, care-i înlocuiau deja de o jumătate de secol pe servitorii umani deveniţi de negăsit...” Iată aşadar cheia problemei sociale! La capitolul tehnologie, electricitatea a devenit atotputernică şi omniprezentă. Aeroplane, elicoptere electrice, gări aeronautice înălţate pe vârfurile turnurilor şi ale edificiilor. Călătorii prin tubul expres, cu trenuri cu aer comprimat.

Din secolul al XXV-lea până într-al XXX-lea: Evoluţia continuă în aceeaşi direcţie. Energia geotermică şi solară se adaugă electricităţii. Meteorologia a devenit o ştiinţă exactă iar climatul terestru este controlat îndeaproape („razele solare înmagazinate vara sunt distribuite în timpul iernii, iar anotimpurile aproape că au dispărut, mai ales de când puţurile subterane aduc la suprafaţă căldura internă a globului, ce pare a fi inepuizabilă”). S-a întâmplat, din nenorocire, o adevărată catastrofă ecologică (dar cui îi păsa de ecologie?): „Pădurile au dispărut complet, distruse de culturi şi pentru fabricarea hârtiei.” Frontierele au fost suprimate, pentru a favoriza „internaţionalismul şi liberul schimb absolut în domeniul comerţului şi al ideilor.” „Telefonoscopia” (un fel de televiziune) face legătura între toate zonele lumii. În Europa se vorbeşte europeana, „amestec de engleză, franceză şi termeni de origine grecească, cărora li s-au adăugat câteva expresii provenind din germană şi italiană”.

Secolul al L (50)-lea: Se lucrează deja exclusiv cu ajutorul unor aparate automate dirijate de simieni. Nu mai există alţi servitori în afară de „maimuţele domestice.” Se inventează hrana sintetică.

Secolul al LX (60)-lea: O importantă evoluţie biologică este în curs: sistemul nervos al omului începe să se perfecţioneze (nuanţă: „Creierul feminin a rămas întotdeauna puţin mai mic decât cel masculin şi a continuat să gândească puţin altfel”). „Capul s-a mărit. Corpul s-a micşorat; nu se mai întâlnesc giganţi.”

Secolul al C(100)-lea: Toţi oamenii s-au contopit deja într-o rasă unică, albă, destul de scundă (în principal pe baza elementelor anglo-saxon şi chinez). Devenit foarte mobil, omul se deplasează prin aer cu ajutorul unor aparate uşoare.

Secolul al CC(200)-lea: în sfârşit, „către cel de-al două sutelea veac, specia umană a încetat să mai semene cu maimuţele.” Evoluţia era desăvârşită.

Apogeu biologic, intelectual şi spiritual. Două simţuri noi se adaugă celor vechi: simţul electric şi simţul psihic. Telepatia devine un mijloc curent de corespondenţă. Se reuşeşte chiar a se comunica cu „fiinţele invizibile existente în jurul nostru, lipsite de un corp material” (bună ziua, Domnule Horla!). Şi, bineînţeles, cu locuitorii altor planete, ai altor lumi. Bărbaţii sunt de o inteligenţă superioară, femeile de o frumuseţe perfectă. „Anticul maxilar bestial a dispărut.” Eră a frumuseţii şi a voluptăţii. Rafinamente nemaiauzite în dragoste (nici un amănunt, vai, la Flammarion), căsătoria legală abolită. Energie la discreţie: geotermică, solară, hidrogen extras din apa mărilor, căderi de apă şi maree. Speranţa de viaţă atinge şi depăşeşte o

sută cincizeci de ani: la o sută de ani omul este încă tânăr. Bolile au fost definitiv învinse. O singură rasă, o singură limbă, un singur guvern, o singură religie („filozofia astronomică”, cea a lui Flammarion, se înţelege). Mediul înconjurător complet modificat (oroarea ecologică continuă şi se amplifică): „Speciile sălbatice au dispărut cu totul... Omenirea a cucerit şi domesticit speciile pe care le putea utiliza şi le-a distrus pe celelalte, luând complet în posesie globul... Întreaga planetă a sfârşit prin a deveni grădina omenirii, grădină dirijată de acum în mod ştiinţific, inteligent şi raţional.”

Astfel va fi lumea peste 20 000 de ani. Soluţiile îi aparţin desigur lui Flammarion, dar spiritul este cel al secolului său. Al unui secol care, în pofida anumitor nelinişti şi soluţii paralele ce nu lipseau, credea în general în progres şi în viitorul speciei umane. Ne-am oprit asupra cărţii lui Flammarion deoarece era deja deschisă şi ne va conduce până la sfârşitul lumii, destinaţia călătoriei noastre. Am fi putut alege nenumărate alte exemple, utopii diferite în privinţa amănuntelor, dar animate de aceeaşi sete de perfecţiune umană, de aceeaşi încredere în desăvârşirea omului.

Extincţia

Din nefericire, această lume perfectă (cel puţin după gustul utopiştilor) nu putea să dureze o veşnicie. Va dura poate mult timp, foarte mult timp, este singura consolare. Dar într-o zi va dispărea.

Peste zece milioane de ani, munţii vor fi aplatizaţi, mările secate, atmosfera rarefiată, săracă în oxigen şi vapori, climatul se va răci de la un an la altul. Speciile animale şi vegetale încep să dispară. După milioane de ani de

civilizaţie puternică, omenirea „a recăzut lent în barbaria din care nu se va mai ridica”.

Retrase în zona ecuatorială, „două grupuri de câteva sute de fiinţe omeneşti ocupă ultimele capitale industriale”, încercând să supravieţuiască la adăpostul a două imense oraşe de sticlă; se utilizează energia solară şi apa nurilor subterane, singurele care continuau să curgă. Efort inutil: frigul va triumfa în cele din urmă. Specii umane sălbatice vor mai supravieţui câtva timp, alături de specii animale degenerate. „După care, treptat, pe nesimţite, orice urmă de viaţă terestră se va stinge.” Soarele va mai străluci douăzeci de milioane de ani, luminând noi civilizaţii pe planetele îndepărtate.

Urmându-l îndeaproape pe Flammarion, Anatole France (1844-1924) a scris un pasaj impresionant despre sfârşitul lumii în *Le Jar din d'Epicure / Grădina lui Epicur* (1894)[26]: „A fost o vreme când omul n-ar fi putut să se împace cu planeta noastră: era prea cald şi prea umed. Va veni o vreme când nu se va mai putea împăca: va fi prea frig şi prea uscat. Când se va stinge soarele - şi asta se va întâmpla cu siguranţă - oamenii vor fi dispărut de mult. Ultimii vor fi tot atât de goi şi de stupizi ca şi primii. Nu-şi vor mai aminti nimic nici de artă, nici de ştiinţă. Se vor răzleţi, nenorociţii, în caverne, pe marginea gheţurilor care îşi vor rostogoli blocurile lor transparente pe locurile unde au fost cândva oraşe, oraşele în care acum oamenii gândesc, iubesc, suferă şi speră... Într-o zi, cel din urmă dintre ei îşi va da sufletul, fără ură, fără iubire, sub cerul duşmănos - şi va fi ultimul suflet de om. Pământul se va rostogoli înainte, ducând cu el, prin spaţiile mute, cenuşa omenirii, poemele lui Homer şi augustele cioburi ale statuilor de marmură greceşti, lipite de coapsele sale îngheţate. Nici un gând nu-şi va mai lua zborul spre infinit, de pe acest glob pe care a existat un spirit atât de

---

26 Trad. rom. de Raul Joil, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1983, pp. 9-10.

cutezător - cel puţin nici un gând omenesc. Căci cine ar putea spune dacă nu cumva o altă gândire va deveni atunci conştientă de existenţa ei şi dacă mormântul în care vor dormi cu toţii nu va fi leagănul unui spirit nou?”

Zece milioane de ani: timpul ce va veni. Zece milioane de ani: timpul deja consumat. În *Le Monde avant la creation de l'homme / Lumea dinaintea creării omului* (1886), Flammarion evalua într-adevăr la zece milioane de ani istoria trecută a vieţii terestre. Ne găsim deci exact la mijlocul evoluţiei. Dar, în ce priveşte destinul omului, trăim doar primele momente. Născuţi cu vreo sută de mii de ani în urmă, o durată de o sută de ori mai lungă ne aşteaptă în viitor, purtând în sine promisiunea desăvârşirii noastre.

Prin spirite şi prin aştri

La drept vorbind, chiar şi această perspectivă grandioasă sfârşi prin a lăsa un gust amar. Timpul acesta insondabil - milioane şi milioane de ani - era foarte dificil de stăpânit. În faţa omenirii se deschidea, cât vezi cu ochii, un peisaj necunoscut. Toată istoria aceasta avea vreun sens superior, o semnificaţie oarecare? Sfârşitul era amânat, dar nu mai puţin obligatoriu şi nu mai puţin absurd. Proiectând spre viitor tehnologia în definitiv limitată a epocii (cu atomul şi informatica, noi am depăşit cu mult, într-un singur secol, proiectele utopice vizând mii de ani...), secolului al XIX-lea îi venea greu să conceapă o revoltă împotriva verdictului naturii. Omul va deveni stăpânul Pământului, după care va muri de frig - iată în esenţă formula optimistă pusă la punct de secolul al XIX-lea. Ea a fost realmente optimistă, în comparaţie cu celelalte istorii: Apocalipsa, cometa sau războiul atomic.

Un surplus de optimism devenea posibil prin mariajul dintre ştiinţă şi religie. Discursul pur ştiinţific oferea o prelungi-

re a vieţii, dar după aceea doar neantul. Din acest punct de vedere, discursul religios părea mai constructiv: el promitea infinitul.

Această sinteză - între ştiinţă şi religie, între materie şi spirit, între sfârşit şi nemurire - îi preocupa pe mulţi gânditori. Ea părea să fie formula completă şi ideală şi era într-adevăr formula optimistă prin excelenţă.

Două teorii, ce nu erau străine una de alta, au încercat în mod cu totul special să realizeze marea sinteză. Spiritismul, mai ales în viziunea lui Allan Kardec (1804-1869), autorul lucrării *Livre des esprit / Cartea spiritelor* (1857), preconiza un şir neîntrerupt de reincarnări în lumile Universului infinit, urmând o progresie spirituală care ducea, la capătul ei, la viaţa eternă în intimitate cu Dumnezeu. Ciclul terestru era amplu multiplicat. În acelaşi timp, doctrina pluralităţii lumilor locuite, în versiunea lui Flammarion, el însuşi discipol al lui Allan Kardec, lăsa să se întrevadă o înşiruire de civilizaţii în timp şi în spaţiu şi, în acest cadru, o resurecţie permanentă a omenirii, în condiţii mereu superioare, pe alte planete, sub lumina altor stele: „Nu, nu veţi muri [este concluzia lui Flammarion din Sfârşitul lumii]. Nimeni nu a murit vreodată... Lumile se succedă în timp ca şi în spaţiu."

Prin evoluţie şi progres, se câştigase deja dreptul unei şederi prelungite pe acest Pământ. Prin spirite şi prin aştri, se putea aspira la un fel de eternitate.

Bilanţul unui secol: spre înflorirea omului

Prima concluzie: în secolul al XIX-lea, pentru sfârşitul lumii diversitatea soluţiilor înlocuieşte relativa unitate şi coerenţă de odinioară. Conceptul s-a fragmentat. Consecinţă inevitabilă a exploziei sociale şi a ideologiilor, sfârşitul lumii a explodat la rândul său. Fiecăruia propriul

său sfârşit al lumii, posibilităţile de alegere erau foarte vaste: Apocalipsa, accident cosmic, evoluţie naturală, revoluţie biologică, progres indefinit sau regresie, societate nouă pe ruinele celei vechi, pluralitate a lumilor, migraţie a spiritelor...

A doua concluzie: la nivelul superior se constată o atenuare sensibilă a fricilor. Fără îndoială că există aici un traseu sinuos, în primele decenii, Apocalipsa (după Biserică) şi Catastrofa (după Cuvier) îşi păstrează multe dintre prerogative. Unele atitudini tradiţionale erau încă evidente în climatul conservator şi religios caracteristic refluxului revoluţionar de după Napoleon şi înainte de 1848. Apoi, pe măsura apropierii de mijlocul secolului şi pe durata unei bune părţi a celei de-a doua jumătăţi, ideea progresului se impune, devine dominantă, ca şi ideea evoluţiei naturale, a unui viitor prelungit, fapt ce duce la respingerea „accidentului de parcurs”. Totuşi, spre sfârşitul secolului - iar la indivizi izolaţi chiar mai devreme - începe să se instaleze o anumită nelinişte, care presimte deja capcanele progresului, aberaţiile sale prezente şi viitoare. Dar acestea sunt nuanţe; la urma urmei, burghezul iubea lumea, aşa cum era şi mai ales aşa cum va fi.

Dar - şi aceasta este a treia concluzie - chiar combătut, edulcorat sau amânat de discursul burghez, sfârşitul lumii în varianta sa pură şi dură sau imediată continua să polarizeze revolta şi speranţele adversarilor lumii instituţionalizate. Mişcările milenariste şi revoluţia proletară, în pofida a tot ce le separa, se foloseau de conceptul sfârşitului lumii pentru a propune „tabula rasa” şi un nou început pentru omenire. De fapt, discursul contestatarilor care propuneau o societate perfectă (o mie de ani de fericire) nu era mai puţin optimist decât celălalt; căile şi soluţiile erau diferite, dar le anima aceeaşi pasiune a viitorului. Burgheză, proletară sau religioasă, utopia credea - în majoritatea cazurilor - într-o înflorire a omului.

Văzut în bloc, de departe, acest secol se caracterizează prin optimism. Ajunge să-i comparăm neliniştile şi angoasele cu cele, mai profunde şi mai obsedante, ale secolelor precedente, sau ale timpului nostru.

În discursul ştiinţific şi literar, în numeroase proiecte utopice, în imaginarul secolului al XIX-lea, s-a produs evident o deplasare de accent de la sfârşitul drumului către parcursul însuşi, de la catastrofă către evoluţia normală. Demonstrarea sfârşitului natural al Pământului şi al omenirii, la capătul unui viitor îndelungat, nu putea trezi decât o tristeţe de ordin filozofic, ce se oferea ca un remediu eficient al vechilor spaime.

Sfârşit al fricilor? Încredere absolută în progres? Sfârşit al sfârşitului lumii? Nu s-a ajuns încă până aici, dar oricum aceasta era calea deschisă de secolul al XIX-lea, concluzia logică a unei ere dominate de ştiinţă şi de raţiune. Puţin câte puţin, tenebrele urmau să se risipească complet. Era logic, dar nu s-a întâmplat aşa. Istoria nu este logică.

7. Criza de la 1900

Ruptura

Pe la 1900, nimic nu mai merge.

Pesimism. Negare a progresului, revenire a istoriei ciclice. Conflicte sociale. Revoluţii. Declin al Occidentului şi pericol galben. Antiutopie. Marele Război. Arta abstractă. Cutremurele de pământ. Cometa Halley. Sfârşitul lumii.

Un întreg puzzle de ordonat: există vreo legătură? Un principiu unificator?

Pornind de la sfârşitul lumii, să încercăm să raţionalizăm începutul secolului nostru, începutul unei noi ere, să-l înţelegem şi să-i dăm sens.

Oamenii adoraseră un zeu, pe care acum erau gata să-l ardă. Zeul Progres. Desigur, el ameliorase condiţiile de viaţă, dar cât de departe erau minunile imaginare ce-i fuseseră atribuite. Nedreptăţile sociale continuau în pofida progresului. La fel ca şi discriminările naţionale şi rasiale: sistemul colonial nu făcea decât să le amplifice. Mai grav, progresul - redus în fapt la o simplă perfecţionare materială - nu adusese în mod evident nici o ameliorare morală. Sub veşmântul burghez al secolului al XIX-lea se ascundea vechiul om al cavernelor, dispunând acum de arme redutabile. Cum se va folosi de ele? În absenţa unui progres moral, progresul exclusiv tehnologic nu va duce oare la ruina omenirii, sau cel puţin a civilizaţiei modeme? Omul va deveni sclavul maşinii? Va fi devorat de un război cu o forţă distructivă greu de imaginat?

Vedem reapărând vechii demoni ai Apocalipsei. Teama de sfârşit. Şi chiar dorinţa de a termina cu o civilizaţie aberantă.

Un curent de pesimism exista încă de la început, în plină eră a progresului. Schopenhauer (1788-1860) îşi clădise sistemul său despre lume pe o concepţie tragică a condiţiei umane. Dar optimiştii strigau mult mai tare. Trebuie aşteptat până pe la 1880-1890 pentru a auzi mai bine vocile discordante, pentru a respira atmosfera melancolică de „fin du siecle", în aşteptarea furtunilor de după 1900.

Un medic evreu născut în Ungaria, cu cultură germană şi trăind la Paris, a pronunţat un diagnostic foarte sever al răului vremii sale. Cărţile lui Max Nordau (1849-1923) au făcut senzaţie. *Les Mensonges conventionnels de notre civilisation / Minciunile convenţionale ale civilizaţiei noastre* (1883) denunţa în bloc parodiile religioasă, monarhică, politică, economică, matrimonială... Totul era o minciună, întregul edificiu se sprijinea pe o bază falsă. Concepţia ştiinţifică şi raţională despre lume nu mai găsea corespondent în instituţiile învechite. Acestea din urmă trebuiau să dispară pentru a face loc unei noi structuri conforme cu raţiunea. „Suntem la mijlocul acestei epoci a demolării - anunţa Nordau. Civilizaţiei de astăzi ale cărei trăsături distinctive sunt pesimismul, minciuna şi egoismul, văd succedându-i o civilizaţie a adevărului, a iubirii de aproape, a bunăstării."

În cealaltă carte a sa *Degenerescence / Degenerescentă* (1893-1894), sfârşitul unei lumi era şi mai clar formulat, pe un ton apocaliptic: „În zilele noastre se iveşte în spiritele de elită neliniştea sumbră a unui crepuscul al popoarelor în care toţi sorii şi toate stelele se sting încetul cu încetul şi în care, în mijlocul naturii muribunde, oamenii pier laolaltă cu toate instituţiile şi creaţiile lor... În mod evident o perioadă a istoriei se încheie şi o alta se anunţă. Toate tradiţiile sunt traversate de o ruptură şi ziua de mâine pare a nu voi să se lege cu cea de azi."

Progresul? O noţiune burgheză, depăşită, proclamă sociologul francez Georges Sorel (1847-1922) într-o carte cu titlu

evocator: *Les Illusions du progres / Iluziile progresului* (1908).

De cealaltă parte a Atlanticului, fraţii Henry şi Brooks Adams intentară epocii lor un proces de o duritate nemaiauzită. Pentru primul, secolul care tocmai începea va fi martorul unei distrugeri înspăimântătoare şi Finale. Brooks Adams a formulat o „lege a civilizaţiei şi a decadenţei" într-o carte ce a beneficiat de oarecare influenţă (*The Law of Civilization and Decay / Legea civilizaţiei şi a declinului*, prima ediţie în 1896); în esenţă, el susţinea că civilizaţia modernă se găsea în ajunul unui cataclism, comparabil celui care a răvăşit Imperiul roman pe durata ultimelor sale secole. Schimbul de opinii dintre cei doi fraţi nu păcătuia printr-un exces de optimism. Brooks îi scria lui Henry: „Cum am putea noi spera să vedem o lume nouă, o civilizaţie sau o viaţă nouă? După părerea mea suntem la final; pentru un singur lucru îi mulţumesc lui Dumnezeu: că nu avem copii." Tema declinului Occidentului se insera în reactualizarea schemei ciclice a istoriei.

Înainte să piară în materialitatea ei, lumea a fost anihilată prin forţa imaginaţiei. Nimic nu este mai instructiv decât cele petrecute imediat după 1900 în istoria artei. Renovaţia artistică din secolul al XIX-lea a modificat sensibil imaginea lumii, dar fără să-i afecteze structurile esenţiale. O dată depăşit pragul anului 1900, asistăm la disoluţia formelor, fiind evidentă plăcerea artiştilor de a face lumea bucăţi, de a o reduce la haos, chiar dacă numai pentru a o reconstrui (eventual) pe urmă, după reguli noi. Pictura abstractă, inventată de Kandinsky (1866-1944) între 1910 şi 1913, a reprezentat ultimul pas în descompunerea lumii, sau cel puţin a imaginii sale. În acelaşi timp, expresionismul, cu formele sale contorsionate, era cu deosebire marcat de suferinţă, angoasă, descompunere. Priviţi acest tablou de Edvard Munch (1863-1944), având

titlul revelator de *Frică*, pictat în 1894; personajele sale angoasate exprimă chintesenţa unei noi epoci.

Cu ajutorul intuiţiei şi al sensibilităţii, artiştii au fost primii care să pună în practică, în domeniul lor, distrugerea vechii lumi. O comparaţie, chiar superficială, între arta relativ senină şi echilibrată a secolului al XIX-lea şi iconoclasmul angoasat al începutului de secol XX clarifică mai bine decât orice studiu istoric semnificaţia rupturii de la 1900.

Este de asemenea interesant de notat că reprezentările picturale ale Apocalipsei, care dispăruseră practic în Apus încă din secolul al XVII-lea, revin în forţă în arta Occidentului. Odilon Redon (1840-1916) oferă deja un ciclu al Apocalipsei în 1899 şi această temă va fi tot mai exploatată după 1900.

Mirajul abolirii trecutului şi al cataclismului final este cu deosebire evident în manifestul mişcării futuriste redactat în 1909 de poetul italian Marinetti (1876-1944). Futuriştii glorificau forţele distrugerii (război, anarhie), cereau suprimarea muzeelor şi a bibliotecilor şi proclamau abolirea spaţiului şi a timpului (un sfârşit al lumii aproape complet!).

Temele morbide, macabre, reprezentările catastrofice erau tot mai prezente în literatură. Concomitent, sensul utopiei începea să se schimbe. Vechea utopie - pozitivă, optimistă - trecea deja drept basm. În locul ei s-a instalat treptat antiutopia şi, o dată cu ea, imaginea unei lumi viitoare dezumanizate. Paradoxal, acelaşi scriitor, H. G. Wells (1866-1944), a fost totodată părintele utopiei şi al antiutopiei secolului al XX-lea. În *The Time Machine* (1895), el înfăţişa „civilizaţia” anului 802 701, imagine de un pesimism impresionant, foarte departe de optimismul lui Flammarion. Au urmat societăţile dezumanizate descrise în *The War of the Worlds* (1897) şi mai ales *The First Men in the Moon* (1901). Acest din urmă roman pune în scenă, într-o manieră perfect logică şi riguroasă, o societate extrem de eficientă, dar lipsită de suflet. Acţiunea se petrece pe Lună, dar şi într-un posibil viitor terestru.

Ca pentru a înlătura relele tendinţe ale evoluţiei, Wells a inventat în *A Modern Utopia / Utopia modernă* (1905) o soluţie pozitivă, capabilă după el să asigure, în condiţiile unei tehnologii avansate, salvarea cel puţin relativă a libertăţii umane. Dar primul său mesaj, cel pesimist, a avut o audienţă mai largă decât al doilea, secolul al XX-lea instalându-se durabil în antiutopie.

Victoria - decisivă - a antiutopiei în cultura occidentală este unul din fenomenele cele mai remarcabile ale ideologiei contemporane. Pierderea încrederii în viitor reprezintă fără îndoială una din cauzele esenţiale ale crizei unei civilizaţii. Dacă renegăm viitorul, sau ne temem de el, restul nu mai are într-adevăr nici o importanţă.

De atâtea ori anunţată la începutul secolului, Apocalipsa se materializează o dată cu declanşarea Primului Război Mondial. Revoluţia rusă de la 1917 nu a făcut decât să accentueze ruptura dintre lumea veche şi cea nouă. Dar nu a fost de ajuns pentru o reînnoire radicală a omenirii. Războiul va naşte noi războaie, violenţa noi violenţe. După 1918 nimic nu a mai fost ca înainte: acea Belle Epoque, cu faţada ei burgheză aparent stabilă, era definitiv încheiată, dar criza nu făcea decât să înceapă, să se dezvolte, să se accentueze. Nu era sfârşitul angoasei, ci doar începutul unei mari cotituri ce va duce, poate, ce trebuie să ducă, la o nouă formulă de civilizaţie. Dar, până atunci, se trăieşte pe un sol instabil şi nimic nu favorizează mai bine înflorirea soluţiilor apocaliptice.

Dansând pe vulcan

S-a petrecut pe la 1900 un lucru straniu, fără îndoială fortuit, căci nici un raport natural nu-l poate lega de criza socială şi ideologică. Fortuit, dar cu o mare valoare simbolică în ochii contemporanilor. Pământul începu să-şi

manifeste violenţa, devorându-şi copiii şi ruinând operele civilizaţiei lor.

La începutul secolului fenomenele geologice sunt de o mare brutalitate. Anunţată deja de explozia spectaculoasă a insulei Krakatoa (1883), un fel de sfârşit al lumii pentru insula aceasta de treizeci şi cinci de kilometri pătraţi, seria catastrofelor naturale se înlănţuie fără întrerupere între 1900 şi 1910. În 1902, muntele Pelee a asfixiat cei 30 000 de locuitori din Saint-Pierre în insula Martinica. În 1906, un puternic cutremur de pământ a distrus San Francisco, una din cele mai semeţe metropole ale lumii moderne; în acelaşi an, un alt cutremur a dărâmat oraşele Valparaiso şi Santiago din Chile. La sfârşitul anului 1908,

Europa a fost lovită de teribilul cutremur de la Messina (o sută de mii de morţi?), iar în anul următor regiunea Provence, considerată o zonă destul de stabilă, fu la rândul ei victima reactivării forţelor geologice. Exemplele ar putea continua: Pământul se zguduia aproape fără oprire.

Savanţii începură prin a analiza cu calm situaţia, dar treptat unii dintre ei se prinseră în joc. După catastrofa din Krakatoa, Flammarion declara: „Cataclismele acestea nu trebuie să ne facă să punem la îndoială stabilitatea generală a globului şi nu trebuie să vedem în aceste mişcări ale solului decât nişte accidente locale, uşoare frisoane în epiderma planetei.” Insulă exotică situată în afara civilizaţiei, Krakatoa era foarte departe.

Schimbare de ton după 1900. Iată concluzia geofizicianului Alphonse Berget (1860-1934) în numărul din 15 mai 1905 al revistei de mare tiraj *Je sais tout*: „Sfărâmarea scoarţei terestre, relativ subţire, este oricând posibilă... Dansăm pe un vulcan... Dacă reflectăm la subţirimea crustei care ne suportă, este chiar de mirare că aceasta « ţine ».”

Flammarion, cu o nouă opinie exprimată în 1909: „Planeta aceasta nu este încă definitiv constituită... Rasa umană a apărut prea devreme şi s-a instalat prematur.”

Într-o carte despre *Les Tremblements de terre / Cutremurele de pământ* (1909), abatele Theophile Moreux (1867-1954), distins astronom şi popularizator al ştiinţei, spunea răspicat ce gândea. Crusta solidă subţire a globului devine - datorită răcirii progresive - tot mai compactă şi mai rigidă, fapt care-i permite din ce în ce mai puţin să se plieze cu supleţe la oscilaţiile permanente (determinate, potrivit lui Moreux, de fluctuaţiile activităţii solare). Dispunem de altfel de o bună imagine a viitorului nostru, a destinului geologic al Pământului: este vorba de Lună. Ne aşteaptă aceeaşi soartă. „Convulsii înspăimântătoare vor ameninţa plăpânda noastră planetă. Faţa accidentată şi răvăşită a satelitului nostru ne oferă probabil imaginea unei lumi unde vulcanismul, în spasmele unei groaznice agonii, a pus capăt oricărei vieţi planetare.”

Pentru început, abatele profetizează trezirea vulcanismului in Franţa, prăbuşirea unei părţi a acestei ţări, Canalul Mânecii reunit cu Mediterana şi scufundarea, de fapt, a unei jumătăţi din Europa. Pe noua hartă a continentului, Franţa nu mai există, cu excepţia câtorva insuliţe, la fel Belgia şi Ţările de Jos. Din insulele Britanice s-au salvat doar Scoţia şi un colţ al Irlandei; o parte a cizmei italiene a fost măcinată de ape în timp ce o mare întinsă acoperă stepele ruseşti. Rămân intacte doar Scandinavia, peninsula Iberică, Europa Centrală şi Balcanii. Toate acestea nu sunt iminente, dar oricum!

S-a produs un fenomen ciudat, dar perfect explicabil. Dramele de natură geologică au fost amplificate şi scoase în evidenţă datorită degradării climatului social. „Nervozitatea” epocii, ofensiva pesimismului istoric, aşteptarea unui cataclism au găsit în această intensificare accidentală şi temporară a vibraţiilor terestre un excelent catalizator al fantasmelor şi al fricilor. Opinia publică a fost cea mai afectată, dar ştiinţa nu a scăpat nici ea neatinsă.

Calmul naturii, atât de drag lui Humboldt şi Lyell, era tulburat. În teoriile geologice, catastrofa îşi reintra parţial în

drepturi, între 1883 şi 1909 savantul austriac Eduard Suess (1831-1914) a publicat, sub titlul *Das Antlitz der Erde / Faţa Pământului*, una din cele mai importante sinteze geologice ale timpului, un repertoriu erudit al diferitelor catastrofe: seisme, inundaţii, cicloane... Primul capitol era de altfel consacrat Potopului biblic (cauzat, după Suess, de un cutremur de pământ în golful Persic ce a provocat un flux gigantic al apelor mării). Dar cea mai importantă este esenţa însăşi a teoriei avansate de Suess (şi nu doar de el): Pământul se răceşte puţin câte puţin, şi în consecinţă se contractă, suprafaţa sa se încreţeşte şi, adesea, se prăbuşeşte. Ceea ce s-a considerat a fi doar accidente, reprezintă de fapt dinamica proprie a istoriei terestre. Continente intermediare s-au scufundat deja, fără îndoială, în trecut, lăsând locul oceanelor.

Ideea contracţiei Pământului - şi a catastrofelor ce ar decurge de aici - îşi găsise deja o aplicaţie neaşteptată la Lowthian Green (1819-1890) care a propus în 1875 foarte ciudata sa teorie tetraedrică. O sferă care se contractă tinde să devină o piramidă cu baza triunghiulară, adică un tetraedru.

Veţi fi ghicit că în joc era Pământul: da, într-o bună zi el va avea patru feţe şi patru vârfuri. Şi, se înţelege, apariţia unei forme atât de ciudate nu se va produce fără zguduiri formidabile.

Între 1900 şi 1910 teoria aceasta destul de aiurită după care Pământul nu mai era rotund şi va fi tot mai puţin, a avut momentul ei de glorie. Abatele Moreux nu jura decât pe ea, în timp ce un geolog renumit, Marcel Bertrand (1847-1907), discipol al lui Suess, a elaborat un întreg sistem în jurul globului nostru care nu mai era de fapt un glob. El a încercat să deducă deplasările axei terestre în funcţie de deformarea necontenită a tetraedrului. Schimbându-şi mereu aspectul şi mişcările, Pământul devenea un loc de şedere foarte discutabil.

Un alt geolog bine cunoscut, Pierre Termier (1859-1930), discipol al lui Suess şi al lui Bertrand, ajungea la concluzia, într-o conferinţă din 1919 consacrată „Marilor enigme ale geologiei”, că Mediterana, Atlanticul, Oceanul Indian şi poate chiar Pacificul s-au format şi „hrănit” prin înghiţirea unor porţiuni de uscat. „Prăbuşirea - asigura el - este în istoria pământului un fenomen frecvent, aproape obişnuit... Puterea de distrugere a unei prăbuşiri nu se exercită doar asupra regiunii scufundate; pământurile învecinate, continente sau insule, pot fi devastate de valul mareic... Puterea distructivă a acestui val mareic nu are limite; ea poate merge până la suprimarea oricărei vieţi animale pe o imensă întindere de pământ... Poate chiar mâine, din cauza scufundării în abis a unei bucăţi de continent de mărimea Australiei, talazurile oceanului vor lua cu asalt coastele, pe toate ţărmurile lumii şi vor înghiţi, sub ruinele oraşelor şi noroiul câmpiilor, o zecime din omenire. Vor trece anii; şi se va pune întrebarea, ca în cazul Atlantidei, dacă este istorie sau legendă.” Termier credea (precum Suess înaintea lui) că uscatul va pierde mereu teren şi că, în final, marea va acoperi totul.

Revenirea Atlantidei

Spre sfârşitul secolului al XIX-lea mitul Atlantidei capătă o vigoare considerabilă şi ajunge să ocupe un loc - pe care apoi îl va păstra - în imaginarul epocii noastre. Era miturilor hrănite de ştiinţă începe şi, în acest context, Atlantida (civilizaţia pierdută în negura timpului) este analoagă cu mitul extratereştrilor, de la marţieni până la farfuriile zburătoare (civilizaţii ale spaţiului). Astfel, bine flancat din toate părţile, omul modern pare să se simtă mai puţin singur şi descoperă un anumit sens al existenţei.

Fig 14: Atlantida
(Orjan Olsen*, La Conquere de la Terre*, vol. I, Paris, 1933; după reconstituirea lui P. Schliemann, 1912)

Răspândirea mitului atlant la un public larg datorează mult, fără îndoială, celebrului roman vernian *Douăzeci de mii de leghe sub mări* (1870) în care, aşa cum se ştie, căpitanul Nemo le arată tovarăşilor săi de călătorie maiestuoasele ruine ale Atlantidei acoperite de apele oceanului. Dar cel care a reuşit să reconstituie istoria şi catastrofa Atlantidei a fost un om politic american, Ignatius Donnelly (1831-1901), într-o carte publicată în 1882: *Atlantis, the Antedeluvian World / Atlantida, lumea antediluviană*, de la care începe atlantologia modernă, cu „revelaţiile" şi anchetele ei interminabile. Pentru Donnelly, Atlantida era centrul unui imperiu mondial, la fel Anglia vremii sale. Sistemul colonial din secolul al XIX-lea era astfel proiectat într-un trecut foarte îndepărtat. Din fericire, căderea Imperiului britanic a fost mai puţin dramatică decât scufundarea Atlantidei. Se poate spune, prin comparaţie, că englezii au avut noroc.

Problemă istorică şi geologică? Da, în aparenţă, dar în realitate mai degrabă un simbol: simbolul căderii brutale şi definitive a unei civilizaţii. A crede în Atlantida înseamnă, în sens mai larg, a fi pătruns de precaritatea omului şi a

creaţiilor sale, şi aceasta concordă cu puţina încredere acordată în preajma anului 1900 stabilităţii crustei terestre.

Să revenim la Pierre Termier şi la îndrăgitele sale catastrofe geologice. Într-o conferinţă prezentată la sfârşitul lui 1912 şi publicată în 1913 sub titlul *Atlantida*, el se declara foarte satisfăcut că „de un mic număr de ani încoace, ştiinţa a revenit asupra Atlantidei.” Pe cuvânt de geolog, el dădea asigurări că totul era riguros adevărat, că, într-adevăr „o vastă regiune, continentală sau alcătuită din insule mari, se scufundase la vest de coloanele lui Hercule.” El făcea caz de o întreagă succesiune de certitudini: „certitudinea că au survenit imense prăbuşiri în urma cărora au dispărut insule şi chiar continente; certitudinea că unele din aceste prăbuşiri sunt de dată recentă, din era cuaternară, şi că în consecinţă au putut fi văzute de om; certitudinea că unele au fost bruşte, sau în orice caz foarte rapide”. Geologii nu se mai puteau îndoi de „dispariţia aproape instantanee a unei bucăţi de continent, a unui lanţ de munţi, a unei mari insule, într-o genune de mai multe mii de metri adâncime11. Geologia adopta un ton profetic: „Mă gândesc la ultima seară a Atlantidei, căreia îi va semăna poate ultima seară, « seara cea mare », a omenirii.”

Atlantida singură era o catastrofă. Mai multe Atlantide formau deja o teorie catastrofică, o istorie presimţită a fi jalonată de catastrofe. Şi iată continentul austral Gondwana imaginat de Suess, Lemuria, în Oceanul Indian, propusă de zoologul englez Philip Sclater (1829-1913) şi, bineînţeles, o eventuală Pacifidă, sau mai curând fabulosul continent Mu, cercetări căruia americanul James Churchward (1852-1936) îi va consacra întreaga sa viaţă. Aventurile ştiinţifice ale lui Churchward, de o erudiţie spectaculoasă şi încâlcită, de la un capăt la celălalt al lumii, ne interesează mai puţin. Să ne oprim doar la concluziile înscrise în cartea *The Lost Continent of Mu / Dispărutul continent Mu*, apărută în 1931. Este revelaţia existenţei unui vechi continent în mijlocul

Pacificului actual. Întinzându-se pe cinci mii de mile de la răsărit la apus şi pe trei mii de mile de la nord la sud, el ar fi avut o suprafaţă de vreo patruzeci de milioane de kilometri pătraţi, comparabilă cu a Asiei, sau de patru ori cea a Europei. Populaţia sa atinsese şaizeci şi patru de milioane de locuitori (nimic nu-i scapă acestui admirabil erudit). Ajunsă la apogeu cu cincizeci de mii de ani în urmă, civilizaţia Mu se găseşte la originea tuturor celorlalte civilizaţii împrăştiate pe continentele actuale. Ea a pierit acum şaisprezece sau douăzeci şi cinci de mii de ani, victimă a unui cataclism de factură „super-atlantă" - dacă putem spune aşa. Continentul s-a scufundat ca urmare a cutremurelor de pământ, iar invazia mării a pecetluit opera distructivă. Oceanul Pacific (ironie a numelui!) se născuse.

S-a găsit aşadar mecanismul - pur geologic - al succesiunii civilizaţiilor, explicaţia eternelor reîntoarceri. O istorie de „tip atlant" era în curs de constituire. Ea a fost formulată până în ultimele sale consecinţe imaginabile într-o povestire Publicată în 1910. Este Eternul Adam, lucrare atribuită lui Jules Verne, dar scrisă, poate, sau numai remaniată, după moartea acestuia, de fiul său Michel Verne (1861-1925). Aflăm aici că, într-o zi oarecare din mileniul al treilea, toate continentele s-au scufundat; în acelaşi timp s-a înălţat vechiul fund al Oceanului Atlantic, devenit noul - şi unicul - continent. Pe acesta s-au instalat vreo treizeci de naufragiaţi (singurii supravieţuitori din întreaga omenire). Ei încearcă să se adapteze noului mediu şi să salveze realizările civilizaţiei. Operaţiunea de supravieţuire reuşeşte, dar în acelaşi timp se Produce o inevitabilă degradare intelectuală. Omul se întoarce la barbarie, la animalitate; vor trebui milenii pentru ca evoluţia să-şi reia cursul şi douăzeci de mii de ani pentru a atinge un nivel comparabil cu al nostru.

Schema se precizează. Civilizaţia actuală a fost precedată de civilizaţia atlanţilor, înghiţită în urmă cu vreo douăzeci de mii de ani, şi va fi urmată, după prăbuşirea ei,

de o altă civilizaţie. Şi cine poate şti dacă trecutul imemorial sau un viitor îndepărtat nu ascund un lanţ perpetuu de sfârşituri ale lumii şi de noi începuturi? Istoria Atlantidei ne pune în faţă eterna reîntoarcere a omenirii.

Marea la Paris

Ridicarea mării se prezenta ca un complement interesant al scufundării solului. Eroziunea îndeplinindu-şi opera, uscatul se aplatizează, facilitând astfel invazia mării.

„În nordul Franţei - explica Flammarion - falezele se retrag cu aproape doi metri pe an” şi, în acest ritm, „marea va ajunge la Tuileries în optzeci şi cinci de mii de ani.” Mai este mult până atunci, dar o denivelare bruscă de câteva zeci de metri ar determina acoperirea imediată a Parisului. Articolul lui Flammarion, publicat în *Je sais tout* (1905), era de altfel ilustrat cu un desen foarte realist al lui H. Lanos intitulat *Potopul la Paris. Opera pe fundul mării*.

În fapt, parizienii şi-au avut micul lor potop; în ianuarie 1910, capitala lor se afla sub ape. Vinovată nu era marea, ci Sena, al cărei nivel atinsese opt metri şi jumătate. După cutremurele de pământ din vara precedentă şi chiar înaintea vizitei - aşteptată şi temută - a cometei Halley, locuitorii Parisului gustară fără prea mare plăcere surprinzătoarea transformare a oraşului lor într-un fel de Veneţie. Flammarion le susţinea moralul în maniera sa personală: „Dacă, dintr-o cauză geologică oarecare, solul s-ar lăsa cu treizeci de metri, marea ar ajunge la Paris. Lăsându-se cu patruzeci de metri, marea capitală ar fi complet inundată.”

O invazie generală a mării putea fi consecinţa unei deplasări a axei globului. Anumite dezechilibre (încreţirea scoarţei, de exemplu, după Marcel Bertrand) ar putea să provoace o astfel de dereglare. S-au propus asemenea

explicaţii pentru cataclisme precum Potopul sau sfârşitul Atlantidei (al Atlantidelor).

Acumularea de gheaţă în calotele polare devenea preocupantă. Un nou Potop în perspectivă? Pentru scriitorul italian Emilio Salgari (1862-1911) oamenii anului 2000 trăiau deja cu teama unui potop iminent (*Le Meraviglie del Duemila / Minunile anului 2000*, 1907). Gheţurile Polului Sud, ajunse la o grosime de treizeci şi şapte de kilometri (!) pe o suprafaţă egală cu cea a Americii de Nord, erau pe cale să dezechilibreze planeta. Fenomen analog celui de acum douăzeci şi cinci de mii de ani când calota de gheaţă a Polului Nord acţionase în mod similar, provocând vechiul Potop. Era reluarea - în termenii unui pericol iminent - a frumoasei mecanici puse la punct de Adhemar. Cât despre noul Potop, se prevedea că în jur de trei cincimi din apele planetei se vor revărsa către emisfera nordică. Continentele vor fi inundate, în timp ce mările australe se vor retrage, lăsând locul unor noi continente.

Sub titlul *The Great Glacial Deluge and its Impending Recurrence / Marele potop de gheaţă şi revenirea lui iminentă*, Leon Lewis, om de ştiinţă englez, a publicat o analiză consacrată aceleiaşi probleme. Concluziile sale nu erau deloc încurajatoare. Gheţurile acumulate la Polul Sud ameninţau să se desprindă. Consecinţă previzibilă: ridicarea şi răcirea apelor oceanice. Gheţari imenşi vor urma traseul curenţilor marini până în dreptul coastelor europene. Potopul de gheaţă ce va urma va distruge practic toată viaţa organică de pe continentul nostru, care va fi acoperit în mare parte (iar Franţa în întregime) cu un strat de apă. Acestea se puteau întâmpla oricând. *Le Journal des voyages / Jurnalul călătoriilor* publica în numărul său din 19 ianuarie 1902, sub titlul *„Sfârşitul lumii. Potopul de gheaţă”,* o lungă recenzie a cărţii lui Lewis. Pe copertă, turnul Eiffel se năruia sub presiunea maselor de gheaţă.

Fig 15: Potopul de gheaţă
(*Journal des Voyages et des aventures de terre et de mer*, 19 ianuarie 1902)

Evenimentul atât de temut se produse în fine în 1907. Europa fu inundată, cei câţiva supravieţuitori salvându-se în Algeria, unde începură să clădească o nouă civilizaţie. Mai târziu, marea se retrase, permiţând vizitarea ruinelor Parisului (pentru mai multe amănunte, vezi Emile Solari, *La Citi rebatie / Oraşul reclădit*, 1907).

Otrăvire şi epidemie

Ar fi posibil ca omenirea să piară otrăvită? După Matthew Phipps Shiel (1865-1947) o astfel de soluţie putea fi luată în

considerare, cel puţin în ficţiunea literară. Romanul său *The Purple Cloud / Norul purpuriu* (1901) povesteşte cum omenirea a sucombat ca urmare a unei emanaţii misterioase, probabil de origine vulcanică (Shiel a fost, în felul său, un profet: este ceea ce se va întâmpla în Martinica, din fericire într-un cadru limitat). Eroul povestirii, singurul supravieţuitor al unei expediţii polare, se regăseşte într-o lume absolut pustie, presărată cu cadavre. Unic stăpân al globului, el începu să-l străbată luminându-şi nopţile solitare cu spectacolul oraşelor în flăcări, înainte să descopere, în fine, o tânără supravieţuitoare. Istoria putea reîncepe, urmând reţeta verificată, cu un nou Adam şi o nouă Evă.

Mai clasic - dar ducând în acelaşi punct - era recursul la epidemie, provocată de preferinţă de o maladie necunoscută şi deci imposibil de combătut. Jack London (1876-1916) a reluat tema în romanul său *The Scarlet Plague*, publicat în 1913. Ciuma purpurie, cu acţiune foarte rapidă - ea ucide în medie într-o oră - şi extrem de contagioasă, pune stăpânire pe omenire în anul 2013. O populaţie de opt miliarde este redusă rapid la câteva zeci de persoane. Civilizaţia se năruie, omul uită aproape complet de vechile sale cuceriri ştiinţifice şi tehnologice, natura sălbatică îşi reintră în drepturi invadând spaţiile părăsite de vechiul stăpân. Şaizeci de ani după dezastru, toată populaţia terestră se ridică la abia trei sau patru sute de locuitori. Sunt puse în cauză fragilitatea şi superficialitatea civilizaţiei noastre. Ordinea socială şi morala vor fi dispărut înaintea cristalizării unei noi ordini tribale, de tip preistoric. Istoria reîncepe: simplă repetare - fără memorie - a celei deja trecute. Inutilitate flagrantă a oricărui efort uman.

Epidemia era desigur un simbol, simbolul unei civilizaţii bolnave, în pragul ruinei, al descompunerii; precum în

nuvela lui Thomas Mann (1875-1955) publicată în acelaşi an, *Der Tod in Venedig*[27].

Atenţie la traversarea spaţiului

Fricile şi simbolurile de natură geologică au avut în epocă un corespondent în fricile şi simbolurile de provenienţă cosmică. Asistăm în jurul anului 1900 la un transfer masiv al angoasei sociale asupra obiectelor şi pericolelor situate în spaţiu.

Afacerea cea mai cunoscută este marea panică provocată de trecerea cometei Halley în 1910; cazul acesta ilustrează explozia neliniştilor acumulate treptat şi favorizate, în acelaşi timp, de vechile frici şi superstiţii, de teoriile ştiinţifice şi de popularizatorii lor, de ficţiunea literară, totul în climatul de nervozitate caracteristic acestor ani[28].

Astronomii, asemeni confraţilor lor geologi, redeveniseră destul de sensibili la ideea şocului, a accidentului. Dacă mecanica sistemului solar părea ireproşabilă, nimic nu împiedica în schimb un astru străin să dea năvală şi să perturbe tot sistemul. Părea chiar probabil că o asemenea întâlnire trebuie să aibă loc într-o zi, la vreo intersecţie de drumuri cosmice, o dată ce Soarele, planetele, stelele şi toate celelalte corpuri cereşti vagabondează fără încetare prin spaţiul infinit.

Atunci, consecinţele previzibile nu aveau nimic îmbucurător. Astrul străin - probabil un soare stins - putea să aleagă între diferite procedee: să lovească Pământul din plin (inutil să detaliem consecinţele), să se contopească cu Soarele

---

27 Moartea la Veneţia, trad. rom. de Alexandru Philippide, Lazăr Iliescu Şi Alice Voinescu, Editura Sfinx-V, R., Cluj-Napoca, 1991

28 Pentru mai multe amănunte, vezi, de acelaşi autor, L'Exploration imaginaire de l'espace.

(creşterea considerabilă a temperaturii, Pământul pârjolit), să deregleze prin forţa sa de atracţie orbitele planetare (schimbarea condiţiilor climatice, dispariţia vieţii), sau, trecând, prin apropierea Pământului, să producă, prin aceeaşi forţă de atracţie, catastrofe naturale (seisme, maree gigantice) putând să modifice considerabil condiţiile de viaţă. John Ellard Gore (1845-1910), astronom britanic, îşi sfătuia colegii să scruteze cu atenţie „periferia" sistemului solar pentru a anunţa „la timp" apropierea căpcăunului cosmic.

Dacă Soarele stins, venit de aiurea, era o simplă ipoteză, Cometa, în schimb, şi-a reluat vechiul rol de vedetă. Un „nimic vizibil", într-adevăr, dar pentru unii astronomi de la 1900 ea însemna deja mai mult de atât. Dacă nucleul dur era desconsiderat (fără a fi scos cu totul din cauză), frica de cometă s-a transferat integral asupra „cozii" acesteia. Nucleul era doar un punct; coada avea în schimb dimensiuni considerabile: zeci şi chiar sute de milioane de kilometri. Nimic mai plauzibil deci decât trecerea Pământului prin coada unei comete. Caz în care totul depinde de compoziţia chimică a acesteia. Bogată în oxid de carbon, ea ne-ar lua oxigenul asfixiindu-ne. Dacă, în schimb, ar răpi azotul din atmosfera terestră, surplusul de oxigen ar duce la un exces al funcţiilor vitale (agitaţie, pe urmă delir şi nebunie), cu acelaşi rezultat, dispariţia vieţii.

Ceea ce surprinde la începutul secolului nostru este ambiguitatea savanţilor, a discursului lor ştiinţific şi mai ales a operei lor de popularizare. Pentru Flammarion, sfârşitul lumii printr-un accident provocat de cometă rămâne în continuare improbabil; dar după 1900 şi până la marea afacere din 1910, el s-a complăcut în a se juca cu efectele posibile ale unei catastrofe. Într-un articol cu titlul *Sfârşitul lumii*, publicat în revista *Je sais tout* (1905) şi destinat unui public larg, el întocmeşte un veritabil inventar al consecinţelor posibile ale întâlnirii cu o cometă. Faptele sunt aceleaşi ca în *Sfârşitul lumii* din 1894, dar spiritul pare

diferit, accentul deplasându-se spre catastrofă. Bombardament al scoarţei terestre, incendierea atmosferei, asfixie, dementă generală, nimic nu lipseşte. Publicul îşi va aduce aminte.

Colegul german al lui Flammarion, Wilhelm Meyer (1853-1910), a făcut acelaşi joc într-o carte consacrată în mod special sfârşitului lumii şi catastrofelor cosmice (*Der Untergang der Erde und die kosmischen Katastrophen*, 1902). După lectură, e greu să-ţi dai seama dacă autorul considera improbabil, posibil sau iminent un accident cosmic de mare anvergură. Lista era în orice caz bogată, amestecând comete şi tot soiul de corpuri cosmice susceptibile să ne lovească globul. Un meteorit mare ar provoca de exemplu incendierea atmosferei, seisme, inundaţii, modificarea axei terestre, ruperea scoarţei şi explozia consecutivă întâlnirii mării cu focul central, răcire datorată prafului ce ar filtra radiaţia solară. Căzând în mare, el ar declanşa fără îndoială un potop. La fel şi dacă pe Pământ ar ajunge mase de gheaţă de proveniență cosmică... etc, etc.

Ficţiunea literară luă în stăpânire posibilităţile oferite de astronomie răspândind şi mai mult imaginea unui spaţiu cosmic prea puţin sigur, în care orice catastrofa putea surveni de la o zi la alta. Capodopera şi modelul genului rămâne povestirea lui H. G. Wells, *The Star / Steaua*, publicată în 1897, care prezice într-un mod foarte amănunţit şi mai ales ştiinţific efectele asupra globului nostru ale trecerii unui astru străin prin sistemul solar (creşterea temperaturii, inundaţii, maree imense, erupţii, seisme, scufundări ale uscatului). Pe urmele lui Wells, o întreagă literatură a catastrofelor cosmice şi-a imaginat situaţiile cele mai diverse, mergând în cazurile extreme (puţin numeroase, de altfel) până la aneantizarea omenirii şi a vieţii terestre.

Cosmosul era în măsură - cel puţin în ficţiunea literară - să ofere o diversitate remarcabilă de orori. Invazie marţiană

(H. G. Wells, Războiul lumilor), potop provocat de un nor cosmic (Garrett Serviss, *The Second Deluge / Al doilea Potop*, 1911), traversarea catastrofică a unor „centuri toxice” (J. H. Rosny aine, *La Force Mysterieuse / Forţa misterioasă*, 1913, Arthur Conan Doyle, *The Poison Belt / Centura otrăvită*, 1913), fără a mai vorbi de tot soiul de ciocniri cu comete sau aştri vagabonzi. Totul din belşug. Se putea întâmpla orice: sabia lui Damocles atârna ameninţătoare.

Într-un astfel de climat, alarmele „reale” au produs, nu încape îndoială, un maximum de efect. Pe 13 noiembrie 1899 anumite persoane au aşteptat sfârşitul lumii, sau cel puţin un accident cosmic considerabil, după ameninţarea formulată de astronomul Rudolf Falb (1838-1903); în acea zi, cometa Tempel trebuia să întâlnească Pământul. Să precizăm, dacă mai este nevoie, că întâlnirea nu s-a produs.

Dar marea afacere a fost cea din mai 1910, dată la care Pământul trebuia, după toate calculele astronomice, să traverseze coada cometei Halley. Majoritatea astronomilor - inclusiv Flammarion - insistau de altfel asupra imposibilităţii unei acţiuni a materiei cometare, extrem de rarefiată, asupra densei atmosfere terestre. Prea târziu, răul era deja făcut. Cometa şi gazul ei mortal, cianogenul, ce urma să otrăvească omenirea, concentraseră deja toate predispoziţiile maladive ale unei societăţi pradă angoaselor sale.

Aşteptare îngrozită, comportamente aberante (inclusiv sinucideri), convingerea anumitor astronomi că „ceva” trebuia să se petreacă, toate s-au risipit în dimineaţa zilei de 19 mai, când s-a impus constatarea că nu se petrecuse nimic, absolut nimic. Nici nu s-a ştiut măcar dacă Pământul traversase sau nu coada cometei. Ridicolul a fost pe măsura ameninţării invocate.

Dar, după exemplul Cometei, ridicolul nu ucide. Chiar dacă, după nefericita aventură din 1910, prestigiul i s-a

diminuat, Cometa rămase şi rămâne mereu o ameninţare privilegiată care este agitată din când în când cu plăcere.

Ceilalţi

Mai exista apoi şi biologia. Numeroase specii dispăruseră pentru a lăsa locul unor specii noi. Scenariul acesta se repetase de mai multe ori în cursul istoriei Pământului. Omul va face excepţie sau, o dată ajuns la capătul evoluţiei sale, se va da la o parte din calea *Celuilalt*?

Teoria lui Darwin conţinea o anumită ambiguitate: sensul evoluţiei viitoare rămânea indescifrabil. Într-o primă fază s-au preferat soluţiile optimiste. Către 1900 situaţia s-a schimbat.

Două erau mai ales posibilităţile analizate: transformarea omului într-o fiinţă ce nu va mai fi om, sau triumful unei noi specii asupra unei omeniri muribunde.

Naturalistul englez Thomas Henry Huxley (1825-1895), discipol al lui Darwin, a devenit apostolul unui transformism ce nu semnifica obligatoriu progres. Modificările biologice - explica el în volumul de eseuri *Evolution and Ethics / Evoluţie şi etică* - nu prezintă nici o finalitate superioară. Evoluţia speciei umane va continua, dar ea nu implică o ameliorare morală sau socială. În „pesimismul său cosmic”, Huxley aproape că era dispus să recurgă la bunele oficii ale Cometei, şi să termine astfel o dată pentru totdeauna. El a fost îndrumătorul de conştiinţă al tânărului Wells, care va avea la rândul său acelaşi rol pentru generaţia de la 1900.

Iar acum, priviţi-l pe descendentul nostru, omul anului 1 000 000, imaginat de Wells în 1893. Cu capul său mare (dezvoltarea inteligenţei) şi corpul redus la un sistem de tentacule (simplificarea funcţiilor biologice), el seamănă izbitor cu o caracatiţă. Un caricaturist de la Punch i-a înfăţişat pe viitorii stăpâni infirmi ai Pământului pe cale să

plonjeze într-o baie nutritivă (lipsiţi de abdomen, ei nu se puteau hrăni altfel).

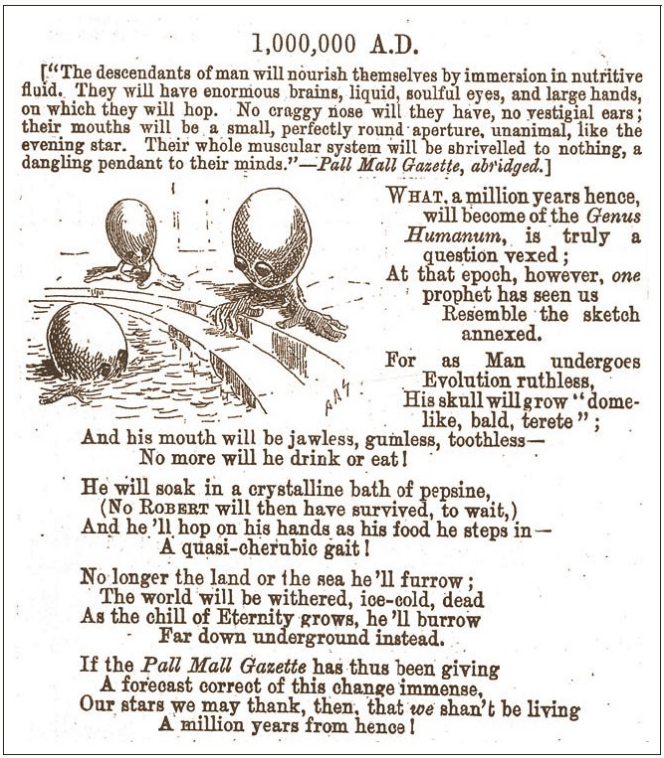

1,000,000 A.D.

["The descendants of man will nourish themselves by immersion in nutritive fluid. They will have enormous brains, liquid, soulful eyes, and large hands, on which they will hop. No craggy nose will they have, no vestigial ears; their mouths will be a small, perfectly round aperture, unanimal, like the evening star. Their whole muscular system will be shrivelled to nothing, a dangling pendant to their minds."—*Pall Mall Gazette, abridged.*]

WHAT, a million years hence,
will become of the *Genus Humanum*, is truly a
question vexed;
At that epoch, however, *one*
prophet has seen us
Resemble the sketch
annexed.

For as Man undergoes
Evolution ruthless,
His skull will grow "dome-
like, bald, terete";

And his mouth will be jawless, gumless, toothless—
No more will he drink or eat!

He will soak in a crystalline bath of pepsine,
(No ROBERT will then have survived, to wait,)
And he 'll hop on his hands as his food he steps in—
A quasi-cherubic gait!

No longer the land or the sea he 'll furrow;
The world will be withered, ice-cold, dead
As the chill of Eternity grows, he 'll burrow
Far down underground instead.

If the *Pall Mall Gazette* has thus been giving
A forecast correct of this change immense,
Our stars we may thank, then, that *we* shan't be living
A million years from hence!

Fig 16: Omul anului 1000000
(*Punch*, 25 noiembrie 1893)

Priviţi de asemenea, în perspectiva aceluiaşi Wells, o altă variantă, cea a anului 802 701 (Maşina timpului), cu diviziunea, iniţial socială dar devenită biologică datorită evoluţiei, dintre Eloii plăpânzi şi imbecili şi Morloci, pocitanii subterane viclene şi crude. Ei sunt nepoţii noştri. Lucrurile încep să devină mai rele decât sfârşitul lumii pur şi simplu.

Din mariajul între darwinism şi astronomie se născură alţi monştri, extratereştri (marţieni mai ales), care au adus propria lor soluţie la sfârşitul lumii noastre. Trebuie să-l citäm încă o dată pe Wells cu invazia sa marţiană (Războiul

lumilor). Dar marţienii aceştia, care de altfel seamănă în mod straniu cu omul anului 1 000 000, ce altceva sunt ei decât noi înşine, imaginea viitorului nostru degradat, dezumanizat? La fel ca furnicile umane supra-specializate sau oamenii-furnici de pe Lună?

Să fi intrat omul în ultima fază a istoriei sale? H. G. Wells a ridicat cu curaj această problemă în eseul său *The Extinction of Man / Dispariţia omului*, publicat în 1894. El constata că de fiecare dată înflorirea unei specii a fost urmată îndeaproape de prăbuşirea ei. Să privim cu atenţie în jur încercând să-l găsim pe cel care ne spionează, gata să profite de prima noastră slăbiciune. Furnicile, poate? De ce nu? În masă, în societate, ele sunt departe de a fi inferioare oamenilor. În plus, numărul, solidaritatea, simţul de organizare ar putea să le asigure într-o zi o anumită superioritate în faţa noastră.

În *The Empire of the Ants* (1905)[29] Wells a explicat cum nişte furnici inteligente au pornit din Amazonia la cucerirea globului. Pentru moment, ele se ocupau cu consolidarea imperiului lor în regiune, dar era de presupus că în jurul anilor 1950 sau 1960 vor descoperi Europa. După care, rămâne de văzut...

Şi dacă evoluţia va duce, pe termen lung, mult mai departe, spre un Pământ complet nelocuibil pentru formele actuale de viaţă - oameni, furnici şi toate celelalte - în beneficiul unui alt regn, încă nebănuit? Această stranie ipoteză face obiectul unei povestiri a lui J. H. Rosny aine: *La Mort de la Terre / Moartea Pământului*, publicată în 1910. Iată cum trebuia să se petreacă marea metamorfoză a vieţii:

„De cinci secole, oamenii nu mai ocupau pe planetă decât nişte insuliţe derizorii... În epoci foarte îndepărtate, în primele secole ale erei radioactive, se semnala deja

29 „Împărăţia furnicilor", trad. rom. de Victor Kernbach şi C. Vonghizis, în H. G. Wells, Opere alese, vol. IV, Editura Tineretului, Bucureşti, 1965.

descreşterea apelor... Au venit apoi marile catastrofe. S-au produs modificări extraordinare ale solului; uneori cutremurele de pământ distrugeau într-o singură zi zece sau douăzeci de oraşe şi sute de sate; s-au format noi lanţuri muntoase, de două ori mai înalte decât anticele masive ale Alpilor, Anzilor sau Himalayei; apele secau de la un secol la altul... În cincisprezece milenii, populaţia terestră a scăzut de la douăzeci şi trei la patru miliarde de suflete... Mările, retrase în abisuri, nu mai ocupau decât un sfert din suprafaţa globului; marile fluvii şi marile lacuri dispăruseră; munţii se ridicau pretutindeni, imenşi şi funebri. Planeta sălbatică apăru astfel din nou - dar dezgolită!... De altminteri, fenomenele seismice continuau să modifice forma ţinuturilor şi să distrugă oraşele. După treizeci de mii de ani de luptă, strămoşii noştri au înţeles că mineralul, învins vreme de milioane de ani de plantă şi animal, îşi lua o revanşă definitivă... Apoi, catastrofele au reînceput. Pământurile locuibile se retrăseseră şi mai mult. Şi acum vreo treizeci de mii de ani, avură loc schimbările supreme: omenirea se găsi redusă la câteva teritorii risipite pe Pământul devenit din nou vast şi înfricoşător ca în primele timpuri...”

Responsabilitatea dezastrului biologic nu revenea de altfel doar forţelor cosmice. Omul însuşi „a fost în bună măsură distrugătorul vieţii. Pădurile au murit împreună cu nenumăraţii lor locuitori, toate animalele au fost exterminate sau degradate. Şi a existat o vreme când energiile subtile şi mineralele obscure păreau a fi şi ele sclave... Însăşi această frenezie anunţa moartea Pământului... moartea Pământului pentru Regnul nostru.”

Învingătorii omului, succesorii săi, aparţineau unei vieţi cu totul noi: regnul mineral. Sunt Feromagnetalii, fiinţe metalice, avându-şi originea îndepărtată în industria umană şi prosperând pe un Pământ tot mai pustiu.

Furnici sau feromagnetali? Sau poate tot omul, după formula Eloilor şi a Morlocilor, care va fi, sub o înfăţişare nouă

şi cu un suflet nou, propriul său succesor? Biologia lăsa toate căile deschise, atât pentru lucrurile cele mai bune, cât şi pentru cele mai rele.

„Pericolul galben”

Câţiva ani înaintea primului război mondial, s-a produs un eveniment decisiv: japonezii şi chinezii, adică galbenii, au invadat Europa. Nepregătite şi lipsite de simţul solidarităţii, statele europene au căzut unul după altul. Singurul conştient de „pericolul galben”, împăratul german Wilhelm al II-lea a încercat să organizeze o alianţă europeană şi să reziste împotriva invadatorului. Bătălia a fost însă pierdută. Kaiserul a căzut pe câmpul de onoare iar continentul european a fost redus la sclavie.

Căpitanul Danrit (Emile Driant, 1855-1916) relatează această poveste în cartea sa *L'Invasion jaune / Invazia galbenă* (1905-1906, nouă ediţie 1909). Precedată şi urmată de invazii similare în *The Yellow Danger / Pericolul galben*, roman publicat de M. P. Shiel în 1898, şi în *La Guerre infernale / Războiul infernal* de Pierre Giffard, ilustrat de Robida (1908). Idee larg răspândită: în Sfârşitul lumii, Flammarion considera că viitorul va aduce triumful rasei galbene: „Chinezii, în număr de un miliard, invadaseră pe nesimţite toată Europa occidentală. Amestecaţi cu rasa anglo-saxonă, ei au dat naştere într-un fel unei noi specii umane.” Lucrurile erau deci hotărâte, nu s-ar fi crezut totuşi că ele se vor întâmpla atât de curând.

Pe la 1900, pericolul galben era deja o obsesie. Europenii care se purtau cu chinezii ca nişte stăpâni se temeau fără îndoială de revanşa celor pe care-i umiliseră. Considerat inepuizabil, „rezervorul uman” al Extremului Orient stârnea frica. Evenimentul spectaculos a fost desigur victoria Japoniei în războiul împotriva Rusiei (1904-1905). Era de

neconceput, dar adevărat. O naţiune asiatică victorioasă în faţa unei mari puteri europene. Încotro se îndrepta lumea? Sfârşitul era oare iminent?

În 1904, un renumit savant francez, fiziologul Charles Richet (1850-1935), viitor laureat al premiului Nobel, o spunea deschis: „Dacă s-ar întâmpla în istorie acest lucru absurd şi inadmisibil, nimicirea sau dominarea rasei albe de către rasa galbenă, ar fi un cataclism de o gravitate egală cu cele mai teribile fenomene meteoritice care ne-ar putea devasta planeta: căci însuşi destinul viitor al omului ar fi compromis. Pagodele, caricaturile şi limbile monosilabice ar înlocui splendida noastră civilizaţie ariană şi aceasta ar însemna începutul întoarcerii la animalitate.” Fapt ce seamănă în mod straniu cu un veritabil sfârşit al lumii!

Şi cum orice sfârşit al lumii presupune în acelaşi timp reînnoire, Jean Finot îi dădea următorul răspuns lui Charles Richet: „Orgoliul nemăsurat ne face să supraapreciem valoarea civilizaţiei noastre şi să-i plângem prematur pierderea... Cine ştie dacă acolo [în Asia] aceasta nu va evolua de o asemenea manieră încât triumful ei printre noi să se impună ca o binefacere filozofică şi socială! Iar dacă vechea lume putredă va muri într-adevăr, poate că aceasta va însemna doar dreptate şi ispăşirea greşelilor comise!” (Dezbatere publicată în *La Revue*, martie 1904.)

Dreptate sau nu, ameninţarea exista în spirite. *Je sais tout* titra la 15 februarie 1905: Pericolul galben. Autorul articolului (care semna foarte discret XXX...) ştia absolut totul pe această temă, bazându-se pe documente: Japonia pregătea invadarea Indochinei franceze, ofiţerii chinezi „intenţionează să se debaraseze de străinii albi şi elaborează chiar un plan de cucerire a Europei”, se pregătea un masacru general al europenilor, societăţi secrete puneau la punct planuri de invazie, o broşură prezenta deja în avanpremieră şi în termeni apocaliptici intrarea galbenilor în Paris: „Pe toate ferestrele Luvrului ies limbi de foc, Place de la Concorde este înconjurată de

flăcări, mormane de cadavre plutesc pe Sena în valurile de noroi şi sânge”; în acest decor, iată intrarea triumfală în capitala franceză a celor doi împăraţi, al Chinei şi al Japoniei, iar la picioarele lor, în lanţuri, împăraţii Germaniei şi Rusiei (slavă Domnului, Kaiserul a supravieţuit, dar în ce hal!).

Fig 17: Defilarea Galbenilor la Paris: Ţarul şi Kaiserul prizonieri (*Je sais tout*, 15 martie 1905)

„Ameninţarea” chino-japoneză îi fu de mare folos lui Wilhelm al II-lea. Obsedat de pericolul galben şi nepierzând nici o ocazie pentru a-l denunţa, el sfârşi prin a deveni un fel de erou. Artist potenţial, Kaiserul şi-a consacrat orele de

reverie unui tablou alegoric, reprezentând marea confruntare dintre rase. Tablou foarte admira: de fanaticii pericolului galben, cel puţin pentru conţinutul său elocvent, dacă nu pentru calităţile propriu-zis artistice (Kaiserul, ca şi Hitler de altfel, nu figurează în nici un dicţionar de pictură).

Perseverenţa i-a fost recompensată. Un general german, contele von Waldersee (1832-1904), a fost numit în 1900-1901 în fruntea trupelor internaţionale trimise în China să combată revolta „Boxerilor.” S-au petrecut lucruri ciudate cu acest prilej: francezi şi germani au fraternizat celebrând împreună victoria împotriva „pericolului galben”. Gata cu certurile de familie dintre albi. Alsacia, da, dar mai întâi China: era mai urgent

Ciudată, într-adevăr, istoria aceasta a pericolului galben. Pericol la fel de imaginar ca şi cel marţian. El putea fi explicat, în parte, printr-un complex de culpabilitate faţă de rasele ne-albe. Dar în acelaşi timp galbenii - la fel ca şi marţienii - ilustrau sentimentul de nesiguranţă provocat de eşecurile societăţii şi ale civilizaţiei „albe”.

Pentru a încheia povestea: Wilhelm al II-lea a ratat ocazia de a fi martirizat de către galbeni, fapt poate regretabil dacă avem în vedere succesiunea evenimentelor. Căpitanul Danrit a căzut eroic la Verdun, ucis de soldaţii celui pe care îl admirase atât de mult.

Anticristul

Escatologia creştină a avut şi ea de câştigat de pe urma spaimelor de la 1900. Mişcările milenariste erau în plin avânt. Scriitori şi filozofi s-au pus la rândul lor la curent cu Apocalipsa conform Bibliei.

Anticristul este titlul unei lucrări a filozofului rus Vladimir Soloviov (1853-1900), publicată în 1900 în culegerea *Trei conversaţii*. După Soloviov, istoria se apropie de sfârşit.

Acest lucru este demonstrat tocmai de progres („Cred că progresul, vreau să spun progresul vizibil, accelerat, este întotdeauna un simptom al sfârşitului”). Pământul îmbătrâneşte, „peste tot pare a domni ca un fel de nelinişte, ca un fel de presimţire a catastrofei”.

Secolul al XX-lea va vedea ultimele mari războaie. Japonia va ocupa China, apoi, împreună cu aceasta, Indochina, Asia Centrală, Rusia, Germania, Franţa. Jugul mongol va dura o jumătate de secol (foarte gravă, această maladie galbenă! Iar Soloviov nu a trăit să vadă victoria japoneză din 1905, care i-ar fi întărit - dacă mai era nevoie - convingerile). Eliberarea va veni o dată cu constituirea, în secolul al XXI-lea, a Statelor Unite ale Europei.

Până aici, nimic deosebit: invazie galbenă, stat mondial, sunt teme privilegiate ale epocii. Dar tocmai pornind de aici lucrurile se schimbă radical. În secolul al XXI-lea, Anticristul îşi va face apariţia. Se va asista - şi aici filozoful urmează îndeaproape Scriptura - la edificarea unei monarhii universale, la prăbuşirea ei, apoi la venirea împărăţiei lui Cristos pentru următorii o mie de ani. În secolul al XXI-lea, deci practic mâine...

Nu era science-fiction, ci un eseu cât se poate de filozofic. „Sfârşitul de pe urmă al istoriei lumii, Omul-Dumnezeu, este pe cale să devină realitate”, proclama Soloviov la capătul unei analize a perfecţionărilor succesive ale spiritului uman. Omul o dată desăvârşit, nu-i mai rămânea decât să se contopească cu divinitatea.

De la filozofie la literatură: în 1907 apărea romanul *Lord of the World / Stăpânul lumii*, scris de Robert Hugh Benson. Influenţat sau nu de Soloviov, era vorba de istoria - situată tot în secolul al XXI-lea - a bătăliei decisive dintre Anticrist şi Cristos, totul terminându-se cu sfârşitul lumii şi împlinirea Scripturilor.

Omul începe să se joace cu Pământul

Emanaţii mortale, prăbuşiri catastrofice, comete malefice, noi potopuri, monştri gata să ne ia locul sau să ne aservească, „galbeni” agresivi, Anticrist, toate aceste spaime trebuie interpretate literal, sau mai degrabă ca metafore ale unui rău mai apropiat, mai real? Frica îşi găsea sursele într-altă parte, sau cu precădere în interiorul unei societăţi în criză, în incertitudinea prezentului şi, mai ales, a viitorului?

A pune întrebarea înseamnă a-i da deja un răspuns. Nu se dereglaseră nici sistemul solar şi nici echilibrul ecologic terestru, ci maşinăria socială, sau în orice caz încrederea omului, a omului occidental în buna funcţionare a acestei maşinării. Relele venite de aiurea erau în primul rând simboluri traductibile în limbaj uman şi social. Răul era în noi. El emana din dezechilibrele societăţii tehnologice. Cetatea nu era asediată, ci ameninţată din interior.

Monştrii care ne vor lua locul sunt oamenii de mâine, poate că deja oamenii de azi. Este omul cu adevărat capabil să se autodistrugă? Iată marea întrebare care începe să se pună în jurul anului 1900. După Dumnezeu, după agenţii naturali, venise rândul lui să se joace cu Pământul.

Pericolul? O societate dominată şi dezumanizată de maşină, temă deja inaugurată în literatura secolului al XIX-lea, dar devenită frecventă după 1900. Scriitorul englez E. M. Forster a publicat în 1909 povestirea antiutopică *The Machine Stops / Maşina se opreşte*, în care vedem oamenii trăind în celule subterane, total dependenţi de o maşină ce le asigură prosperitatea dorită. Nişte prizonieri, condamnaţi pe viaţă. Triumful tehnologic anunţa declinul biologic al omului. În Viaţa electrică (1892) de Robida - sensibil mai pesimist la nouă ani după apariţia, în 1883, a romanului său *Secolul al douăzecilea* - vedem deja o omenire în curs de degenerare, afectată simultan de surmenaj, poluare şi

abuzul de electricitate şi în acelaşi timp minată de nedreptăţi sociale şi război.

Fig 18: Ecologie avant la lettre: poluarea imaginată de Robida, acum o sută de ani
(Albert Robida, *Le Vingtieme Siecle. La vie electrique*, Paris, 1892)

Cu piesa R.U.R. (1920) a scriitorului ceh Karel Capek (1890-1938), antiutopia îşi găseşte unul din simboluri: roboţii, produşi ai ştiinţei şi ai industriei umane, revoltându-se împotriva omului şi distrugându-l.

Pericolul? O societate minată de dezechilibrele sale sociale, de nedreptăţile sale, care ameninţau progresul şi invitau

la o revoluţie susceptibilă să facă tabula rasa şi să re-elaboreze civilizaţia. Pericol pentru unii, speranţă pentru alţii... La începutul secolului, revoluţia este în pregătire, ea este înscrisă nu doar în anumite texte ale literaturii utopice (Anatole France, *Sur la pierre blanche / Pe piatra albă*, 1903; Jack London, *The Iron Heel / Călcâiul de fier*, 1906) ci şi în realitatea istorică a timpului: revoluţia din Rusia în 1905-1907, din China în 1911-1913, din nou în Rusia în 1917... Vechea lume ameninţată să se năruie, apare o lume nouă.

În *Insula Pinguinilor* (1908)[30] Anatole France a arătat cum o societate întemeiată pe nedreptate şi pe cultul exclusiv al bogăţiei materiale trebuie să se prăbuşească. „Statul se sprijinea cu fermitate pe două mari virtuţi publice: respectul pentru cel bogat şi dispreţul pentru cel sărac... Nimic nu lăsa să se prevadă ruina unui regim bazat pe ce are natura umană mai puternic: orgoliul şi cupiditatea.” Dar criza socială şi psihologică a venit de hac aparentei soliditătţi a edificiului. O serie de atentate anarhiste (care erau la modă pe la 1900) au declanşat un proces ireversibil. O furie distructivă puse stăpânire pe societate. Civilizaţia s-a prăbuşit şi istoria a trebuit luată de la capăt.

Pericolul? Războiul, fără îndoială, devenit din ce în ce mai ucigător, chiar dacă incapabil încă să provoace un adevărat sfârşit al lumii. Întreaga populaţie a Asiei şi a Europei exterminată într-un război bacteriologic, iată ce se petrece în romanul Pericolul galben scris de acest specialist în cataclisme care a fost M. P. Shiel. Războiul modem l-a preocupat în cel mai înalt grad pe H. G. Wells. *The War in the Air / Război în aer* (1908) începe cu evocarea unui atac-surpriză al aviaţiei germane asupra New York-ului, apoi, consecinţe ale războiului, falimentul economic, foametea, epidemiile, întoarcerea la un fel de viaţă primitivă, prăbuşirea statelor şi a guvernelor, disoluţia generală a

30 Trad. rom. de Aurel Tita, Editura Albatros, Bucureşti, 1977

civilizaţiei. În *The World Set Free / Lumea eliberată* (1914), publicat în chiar anul declanşării primului război mondial, Wells reia aceeaşi temă, amplificând mijloacele de distrugere: pentru prima dată intră în joc bomba atomică. Era doar un început...

Cât despre Robida, el nu a făcut decât să mediteze toată viaţa asupra mijloacelor şi a consecinţelor războiului modem. La *Guerre au XXe Siecle / Războiul în secolul al XX-lea* (1887) punea în joc un arsenal inepuizabil de bombe asfixiante, torpile capabile să arunce în aer un oraş întreg şi numeroase alte născociri. În Viaţa electrică se miza mai ales pe războiul bacteriologic. Invenţii caraghioase şi puţin trăsnite, concepute mai degrabă să amuze decât să provoace frică. Dar, la un moment dat, farsa devine tragedie, culminând în *L'Ingenieur von Satanas / Inginerul von Satanas* (1919), o meditaţie sumbră asupra josniciei omului şi a ravagiilor ştiinţei. O nouă conflagraţie mondială consecutivă Marelui Război sfârşea prin a ruina complet civilizaţia, omul revenind - din fericire - la arc şi la săgeată.

Tehnologia, tulburările sociale şi războiul sunt cei trei termeni care definesc la începutul secolului pericolele la care se expune civilizaţia. Sfârşitul - posibil, probabil - al unei anumite lumi. Şi, ca întotdeauna când este vorba de Sfârşit, coexistă atitudini contradictorii. Frică şi speranţă, refuz şi dorinţă. Războiul însuşi, condamnabil în sine, suscita iluzii: mitul războiului care va ucide războiul. Pentru Wells, un lucru era sigur: disoluţia universală, consecutivă unui război mondial, rezultat inevitabil al dezechilibrului şi nedreptăţilor capitalismului, trebuia să preceadă şi să determine constituirea Statului mondial, a unei noi ordini sociale şi politice, singura soluţie pentru împăcarea omului cu tehnologia.

Şi nu a fost doar literatură. Câţi dintre protagoniştii anilor 1914-1918 nu se vor fi considerat combatanţi în „războiul final”? Într-un război ce va reforma radical omenirea? A fost Marea Iluzie, ca să reluăm termenii lui Jean Renoir.

Astfel, utopia nu se mai prezenta ca fructul copt al unei evoluţii în curs. Această evoluţie nu putea duce decât la antiutopie şi era nevoie de un sfârşit al lumii pentru a reface proiectul utopic pornind de la zero. Aşa cum au făcut naufragiaţii stabiliţi pe insula algeriană din romanul lui Solari, sau supravieţuitorii celui de-al doilea potop care, potrivit lui Serviss, puteau afirma cu mândrie că noua lor lume cu zece milioane de locuitori „era mult superioară celei vechi”. În lipsa unui al doilea potop, sarcina şi-o vor asuma războiul şi revoluţia.

Declinul Occidentului

Sfârşiturile lumii de la 1900 vorbesc aşadar de sfârşitul unei civilizaţii, al unei societăţi, al unui anumit mod de gândire şi de viaţă. Sfârşit al lumii burgheze, căci este vorba de o perspectivă europeană sau occidentală, de o perspectivă „albă”. Sfârşit de Belle Epoque.

Moartea civilizaţiilor este marea descoperire de la 1900. În fapt, cum se întâmpla adesea, este redescoperirea unui lucru dacă nu uitat, cel puţin eclipsat de progresul din secolul al XVIII-lea şi mai ales al XIX-lea, de ideea că totul va merge din bine în mai bine, în linie dreaptă şi urmând aceleaşi virtuţi burgheze mereu perfecţionate. Ideea poartă numele de istorie ciclică a civilizaţiei. Anticii o cunoşteau deja. Pe la 1900 s-a avut revelaţia că civilizaţia modernă, occidentală, burgheză, tehnologică, nu va face poate excepţie, cum se sperase. În culmea puterii sale, se pregătea poate să intre pe panta declinului. Alţii vor prelua ştafeta. Şi aceasta până la sfârşitul timpurilor.

Ar fi desigur exagerat să credem că progresul a dispărut de la o zi la alta. El îşi continua mersul, rămânea chiar principala axă ideologică, dar cărţile îi erau deja răvăşite de noua vogă a teoriilor ciclice.

În 1869, lucrarea lui Nikolai Danilevski, *Rusia şi Europa*, a marcat una din primele încercări notabile de a relua tradiţia istoriei ciclice. Dar Danilevski, asemeni altor gânditori ruşi, avea motivele sale, prea particulare pentru a oferi o schemă completă şi universal acceptabilă a istoriei. Ei profetizau o vreme când civilizaţia rusă sau slavă va prelua misiunea civilizaţiei occidentale decadente.

Opera decisivă, care a pus problema în termeni universali, absoluţi, a fost fără îndoială cea a filozofului german Friedrich Nietzsche (1844-1900). Autorul lui *Aşa grăit-a Zarathustra* (1883-1885)[31] a reluat marea tradiţie antică a eternei reîntoarceri. După el, viaţa Universului, la fel ca istoria umană şi chiar ca istoria fiecăruia dintre noi, erau destinate unei repetări perpetue în cele mai mici amănunte. Într-o lume viitoare, veţi ţine într-o zi în mâini aceeaşi carte ca şi acum. Există vreo raţiune superioară în toate acestea? Nu, fără îndoială, căci nici o experienţă nu serveşte la nimic, lumea este condamnată să parcurgă necontenit acelaşi drum.

Pe la 1900, influenţa lui Nietzsche a devenit considerabilă, ideile sale corespunzând cu revenirea pesimismului şi criza progresului. Dar formularea cea mai precisă şi mai riguroasă a teoriei ciclice aplicată la istoria umană îi aparţine unui alt filozof german, Oswald Spengler (1880-1936), în cartea sa despre *Declinul Occidentului* (*Der Untergang des Abendlandes*, 1918-1922).

Publicată în mod oportun la sfârşitul primului război mondial, când ideea unei crize a civilizaţiei pătrunsese deja în toate spiritele, cartea lui Spengler fusese în fapt gândită încă din primii ani ai secolului. Războiul părea pur şi simplu să-i confirme diagnosticul. Diagnostic sever: civilizaţia occidentală este condamnată, pe termen scurt. Ea nu plăteşte pentru greşelile ei, nu are a se căi sau a-şi schimba

---

31 Trad. rom. de Ştefan Augustin Doinaş, Editura Humanitas, Bucureşti, 1995

calea. Nu poate face nimic. Unei fiinţe omeneşti ajunsă la vârsta de o sută de ani nu-i mai rămâne nici o speranţă de viaţă. Se ştie foarte bine că zilele îi sunt numărate. Nici o speranţă nu mai rămâne unei civilizaţii (sau culturi, pentru a folosi exact termenul lui Spengler) care a atins vârsta de 1 000 de ani, sau se apropie de ea. O mie de ani, aceasta este limita biologică a civilizaţiilor. Şi nu se poate trişa cu ea. Născută în preajma anului o mie, lumea occidentală se apropie aşadar de ultima ei zi.

Cel puţin prelua-vor alţii ştafeta? Nici din partea aceasta vreo speranţă. Nu există moştenire: fiecare civilizaţie este în-mormântată cu toate comorile sale. Marile culturi sunt impermeabile, independente, nu au nici un sens în afara lor. Nu există nici un „lanţ" al progresului care să lege, la un nivel mereu superior, culturile una de alta. Nu există decât culturi izolate şi muritoare: asta este tot, şi în acelaşi timp nu este nimic.

Contestat de istorici, Spengler vorbea de fapt limbajul timpului său. Opinia publică era pregătită să accepte, chiar şi fără argumentele sale, iminenţa declinului. Crizele economice (ciclice şi ele), războaiele, genocidurile, foametea, convulsiile sociale - era oare nevoie de Spengler ca să-ţi dai seama că ceva nu funcţionează în civilizaţia secolului al XX-lea?

Literatura oferă în această privinţă un exemplu elocvent. Chiar în perioada în care tânărul Spengler îşi gândea viitoarea operă, o suită impresionantă de ficţiuni literare (influenţate într-o anumită măsură de ideile lui Nietzsche, dar mai ales de atmosfera ce se respira la 1900) propuneau, de fiecare dată, acelaşi lucru. Distrugerea (prin indiferent ce mijloace: naturale, cosmice, umane...) celei mai mari părţi a omenirii, în orice caz a civilizaţiei tehnologice, şi reluarea istoriei omeneşti pornind de la nivelul cel mai de jos. Fără nici o amintire, fără experienţa acumulată în ciclul precedent. Aproape toate lucrările pe care le-am menţionat deja propuneau o astfel de întoarce-

re, mai mult sau mai puţin completă, mai mult sau mai puţin radicală. Peste tot este vorba de o lume ce trebuie refăcută. De o *istorie fără sfârşit*, ca să folosim expresia lui Anatole France din *Insula Pinguinilor*, unde vedem, în ultimele pagini, cum noul ciclu repetă în cele mai mici amănunte derularea ciclului precedent (inclusiv, se poate ghici, catastrofa finală şi noul început...)

Progresul nu era mort, am mai spus-o. Un fel de sinteză ambiguă era pe cale să se constituie pornind de la cele două elemente aparent contradictorii: cicluri şi progres. Rezultatul era o evoluţie în spirală (noţiune ce figura deja, deşi în contexte diferita, în dialectica lui Hegel şi apoi a lui Marx. Marxismul propunea - aşa cum am văzut - o suită de câteva structuri istorice, separate şi legate între ele de „crize" corespunzând „sfârşiturilor lumii", fiecare depăşind nivelul celei precedente). În această perspectivă, prăbuşirea unei civilizaţii nu însemna refacerea identică a aceleiaşi evoluţii, ci geneza unei noi structuri care, fie şi pornind de la zero, îşi păstra şansele de a se ridica la un nivel superior, înainte să se prăbuşească şi ea în neant. Astfel, de la o criză la alta, prin civilizaţii succesive - chiar dacă ele se ignoră reciproc - spiritul uman urma în ultimă instanţă o cale ascendentă.

Cea mai frapantă ilustrare a acestei scheme este oferită de cartea lui Olaf Stapledon (1886-1950), *Last and First Men / Ultimii şi primii oameni* (1930). Influenţat de Wells, Nietzsche şi Spengler, Stapledon era în primul rând - prin profesie şi vocaţie - un istoric şi un filozof, şi ca istoric şi filozof şi-a propus el să povestească istoria viitorului. Avem două miliarde de ani în faţa noastră (faţă de cele doar câteva milioane la Flammarion şi Wells) şi, în acest interval quasi-infinit, o istorie ciclică perpetuă. Cicluri istorice, cicluri biologice, întrerupte de crize, dezastre, „sfârşituri ale lumii" uneori aproape complete provocate de forţele cosmice sau de puterile omului. Penurie de energie, catastrofă atomică, manipulare genetică, invazie marţiană - nimic nu lipseşte,

nici chiar două migraţii ale omenirii, pe Venus şi apoi pe Neptun. Cu totul, optsprezece specii umane, foarte diferite între ele, dar aparţinând aceluiaşi trunchi, urmând o evoluţie biologică şi intelectuală uneori întortocheată, dar având, în definitiv, un sens clar ascendent.

De fiecare dată, progresul triumfă asupra sfârşitului lumii. Dar acesta va avea ultimul cuvânt, peste două miliarde de ani.

O cheie pentru anul 1900

Ne-am apropiat încetul cu încetul de capătul demonstraţiei noastre. Criza „sfârşitului lumii”, criza de la 1900 - aflată la originea lumii de astăzi - a fost înainte de orice o criză a „sfârşitului unei lumi”.

Apocalipsa (în sens religios) şi Cometa continuau să-i terorizeze pe fidelii lor. Dar lucrul cel mai temut, sau cel mai sperat, nu era un sfârşit irevocabil al lăcaşului terestru, ci pur şi simplu o refacere din temelii a civilizaţiei. Se putea considera cu îndreptăţire - graţie cuceririlor ştiinţei şi teoriilor evoluţiei şi ale progresului acumulate generaţie după generaţie - că Pământul era în măsură să suporte încă multă vreme specia umană. Şi cum războiul atomic încă nu fusese inventat, timpul era, hotărât, de partea noastră.

Timpul acesta se lungea fără încetare. În 1894, zece milioane de ani îi păreau suficienţi lui Flammarion pentru viaţa omenirii. În 1895, treizeci de milioane de ani îi erau de ajuns lui Wells pentru viitorul vieţii pe Pământ. Dar, după 1900, teoriile lui Helmholz, care stăteau la baza acestor conjuncturi, erau deja de domeniul trecutului. De la ordinul milioanelor sau al zecilor de milioane de ani, existenţa sistemului solar (şi speranţa de viaţă a omenirii) se număra acum în miliarde de ani. Urmarea am văzut-o deja la Stapledon.

Pentru omul anului 1900 nu mai era vorba - cu excepţia unor cazuri marginale - de o întoarcere a istoriei în punctul zero, ci mai curând de o gravă criză socială şi morală simbolizată de sfârşitul lumii.

Fapt nu mai puţin grav. Ca şi după precedentele crize, era pe cale să se producă o ruptură între un mod de viaţă şi de gândire tradiţional şi o sinteză nouă, presimţită cu ardoare, dar încă insesizabilă. Viitorul neliniştea, stârnea teamă, suscita speranţe şi iluzii. El va schimba radical viaţa, dar în cel fel? Societatea burgheză din perioada Belle Epoque, cu reputaţia ei de stabilitate, trosnea din toate încheieturile. Valorile, codul ei moral erau puse în cauză, acuzate chiar. Ce va aduce ziua de mâine?

Mijloc de apărare împotriva forţelor obscure, iraţionalismul ridica din nou capul. Printre savanţi, spiritismul a ajuns la modă. În *Revue scientifique*, psihologul şi sociologul Gustave Le Bon (1843-1931) denunţa în 1910 *Renaşterea magiei*. „De vreo douăzeci de ani - constata el - asistăm la un fenomen cu totul neaşteptat: profesori eminenţi devenind apărători convinşi ai tuturor formelor de magie.” Situaţie deja întâlnită - conjugată cu frica de viitor - în Roma imperială şi în epoca Renaşterii.

Pericolul era mai puţin grav decât sfârşitul „absolut”. Sau poate era mai rău. Nu vom dispărea, ci doar ne vom pierde identitatea, sufletul.

Între două războaie

De la un război mondial la altul, există un fel de paranteză situată între două crize ale sfârşitului lumii.

Speranţa a renăscut, fragilă, supravegheată îndeaproape de forţele distrugerii. A fost o epocă marcată de spiritul milenarismului (mai ales prin formele sale laicizate), de

convingerea că o eră nouă era pe cale să se nască. Oameni noi, societăţi noi, s-a pornit la inventarea lor arzându-se cam în grabă punţile care legau prezentul de trecut. O lume nouă a fost edificată în Rusia după 1917. În Germania, Hitler a încercat şi el să construiască una - în care milenarismul se amesteca cu doctrina rasistă a lui Gobineau; dar Reichul menit unei existenţe milenare nu a durat decât doisprezece ani. Mai modest, Mussolini voia doar să restabilească Imperiul roman.

Utopiştilor poate că le-ar fi plăcut toate acestea. Dar specia lor, pe cale de dispariţie, lăsa deja locul antiutopiştilor care nu încetau să-şi proclame îngrijorarea în faţa perfecţionismului uman şi social. Aldous Huxley (1894-1963) a reluat, cu mai mult talent şi ştiinţă, aberanta istorie imaginată de Emile Souvestre. În a sa *Brave New World* (1932)[32] el a inventat (cu cât avans în faţa realităţii?) o lume în care absolut totul era dirijat şi programat, inclusiv copiii încă din clipa fecundării. După roboţi, Capek a imaginat nişte salamandre inteligente, harnice şi ingenioase (*Război cu salamandrele*, 1936[33]) Lumea lor uniformă şi mecanizată se prezenta ca o parabolă foarte transparentă a unei eventuale lumi „umane” de mâine. Omului îi va urma întotdeauna omul, dar cu un alt chip şi mai ales cu un alt suflet.

Existau de asemenea sfârşituri ale lumii pure şi dure. Scriitorul francez Jacques Spitz (1896-1963) a adus o contribuţie remarcabilă la soluţionarea acestei probleme. El a propus în fapt trei metode distincte, de o eficacitate incontestabilă, deşi cam greu de aplicat. În *l’Agonie du globe / Agonia globului* (1935), el tăia pur şi simplu Terra în două, obligând apoi cu sadism emisfera americană să se

---

32 Minunata lume nouă, trad. rom. Suzana şi Andrei Bantaş, Ed. Univers, Bucureşti, 1997

33 Trad. rom. de Mihai Pop şi Constantin Toiu, Editura pentru Literatură, Bucureşti, 1964.

ciocnească cu Luna. *La Guerre des mouches / Războiul muştelor* (1938), povestea războiul victorios al acestor insecte împotriva omenirii. În sfârşit, în *Les Signaux du Soleil / Semnalele Soarelui* (1943) marţienii şi venusienii puneau stăpânire pe atmosferă, ameninţând să ne asfixieze.

1930 a fost un an fast pentru sfârşitul lumii. Stapledon a publicat romanul filozofic pe care l-am evocat deja. Abel Gance (1889-1981) a realizat un film intitulat - cum altfel - *Sfârşitul lumii*. Acest debut cinematografic, beneficiind de o grandioasă punere în scenă, se inspira dintr-o idee a lui Flammarion: un mare meteorit loveşte Pământul.

În sfârşit, în acelaşi an, a apărut o carte teoretică, *The End of the World / Sfârşitul lumii*, datorată scriitorului englez Geoffrey Dennis. Să ne oprim asupra acestui text. Factorii puşi în joc erau cometa, focul (provocat de forţele interne ale globului sau de o intensificare a activităţii solare), invazia apelor, deşertificarea, frigul, o posibilă coliziune cosmică, şi, bineînţeles, Dumnezeu. Nu era prea departe de schema flammarioniană.

Două lucruri noi sunt de semnalat, pe care le regăsim şi la Stapledon. În primul rând, manipularea biologică: locul omului va fi poate luat de monştri creaţi chiar de el, sau va deveni el însuşi un monstru (în fond, acelaşi lucru). În al doilea rând, o speranţă: s-ar putea supravieţui unui sfârşit al lumii (al Pământului nostru) mizând pe spaţiul cosmic. Ne vom muta pe alte planete (presupuse încă, în acea epocă, a fi mai mult sau mai puţin locuibile; soluţia revizuită constă astăzi în migraţia spre stele). Astfel că sfârşitul lumii îşi dădea mâna cu explorarea spaţiului.

Lucrarea lui Dennis este mai degrabă optimistă şi, în acest sens, reprezentativă pentru scurta perioadă de răgaz dintre cele două războaie, dintre două crize de sfârşit al lumii. El favorizează net soluţiile pe termen lung. Iată pronosticurile sale asupra modalităţilor probabile de a

sfârşi: cometă, 1%; foc, 2%; apă, 1%; secetă, 15%; frig, 80%; ciocnire cosmică, 1%.

Frigul în combinaţie cu seceta, era ceva cunoscut încă de la Flammarion - dar într-un viitor foarte îndepărtat (şi de data aceasta cu posibilitatea părăsirii unui Pământ devenit inospitalier şi a căutării unui alt adăpost). Un singur procent acordat bietei comete: ce decădere în raport cu marea panică de la 1910 (fără a mai vorbi de secolul al XVIII-lea, care ar fi pariat probabil în proporţie de 80% pe ea).

Dacă am reface astăzi pronosticul lui Dennis, rezultatele ar fi mult diferite. Nici un factor uman nu intra încă în calcul în jurul anului 1930, pe când în zilele noastre omul ar fi marele responsabil al calamităţilor planetare. Neîndoielnic că astăzi în fruntea listei ar figura războiul atomic şi deteriorarea ecologică, şi o dată cu ele un sfârşit al lumii mult mai puţin îndepărtat.

Comparaţi cele două imagini care evocă probleme şi angoase atât de diferite în două epoci atât de apropiate. În douăzeci sau treizeci de ani ceva s-a întâmplat.

Şi dacă sfârşitul lumii a avut loc deja?

8. O lume în suspensie?

De la un Big Bang la altul

După vechea formulă, Dumnezeu a creat cerul şi pământul în şase zile. După cea mai recentă, lumea a fost creată de Big Bang în trei minute, cât priveşte aspectele ei esenţiale (chiar dacă ulterior a trebuit finisată).

Această nouă divinitate, cu un nume foarte american, cum e normal în secolul nostru, s-a manifestat cu vreo cincisprezece sau douăzeci de miliarde de ani în urmă. A fost marea explozie iniţială din care provine totul. Astrofizicienii au cuvântul: George Gamow (1904-1968), apoi Steven Weinberg în cartea sa consacrată „primelor trei minute ale Universului" (*The First Three Minutes*, 1977)[34] s-au străduit să arate cum a început deodată să se scurgă timpul. Este stupefiant să constaţi că în prezent primele trei minute ale Universului sunt incomparabil mai bine cunoscute decât primele trei minute ale indiferent cărui eveniment contemporan, sau chiar decât primele trei minute ale zilei de astăzi. O altă teorie, cea a unui univers staţionar, fără început şi fără sfârşit, formulată în 1948 de câţiva astronomi britanici între care Fred Hoyle (născut în 1915), nu mai este acceptată astăzi. Ea a fost înghiţită de Big Bang.

Universul ar avea deci o vârsta de cincisprezece sau douăzeci de miliarde de ani. De la Big Bang încoace, el nu face decât să se dilate. Către ce finalitate? Aici se poate opta între o dilatare nesfârşită şi o expansiune finită urmată

---

34 Primele trei minute ale Universului, trad. rom. de Gh. Stratan, Editura Politică, Bucureşti, 1984.

de revenirea la starea iniţială. În primul caz, spaţiul va deveni din ce în ce mai vid, galaxiile se vor îndepărta una de alta, energia se va disipa.

Universul va pieri de frig iar noi, bineînţeles, cu mult înaintea Universului.

Cealaltă interpretare este că Universul, după o dilatare ce va mai continua câteva zeci de miliarde de ani, va începe pur şi simplu să dea înapoi; după acelaşi interval de timp, el va ajunge din nou la stadiul actual, apoi, peste încă cincisprezece sau douăzeci de miliarde de ani, în punctul de concentrare iniţial. Sfârşitul va fi prin foc: temperaturi enorme vor distruge până şi nucleele atomilor. Sfârşit definitiv sau aşteptare a unui nou Big Bang? Pentru a reîncepe care istorie? Aceeaşi sau o alta?

Această din urmă soluţie este fără îndoială elegantă. În plus, ea oferă posibilitatea refacerii legăturilor cu vechile teorii ciclice, atât de dragi spiritului uman din Antichitate până la Nietzsche. Această vitalitate a formulei ciclice să însemne confirmarea unui adevăr universal, sau o simplă obsesie umană?

De fapt, cele o sută de miliarde de ani sau mai mult cât durează un ciclu al Universului ne lasă destul de indiferenţi. Ceea ce am vrea să descifrăm este, mai modest, destinul omului şi al Pământului.

Ei bine, teoretic, în cele de mai sus lucrurile se prezintă mai degrabă favorabil. Vârsta sistemului solar - şi a Pământului - ar fi de circa cinci miliarde de ani. Soarele mai are de trăit între cinci şi şapte miliarde de ani înainte să devină o „gigantă roşie” şi să se dilate până dincolo de orbita terestră. Sfârşitul va fi deci mai degrabă prin foc, iar nu prin frig, cum se crezuse. Miliardele acestea de ani (sau „ceva” mai puţin, căci Soarele va deveni poate prea fierbinte înainte chiar de a se transforma în gigantă roşie) corespund teoretic speranţei noastre de viaţă (ori a succesorilor noştri, oameni sau... alţii). Încurajator. Dacă nu cumva... Dar să nu anticipăm.

Jocul acesta al dilatării timpului n-a fost doar opera astrofizicienilor. Paleontologii au contribuit şi ei la concluzia că viaţa pe Pământul nostru este foarte veche şi că omul însuşi, acest ultim venit, este mai puţin recent decât se crezuse. Bariera de un milion de ani a cedat deja şi în prezent se vorbeşte fără reţineri de o vechime de două sau trei milioane, cu strămoşi mai mult sau mai puţin umani (după gustul fiecăruia) risipiţi pe scara timpului între cinci şi cincisprezece milioane. Un arbore genealogic ce devine, în sfârşit, respectabil, totul depinzând de altfel de definiţia pe care vrem s-o dăm omului.

Astfel, în urmă la fel ca şi înainte, există timp din belşug. Să sperăm că procesul de dilatare se va opri. Este deja prea mult, practic o eternitate, ce cu greu va putea fi ocupată în mod inteligent.

Pentru a preciza lucrurile, să spunem pur şi simplu că, de la finele secolului al XIX-lea până astăzi, vechimea omului a sporit de douăzeci sau treizeci de ori, iar speranţa sa de viaţă pe acest Pământ de aproape o mie de ori! Fără a mai socoti posibilitatea - deja avansată - a emigrării dincolo de graniţele sistemului solar şi a colonizării altor lumi. Se poate spera că totul ne va fi permis, cel puţin pe durata marelui ciclu al Universului în interiorul căruia trăim.

Cu condiţia ca un accident grav să nu perturbe, chiar în viitorul apropiat, funcţionarea normală a maşinăriei noastre. Va fi eternitate (sau aproape) sau moarte. Nicicând omenirea nu s-a aflat în faţa unei opoziţii atât de nete între cea mai bună şi cea mai rea dintre formule. Această sinteză contradictorie a sfârşitului lumii spune mult despre confuzia morală a omului contemporan.

Unde se ascunde ameninţarea? De ce eternitatea, aproape câştigată, ne-ar putea scăpa printre degete?

Cotitura de la 6 august 1945

Pe la 1900 oamenii se temeau de un accident cosmic. Se temeau totodată - şi mai ales - de declinul Occidentului, de crepusculul civilizaţiei noastre. După numai câteva decenii, jocurile se fac altfel. Accidentul cosmic a căzut în desuetudine; el mai poate fi agitat din timp în timp, dar numai în fundal, mascat de temeri mai apropiate şi mai concrete. Declinul civilizaţiei occidentale rămâne în continuare o temă privilegiată, dar în contextul unei preocupări mult mai grave: prăbuşirea globală a civilizaţiei; sau mai rău: dispariţia omenirii; sau încă şi mai rău: dispariţia vieţii.

La începutul secolului un cataclism de asemenea proporţii era îndeobşte pus pe seama agenţilor cosmici; pentru credincioşi el a fost şi rămâne un privilegiu divin. Ar fi deci îndeajuns să i se opună un refuz lui Dumnezeu sau naturii pentru a asigura perpetuarea omenirii pe Pământ. De pe culmea puterii sale, omul se simţea capabil să lanseze - cu aroganţă - această dublă sfidare.

Cu riscul de a constata că un al treilea pericol - încă şi mai mare şi mai îngrijorător, deoarece mai apropiat - emană din propria sa putere. Omul a devenit în fine stăpânul destinului său: ceea ce nici Dumnezeu, nici natura n-au reuşit sau n-au vrut să facă, omul are de acum puterea să realizeze: el se poate distruge pe sine împreună cu întregul Pământ.

Tema autodistrugerii îşi are rădăcinile în neliniştea generată de dezvoltarea tehnologică din secolul al XIX-lea. Primul aspect al acestui pericol privea o deteriorare biologică, o degenerescentă a speciei provocată de divorţul dintre om şi mediul său natural: omul anului un milion, Eloii şi Morlocii şi atâtea alte creaturi sunt roadele acestui coşmar tehnologic.

Încă şi mai apropiate sunt consecinţele sociale şi politice ale pericolului tehnologic: omul va sfârşi prin a se supune

maşinii? prin a deveni sclavul unui sistem inventat de el? prin a se dezumaniza? În acest caz sfârşitul lumii s-ar produce foarte lin, fără să-şi dea cineva seama: în propriile noastre spirite. Prin Wells şi Huxley se ajunge la faimosul *1984* (publicat în 1949) de George Orwell (1903-1950).[35]

Aceste consecinţe sociopolitice, mentale, biologice nu erau totuşi de domeniul viitorului apropiat; în orice caz, ele nu puneau în discuţie continuitatea speciei, chiar degenerată şi demnă de dispreţ.

Ultima şi cea mai gravă consecinţă a progresului tehnologic este că omul a devenit capabil - cel puţin în teorie - să se distrugă complet. Nu într-un viitor îndepărtat ci mâine, astăzi.

Cum se întâmplă uneori, scriitorii au presimţit mai repede noul pericol şi au văzut mai departe decât contemporanii lor.

Wells la începutul secolului, Stapledon în 1930 şi mulţi alţii propuseseră deja o întreagă gamă de sinucideri. Câteva romane publicate între cele două războaie au ca subiect tocmai prăbuşirea civilizaţiei în urma unei conflagraţii mondiale. Analizele ştiinţifice au rămas în urmă. Nu găsim nimic în cartea lui Geoffrey Dennis pe tema unui război capabil să nimicească omenirea sau civilizaţia umană. Din fericire, pe atunci mai era încă adevărat că tot ce putea face un război era să ucidă oameni şi să ruineze oraşe.

Totul s-a schimbat după catastrofele atomice de la Hiroshima şi Nagasaki, din 6 şi 9 august 1945. Totul devenea posibil. Scriitorii şi utopiştii nu făcuseră decât să anticipeze cu câteva decenii sumbra realitate. Trezirea a fost brutală. Douăzeci şi trei de ani după Geoffrey Dennis, Kenneth Heuer a publicat o nouă analiză pe aceeaşi temă: *The End of the World / Sfârşitul lumii* (1953). Termenii pericol cosmic şi pericol uman se găseau deja inversaţi: „În

---

35 Trad. rom. de Mihnea Gafiţa, Editura Univers, Bucureşti, 1991

timp ce sfârşitul lumii printr-o catastrofă astronomică este îndepărtat sau improbabil, [...] sfârşitul datorită unui război atomic este iminent şi aproape inevitabil.” După Hiroshima, sfârşitul lumii înseamnă, nu exclusiv, dar în principal, războiul atomic.

Mici bombe (atomice) şi mici adăposturi (antiatomice)

La început, nici măcar savanţii care se jucau cu atomul nu ştiau prea bine unde ar putea să ducă toate acestea. Ar fi posibil ca o reacţie în lanţ iniţiată de o explozie experimentală să cuprindă tot Pământul? În acest caz, o singură bombă, precum cea de la Hiroshima, ar fi suficientă pentru a dezintegra globul. Dar Paul Langevin (1872-1946) a explicat că „reacţia în lanţ declanşată în uraniu nu se poate extinde la globul terestru, aşa cum focul aprins într-un cămin nu poate provoca arderea cărămizilor din care este construit”.

În echipa care a fabricat prima bombă atomică la Los Alamos îngrijorarea continua să persiste şi a fost necesară o expertiză ştiinţifică pentru a dovedi că explozia va avea doar efecte limitate şi nu va cuprinde toată atmosfera terestră, cum existau unele temeri. Bomba a fost deci experimentată: urmarea este bine cunoscută.

Un al treilea război mondial era destinat să devină un război atomic. Consecinţele puteau fi selectate în ordinea crescătoare a gravităţii: pierderi masive (dar supravieţuirea organismului social şi politic); prăbuşirea civilizaţiei; sfârşitul omenirii; sfârşitul vieţii pe Pământ.

Prima variantă a fost desigur cea preferată de strategii, de specialiştii şi planificatorii războiului. S-au depus eforturi pentru dezamorsarea fricii, pentru banalizarea noii arme. Într-adevăr, la ce bun să concepi strategii destinate unui

război pierdut dinainte şi de către toată lumea? Se dădeau asigurări că războiul poate fi câştigat şi că este posibil să se profite de pe urma lui. Un război ca toate celelalte, mai brutal, dar nu esenţial diferit. Vezi, de exemplu, lucrarea publicată în 1958 de Louis J. Halle: *Choice for Survival / Opţiune: Supravieţuirea*. Nu aveţi de ce vă teme, spune în esenţă autorul. Ca orice armă, arma atomică poate fi atât bună, cât şi rea. Marile bombe, desigur, sunt intolerabile. Dar cele foarte mici - căci se pot fabrica şi dintr-acestea - ar fi excelente ca mijloace de apărare.

Se poate deci câştiga un război, se poate supravieţui. În anii cincizeci, americanilor li se spunea cum să procedeze ca să scape teferi din conflict, construindu-şi adăposturi. Nu este chiar atât de greu, Fred N. Severud şi Anthony F. Merrill vă dau toate explicaţiile într-o carte reconfortantă şi pe deasupra foarte practică, *The Bomb Survival and You / Cum să supravieţuieşti bombelor* (1954). În primul rând adăposturile să nu fie mari. Unul foarte mic, pentru dvs. şi familia dvs., uşor de făcut, uşor de instalat, într-o pivniţă de exemplu, lângă sticlele dvs. Veţi ieşi teferi.

S-au efectuat studii mai precise. Două simulări - în 1959 şi 1962 - au ajuns la concluzia că un război atomic masiv ar însemna pentru Statele Unite pierderi umane cifrate între treizeci şi patru şi cincizeci şi cinci de milioane (între 18% şi 30% din populaţia totală). Era încă suportabil. Sau nu mai era? Deja în 1963, Secretarul de Stat al Apărării, McNamara, estima la vreo sută de milioane numărul victimelor posibile. Peste 50% din populaţia americană. Lucrurile începeau să devină grave, chiar disperate. Cu ce semăna deci supravieţuirea? Întrebarea era îndreptăţită. „A câştiga războiul”: expresia aceasta mai avea vreun sens în nişte oraşe distruse, cu o industrie ruinată şi o populaţie redusă la jumătate?

Lucrurile încep să fie luate în serios: distrugere absolută, sau un nou început?

Unii savanţi s-au pronunţat imediat după explozii: un război atomic ar echivala cu sfârşitul. Bomba H sau termonucleară, experimentată în 1952, mult mai puternică decât bomba atomică, nu făcea decât să agraveze lucrurile. Pentru Bertrand Russell (1872-1970), alegerea era simplă, între două soluţii şi nu trei: fie un guvern mondial, singurul capabil să înlăture războiul, fie distrugerea omenirii.

În conştiinţe s-a impus însă mai degrabă ideea unui sfârşit al civilizaţiei, decât sfârşitul definitiv al omenirii sau al vieţii. Sfârşitul civilizaţiei era un lucru grav şi, în orice caz, nu subestima efectele distrugătoare ale unei înfruntări nucleare. Dar, în lipsa posibilităţii de a prevedea ştiinţific consecinţele unei înfruntări de un tip absolut nou, această soluţie nu făcea decât să insereze războiul mondial în schema multimilenară a sfârşiturilor lumii.

Lucru ştiut, sfârşitul lumii este aproape întotdeauna un fals sfârşit al lumii. El semnifică în acelaşi timp moarte şi renaştere, reînnoire. Nu se ştie ce ar reprezenta un război atomic adevărat. Dar, în imaginar, el înseamnă mai ales un sfârşit incomplet al lumii, urmat de un nou început al aventurii umane pornind de la nivelul cel mai de jos.

Ficţiunile (literare, cinematografice) care prezintă spectacolul înspăimântător al unui sfârşit definitiv şi absolut sunt puţin numeroase. Cele mai remarcabile din această categorie sunt romanele lui Mordecai Roshwald *Level 7*[36], (1959), şi Nevil Shute, *On the Beach*[37] (1957); după acesta din urmă, Stanley Kramer a turnat un film în 1959.

---

36 Trad. rom. de Dan Hogea: Ultimatum - ultimele zile ale unui război atomic, Editura Politică, Bucureşti, 1980.

37 Ultimul ţărm, trad. rom. de Florin Şlapac, Editura Pygmalion, Ploieşti, 1997

Level 7 prezintă războiul cel mai scurt din istorie, căci durează exact două ore şi cincizeci şi opt de minute. Cel mai ucigător. La suprafaţa globului - state beligerante şi neutre fără deosebire - omenirea este complet distrusă. Singura speranţă de viitor sunt cele şapte niveluri ale adăposturilor subterane. Ele cedează rând pe rând. Considerat inexpugnabil, nivelul al şaptelea (cinci sute de bărbaţi şi femei refugiaţi la o mie trei sute cincizeci de metri sub pământ, cu tot necesarul pentru a trăi cinci sute de ani, ei şi descendenţii lor) nu scapă nici el din ghearele morţii. Este sfârşitul. Omenirea şi-a încheiat existenţa.

În *On the Beach*, nivelul al şaptelea este înlocuit de al cincilea continent: Australia. În timp ce restul Pământului este deja distrus, aici se mai păstrează, departe de scena confruntării, iluzia că se poate supravieţui. Dar este numai o iluzie: Australia va cunoaşte o soartă identică cu a nivelului al şaptelea: nici o fiinţă umană nu va scăpa de la dezastru.

În 1948, Aldous Huxley, specialist în utopii şi antiutopii, publica romanul *Ape and Essence / Maimuţă şi esenţă*. Acţiunea se desfăşoară în anul 2108, într-o societate „postatomică”, moştenitoarea unui al treilea război mondial. Aşadar omenirea a supravieţuit. Cu ce preţ?

În introducerea la ediţia franceză din 1980, Jacques Goimard a pus accentul pe integrarea mitului atomic în cel al eternei reîntoarceri, pe reducerea la arhetip a marii frici contemporane. „Dar, în primul rând - scrie el -, catastrofa atomică este un rit de reînnoire, cum bine a văzut Gerard Klein; dincolo de toate dezastrele, este posibil ca omenirea să vadă oferindu-i-se şansa unui nou început, iar Huxley optează pentru această ipoteză.”

Ni se spune aşadar că Noua Zeelandă a supravieţuit cataclismului, şi că din cauza pericolului radioactiv a trăit timp de un secol complet izolată de restul lumii. Şi iată-i pe primii săi exploratori porniţi la redescoperirea Americii, la descoperirea unei noi Americi. Nu este un deşert. Printre

ruine, fiinţe umane întoarse la barbarie inventează noi structuri sociale şi încearcă să profite de rămăşiţele civilizaţiei industriale. „Între timp, în cealaltă parte a lumii, negrii şi-au croit drum coborând pe Nil şi traversând Mediterana. Ce magnifice dansuri tribale în sălile invadate de lilieci ale Parlamentului din Westminster!” Este tragic, este penibil, dar este totuşi un nou început, care va da poate (speranţa este întotdeauna permisă) o formulă de civilizaţie mai bună decât cea care a dus la dezastru.

Cea mai frumoasă reuşită literară care integrează războiul atomic unei istorii ciclice rămâne romanul lui Walter M. Miller (născut în 1923), *A Canticle for Leibowitz*[38], publicat în 1955. Prăbuşirea civilizaţiei tehnologice aduce cu sine întoarcerea la barbarie, după care evoluţia - aceeaşi evoluţie - reîncepe: Evul Mediu şi mânăstirile sale, centre ale cunoaşterii, Renaşterea şi, în final, era industrială care se încheie cu un nou cataclism atomic.

Uneori, supravieţuirea atârnă de un fir. În *Le diable l'emporte* (1948), Rene Barjavel (născut în 1911) descrie un al treilea război mondial, cu efecte limitate, şi un al patrulea care va distruge (sau aproape) specia umană. A rămas un singur cuplu: va reuşi el să asigure supravieţuirea omenirii pe o planetă unde mecanismul vieţii a fost grav deteriorat?

2026: Pământul va „sări în aer”. Câţiva coloni vor continua pe Marte aventura umană. Este soluţia imaginată de Ray Bradbury (născut în 1920) în *The Martian Chronicles*[39], 1951. Pe atunci încă te mai puteai juca cu ideea unei planete roşii locuibile; din păcate, ştim astăzi că acest adăpost ne va fi refuzat.

---

38 Cantică pentru Leibowitz, trad. rom. de Gabriel Stoian, Editura Fahren-heit, Bucureşti, 1996.

39 Cronici marţiene, trad. de Mihai Dan Pavelescu, Editura Gama Press 2000, Bucureşti, 1994

Rămâne faptul că speranţa unui nou început, eventual a unei noi sinteze a vieţii şi a civilizaţiei, se dovedeşte mai puternică decât logica distrugerii absolute. Dar „optimismul” acesta, de altfel atât de relativ, este grav ameninţat de ponderea crescândă a argumentelor contrarii.

Escalada fricii

Dialectica imaginarului atomic reuneşte într-o sinteză fragilă frica şi speranţa. Frica, nelinştea s-au impus după primul şoc din 1945. Apoi oamenii s-au obişnuit cu ideea şi a venit epoca adăposturilor individuale, derizorii. Dar, în cele ce au urmat, speranţa s-a aflat mereu în defensivă iar logica fricii nu a făcut decât să-şi dezvolte arsenalul şi să-şi rafineze argumentele.

S-a încercat deci să se trăiască şi să se supravieţuiască în prezenţa bombei, chiar a bombei H, când în 1954 s-au primit veşti rele: căderile radioactive după experienţele americane de pe atolul Bikini din Pacific depăşeau net tot ce s-a putut presupune. Aceasta însemna că un război atomic nu ar cruţa pe nimeni, odată otrăvit sistemul natural al Pământului; că se putea muri la fel de bine în nivelul al şaptelea ca şi în Australia, cum am văzut deja; că o expediţie neozeelandeză în căutarea unei Americi postatomice era îndoielnică, în eventualitatea lipsei neozeelandezilor care să o întreprindă.

O nouă escaladă la începutul anilor şaptezeci. De această dată era pus în cauză stratul de ozon care protejează Pământul de razele ultraviolete. Un raport publicat în 1975 ajungea la concluzia că după un război atomic în care ar exploda zece mii de megatone (o megatonă reprezintă de cincizeci de ori bomba de la Hiroshima), ozonul s-ar reduce în proporţie de 70% în emisfera nordică şi de 50% în emisfera sudică, chiar fără participarea directă a acesteia

din urmă la conflict. Consecinţe: dereglări biologice greu de evaluat şi, între acestea, eventuala orbire a regnului animal (razele ultraviolete fiind nocive pentru ochi) şi schimbări sensibile în clima globului.

În sfârşit, în anii 1982-1983 s-a inventat un nou concept: iarna nucleară. Richard Turco, Carl Sagan şi alţi savanţi americani şi-au adus contribuţia. Iarna nucleară combină războiul atomic, furtunile marţiene şi dinozaurii preistorici. Potrivit informaţiilor transmise de Mariner 9, praful ridicat de o furtună marţiană a răcit sensibil suprafaţa acestei planete. Praful ridicat de o cometă sau un asteroid care a lovit Pământul cu şaizeci şi cinci de milioane de ani în urmă a făcut să moară de frig dinozaurii şi a pus capăt erei reptilelor.

Praf în atmosferă, blocare parţială a radiaţiei solare, frig, moarte. Acesta este mecanismul. El poate de asemenea funcţiona - şi încă foarte eficient - în cazul unui război nuclear. Pulberile şi mai ales fumul ar învălui Pământul pe care s-ar instala o iarnă aspră. În 1982, Richard Turco şi colegii săi au publicat un studiu cu titlul *Nuclear Winter: Global Consequences of Multiple Nuclear Explosions / Iarna nucleară: Consecinţele globale ale exploziilor nucleare multiple*. Concluzia lor este că un război punând în joc zece mii de megatone ar putea ridica un nor care să acopere planeta timp de mai multe luni sau chiar un an, ducând în plină vară la geruri de minus 30° C în regiunile centrale ale continentelor din emisfera nordică. Pe urmă norul s-ar împrăştia permiţând razelor... ultraviolete să-şi facă treaba.

Sub titlul *„The World After Nuclear War”,* s-a organizat în 1983 la Washington o reuniune ştiinţifică unde aceste idei au fost dezbătute şi dezvoltate. Un savant sovietic a prezentat o teorie diferită: încălzirea atmosferei datorită exploziilor nucleare ar determina topirea gheţarilor, creşterea apelor şi „potopuri” de proporţii considerabile. De observat că iarna nucleară se deosebeşte de potopul „cald” nu doar prin nuanţe. Alegerea îi aparţine fiecăruia. Se va

spune de asemenea că afacerea dinozaurilor rămâne destul de obscură. În orice caz, iarna nucleară şi-a asigurat deja un loc în imaginarul epocii noastre şi grevează din plin imaginea viitorului.

Cea mai mare parte a populaţiei ar fi nimicită de la primele lovituri. Supravieţuitorii ar fi victimele radiaţiilor, epidemiilor şi malnutriţiei. Pe deasupra, vor avea perspectiva de a petrece o iarnă nucleară de un an. Un război nuclear limitat cu atacuri „slabe”, trei sute de bombe a câte o megatonă, ar putea să distrugă 60% din populaţia Statelor Unite; alţi 10 până la 15% ar muri ca urmare a iradierii. Cum se vor descurca supravieţuitorii într-un mediu natural puternic afectat şi cu o economie distrusă în proporţie de 100%?

O data importantă a acestei dezbateri a constituit-o publicarea în 1982 a cărţii lui Jonathan Schell (născut în 1943): *The Fate of the Earth / Destinul Pământului*. Chiar în absenţa iernii nucleare, descoperită curând după aceea, cartea pune în mod deschis şi curajos problema supravieţuirii. Dispariţia rasei umane nu este inevitabilă, fără îndoială, dar ea rămâne posibilă şi asta este suficient. Trebuie să ţinem seama în toate proiectele noastre de această posibilitate: iată esenţa demonstraţiei lui Jonathan Schell. Potrivit lui, pericolul major nu rezidă în confruntarea militară directă, nici măcar în acţiunea mai mult sau mai puţin prelungită a radioactivităţii. Există ceva mai grav, anume deteriorarea ecologică, criza sistemului biologic terestru în ansamblu.

Se poate scăpa de bombă. Se poate eventual evita o doză mortală de radiaţii, şi deci ieşi teafăr din adăpost. Dar pentru a trăi unde? „Cel care, după un conflict nuclear, s-ar ascunde suficient de adânc şi suficient de mult timp sub pământ pentru a supravieţui, ar descoperi la ieşire doar un mediu natural muribund... În urma unei ofensive de zece mii de megatone... cea mai mare parte a mamiferelor din Statele Unite ar dispărea. Pentru păsări, dozele letale sunt

sensibil aceleaşi ca pentru mamifere, ele fiind de asemenea exterminate.”

După Schell, ar fi iluzoriu să se creadă că istoria umană va începe din nou, urmând legile eternei reîntoarceri. Nu va mai fi refăcut acelaşi drum, de la barbarie la societatea tehnologică, trecând prin Evul Mediu. Supravieţuitorii vor trebui să se adapteze unui mediu sensibil diferit. Obişnuiţi cu condiţiile civilizaţiei industriale, ei vor trebui să inventeze, şi asta rapid, ceva foarte diferit, o altă economie, o altă societate. O încercare dură: nişte fiinţe deja în majoritatea lor bolnave şi infirme vor fi oare capabile să o depăşească?

Se spune în general că emisfera nordică - unde se găsesc toate ţările ce ar putea fi implicate într-un eventual război atomic - va fi cea mai afectată. Dar din această nouă perspectivă - a unei deteriorări globale a maşinăriei ecologice terestre - rămân puţine speranţe chiar pentru zonele cele mai izolate ale globului. Terra este un sistem complet, un organism, nu-l putem tăia în două în speranţa că una din jumătăţi va supravieţui încercării.

Am rezumat până aici argumentele adversarilor hotărâţi ai bombei. Dar nu lipsesc nici analiştii optimişti. Astfel, în anii cincizeci, bomba H a provocat o anumită uşurare. Însăşi eficacitatea ei părea să facă războiul imposibil. Echilibrul terorii era astfel propus ca remediu al unei catastrofe mondiale. După un sondaj publicat de Le Point în 1974, numai 25% dintre francezi credeau că bomba va fi utilizată înaintea anului 2000. 61% nu credeau.

În zilele noastre, industria nucleară provoacă deja mai multă teamă decât un război nuclear (54% faţă de 51%, potrivit unui sondaj din 1980). Armele nucleare continuă să-i preocupe foarte mult pe 26% dintre francezi, pe când în Marea Britanie proporţia este de 43%, în Italia de 39%, în Japonia de 32%, în Statele Unite de 28%, în Germania Occidentală de 15%. Nelinişte reală, dar limitată. (Sondaj internaţional publicat în *Le Matin* din 7 iunie 1984.)

Războiul insectelor

Omul domneşte asupra Pământului. Dar nu domneşte singur. Există un alt imperiu, paralel cu al său. Un adversar care îl pândeşte, îl ameninţă, care aşteaptă...

Este greu de calculat numărul de indivizi care alcătuiesc efectivele acestei armate duşmane. Numărul de specii da, cel puţin aproximativ: poate două milioane. Multe dintre ele pot ajunge al un trilion de membri. Mulţime nenumărată, organizată şi tenace.

În cartea sa *Histoire de l'avenir / Istoria viitorului* (1959), Pierre Rousseau reţinea, printre ipotezele privitoare la sfârşitul omenirii, victoria finală a insectelor. Peste aproximativ cincizeci de milioane de ani, istoria vieţii terestre ar putea-o prelungi, după om, acest duşman ereditar.

Cincizeci de milioane de ani, este mult. Dar, potrivit lui Jonathan Schell - revenim la cartea lui - acest deznodământ va fi poate în viitorul apropiat. Iată imaginea de coşmar a Statelor Unite devenite, în urma războiului atomic, o republică a ierburilor şi a insectelor. Într-adevăr, ierburile printre plante şi insectele în regnul animal sunt singurele care pot să suporte niveluri foarte înalte de radioactivitate. Insectele vor supravieţui tuturor celorlalte forme de viaţă. Ba chiar vor prolifera, debarasate o dată pentru totdeauna de adversarii lor (păsările, omul). Al treilea război mondial va fi câştigat de insecte.

Beneficiar al holocaustului nuclear, acest duşman insolit ne introduce în acelaşi timp într-o altă problematică. Mai puţin ipotetică, deoarece priveşte un război în curs, cel dus de om împotriva insectelor. Şi a cărui primă şi principală victimă pare să fie.

În 1962, o bioloagă americană dădea alarma. *Silent Spring / Primăvară tăcută*, cartea lui Rachel Carson, este dedicată lui Albert Schweitzer, cel care spusese că omul,

pierzându-şi capacitatea de previziune, va sfârşi prin a distruge Pământul. Împotriva insectelor au fost mobilizate cele mai periculoase produse chimice oferite de tehnologia modernă. Rezultatul asupra adversarilor a fost minor: ei s-au adaptat, s-au imunizat, s-au fortificat chiar. Dar, în acelaşi timp, pentru prima oară în istoria lumii, omul se scaldă într-un mediu otrăvit. Totul este contaminat: aer şi apă, plante, animale. Încercând să ucidă, fără mare succes, insectele, omul ajunge să ucidă natura şi mediul înconjurător. Ne îndreptăm direct spre o primăvară sumbră şi tăcută, fără flori şi fără păsări.

Angrenaj infernal, constatau deja ecologii prin 1970. Insecticidele puternice, precum DDT-ul, ucid în acelaşi timp duşmanii naturali ai insectei vizate, pe când aceasta din urmă ajunge să se imunizeze. Pentru a menţine producţia agricolă, trebuie deci folosite cantităţi tot mai mari. Poluarea nu face decât să crească.

Consecinţa ultimă va fi deteriorarea biologică a omului însuşi. Anumite maladii, cum ar fi cancerul, se află într-o relaţie evidentă cu gradul de otrăvire chimică. Pe la 1970 s-a calculat nivelul de DDT din organismul persoanelor din diferite comunităţi. „Americanii - se constata - sunt improprii consumului uman, căci conţin în ţesuturile lor adipoase mai mult de 10 ppm de DDT, proporţie dublă faţă de cea tolerată de reglementările privind o alimentaţie sănătoasă. Britanicii sunt ceva mai comestibili decât americanii, cu aproximativ 5 ppm de DDT, iar suedezii se situează între cei doi, având cam 7 ppm. Dar în Israel cifra se ridică la 19 ppm, pentru a atinge, în India, valoarea terifiantă de 29 ppm” (Gordon Rattray Taylor, *Judecata de Apoi*, 1970). Concentraţii de ordinul a 20 până la 25 ppm se consideră suficiente pentru a avea efecte mortale. Graţie insectelor, DDT-ul şi-a avut astfel prin 1970 momentul său de glorie, înainte să cadă în uitare, eclipsat de alţi agenţi ai pericolului.

Astfel decurgea războiul împotriva insectelor. Cel puţin, dacă „moştenitorii” noştri ar fi înzestraţi cu simţul umorului, ca să se amuze de toată această poveste... Dar nimeni nu a văzut vreo insectă râzând.

Judecata de Apoi ecologică

Poluarea nu s-a limitat la afacerea DDT-ului. În anii şaizeci şi şaptezeci s-a declarat criza ecologică, la fel de gravă ca şi pericolul unui război nuclear. Devenise evident că prin toate activităţile sale, industriale sau agricole, omul nu făcea decât să deterioreze grav solul, apele, atmosfera, viaţa şi - bineînţeles - pe sine însuşi.

Scenariile eco-catastrofice nu ofereau soluţii mai agreabile decât cele suscitate de o ameninţare atomică. În plus, nu era vorba, cum s-ar fi putut crede, de o degradare lentă, treptată, de foarte lungă durată, ci de o prăbuşire rapidă a biosistemului terestru. Evoluţie mai îngrijorătoare chiar decât un ipotetic război nuclear, căci este deja în curs şi se agravează sub ochii noştri.

Debutând cu *Primăvara tăcută*, anii şaizeci au sfârşit în toată splendoarea sub semnul *Judecăţii de Apoi*. *Judecata de Apoi (The Doomsday Book)* este cartea publicată în 1970 de Gordon Rattray Taylor, foarte semnificativă pentru conştientizarea ecologică de la finele anilor şaizeci. Aflăm din ea, printre alte noutăţi puţin îmbucurătoare, că până şi aerul pe care îl respirăm este ameninţat. Industria devorează oxigenul în cantităţi crescânde în timp ce omul defrişează pădurile şi acoperă solul cu asfalt şi beton, uitând că acest preţios gaz este produs doar de plantele verzi. Prin 1970, Statele Unite nu mai produceau decât 60% din oxigenul pe care îl devorau. Din fericire, planctonul Pacificului le furnizează necesarul. Dar până când? Căci

poluarea (produse petroliere etc.) alterează şi mările. Omenirea se va sufoca din lipsă de oxigen?

Problema climatului nu este mai puţin îngrijorătoare. Industria „îmbogăţeşte” atmosfera cu două sortimente de produşi: bioxidul de carbon şi pulberile industriale (şi agricole). Primul generează un „efect de seră”, deci o încălzire. Pulberile, dimpotrivă, constituie un ecran împotriva radiaţiei solare şi acţionează în sensul răcirii. Ce să alegem? Un echilibru între cele două tendinţe ar fi desigur ideal, dar să nu contăm prea mult pe un dozaj perfect.

Încălzirea pare la prima vedere o soluţie agreabilă. Marele Nord deschis culturilor agricole şi turmelor de animale, ierni mai blânde. Da, dar... Dacă acestea vor continua, vom sfârşi prin a fierbe? Pe când topirea zăpezilor, a gheţarilor, a calotelor, pe când inundarea continentelor?

Iată, în opoziţie, o previziune interesantă (făcută la sfârşitul anilor şaizeci) privitoare la răcire: un deficit de căldură de un grad şi jumătate în 1970, de patru grade în 1975, de cinci grade către 1977, şi aşa mai departe: o nouă eră glaciară înainte de 1980! Nu ne-am întors încă în peşteri, dar să nu ne bucurăm: poate că aceasta se va întâmpla, deşi puţin mai lent decât s-a prevăzut.

Un scenariu mai recent ia în consideraţie efectele unui exces de CO_2, nu atât asupra atmosferei şi a climatului, cât asupra sistemului vegetal al globului. Gramineele (grupă ce cuprinde cerealele, ierburile din preerii, stepe, savane etc.) ar fi foarte avantajate de această hrană. La început ar fi magnific: recolte minunate în perspectivă. Dar pe urmă, iată-ne în plin science-fiction: ierburile, discrete prin natura lor, ar creşte nemăsurat, sufocând până şi arborii pădurilor tropicale. Omul va ajunge să trăiască într-un peisaj asemănător celui din era carboniferă, cu ferigile sale gigantice. Dacă fauna se adaptează noului mediu, sunt toate şansele ca istoria să devină pasionantă. Ne putem

imagina albine uriaşe culegând polenul unor flori pe măsura lor. Din nou povestea cu ierburile şi cu insectele. Se va trăi în stare de permanentă alertă aeriană, sub ameninţarea unor viespi lungi de un metru şi jumătate (pentru mai multe amănunte, vezi *Le Figaro* din 7-8 septembrie 1985).

Dar înainte de a pieri asfixiaţi, fierţi, congelaţi sau sufocaţi, avem perspectiva de a trece prin momente grele datorită unei iradieri cosmice masive, consecinţă şi ea a poluării. Folosirea aerosolilor ce conţin clorofluorocarbon se pare că a provocat deja daune grave stratului de ozon ce protejează sistemul terestru. În acesta se deschid breşe şi riscăm să ne trezim fără apărare în faţa radiaţiilor cosmice ultraviolete. Dar, pe lângă celelalte calităţi, ozonul are proprietatea remarcabilă că atrage atenţia unanimă asupra viitorului său. Într-adevăr, în septembrie 1987 a fost semnat la Montreal un tratat internaţional pentru conservarea ozonosferei. Cu toate acestea pericolul rămâne, alături de alte două vedete ecologice care sunt „efectul de seră" şi „ploile acide".

Cât de puternic a devenit omul! Pentru a face mai degrabă rău decât bine. Suntem asiguraţi că, într-un anume fel, lucrurile au stat întotdeauna aşa. Ecologia obligă: studiind vechile civilizaţii, istoricii au descoperit probleme similare cu ale noastre. De ce dispar civilizaţiile? se întreabă Jean Dorst în cartea sa *La For ce du vivant / Forţa viului* (1979): tocmai din cauza lipsei unei conştiinţe ecologice, fiindcă n-au ştiut să-şi gospodărească bogăţiile. Chiar în epoca preindustrială omul era capabil să deregleze natura şi să se sinucidă astfel din pura ambiţie de a o duce mai bine. Despăduriri şi irigaţii practicate pe scară largă au dus la ruperi ale echilibrului. Deserturi şi jungle nesănătoase au înghiţit civilizaţii cândva înfloritoare.

Care va fi în acest caz soarta civilizaţiei noastre, incomparabil mai bine înarmată decât precedentele la capitolul mijloacelor sinucigaşe? Potrivit specialistului american Barry Commoner (*The Closing Circle. Nature, Man and*

Technology[40], 1972), punctul de unde nu mai există întoarcere ar putea fi atins în zonele industriale ale lumii - dacă tendinţele actuale se confirmă - după o perioadă de douăzeci până la cincizeci de ani. Va urma prăbuşirea civilizaţiei tehnologice şi întoarcerea supravieţuitorilor la barbarie. După care poluarea se va reduce de la sine, în lipsa industriilor poluante, iar ciclul poate să reînceapă.

Poluarea, ca şi războiul atomic, se înscrie astfel în schema unei istorii ciclice, a unei căderi a civilizaţiei urmate de un nou început. O mitologie foarte veche, remaniată pentru uzul erei tehnologice.

Împotriva efectelor războiului, cea mai bună soluţie este să te fereşti împiedicând războiul. Dar împotriva poluării? Poate îngheţarea industriei? Din scenariile catastrofice decurge aproape inevitabil ideea unei creşteri zero. Să nu existe o altă opţiune decât stagnarea sau distrugerea? Ratat în anul o mie, sfârşitul lumii va veni la întâlnirea cu noul mileniu?

Încă o dată, mitul sfârşitului lumii s-a dovedit mai puternic decât raţiunea rece. S-au făcut totuşi auzite şi voci mai moderate. Să ascultăm, pentru a echilibra balanţa, opiniile exprimate în 1976 de biologul american Kenneth Mellanby: „Se crede adesea că poluarea mediului este cea mai serioasă dintre spaimele anului 2000. Se consideră că, din cauza creşterii demografice şi industriale, lumea riscă să devină în curând nelocuibilă de om. Dar în multe regiuni poluarea este mai puţin gravă decât acum zece, douăzeci sau chiar o sută de ani. Numeroase forme de poluare sunt deja parţial sub control... Cantităţile de fum şi de praf au scăzut spectaculos, iar procentul de insolaţie hibernală, la Londra şi la Pittsburgh, este dublu faţă de acum treizeci de ani... Ajunge să privim cerul Londrei pentru a ne convinge că părerea după care un consum crescut de energie ar

---

40 Cercul care se închide. Natura, omul şi tehnologia, trad. rom. de Florian Ionescu, Editura Politică, Bucureşti, 1980.

duce fatalmente la creşterea poluării nu are nici o bază. Oribilul fog atât de frecvent în trecut se datora combustiei unei cantităţi relativ reduse de cărbune sub cerul liber. Astăzi consumăm o cantitate de energie de câteva ori mai mare pentru încălzirea locuinţelor, dar o facem în mod adecvat.”

Şi iată concluzia acestui studiu, de un optimism raţional: „Dacă omenirea evită războiul nuclear şi reuşeşte să controleze radioactivitatea ce-ar putea să rezulte dintr-o dezvoltare prea rapidă a energiei nucleare, nici o problemă nu este insolubilă.”

Radioactivitatea, chiar cea provenită din aplicaţii industriale şi paşnice, iată o problemă majoră ce riscă într-adevăr să treacă în prim-plan, mult înaintea DDT-ului anilor şaizeci. Accidentul de la Cernobîl din 1986 a oferit deja o anticipare a sfârşitului lumii...

Peste o sută de ani se va putea şti exact cât a fost pericol real şi cât mitologie în spaimele ecologice ale anului 2000.

Explozie sau implozie: frica de om

Există apoi şi frica de om. Nu doar de om în calitate de manipulator imprudent al energiei atomice sau de otrăvitor al mediului, ci de om pur şi simplu, ca organism biologic.

După angoasa nucleară, după alarma ecologică, ne vedem confruntaţi cu o a treia ameninţare: cea demografică. Aceasta pune sub semnul întrebării mecanismele reproducerii umane, dinamica populaţiei.

Alarmă în lumea occidentală - mai ales în Statele Unite - spre sfârşitul anilor şaizeci şi începutul anilor şaptezeci (chiar în momentul când criza ecologică era la apogeu). Populaţia lumii creşte prea repede. Mult mai repede decât resursele. Iată-l pe Thomas Malthus exhumat, căci ideea este veche, ea a fost exprimată de economistul englez încă

de la sfârşitul secolului al XVIII-lea *(An Essay on the Principie of Population / Eseu despre principiul populaţiei*, 1798).

Populaţia globului nu ar putea depăşi o anumită limită. Suntem deja pe punctul să o atingem? Anii care au urmat celui de al doilea război mondial au fost marcaţi de un foarte puternic avânt demografic. Proiectând spre viitor tendinţele anilor cincizeci şi şaizeci, s-au prezis şapte miliarde de locuitori în anul 2000 şi douăzeci de miliarde în 2075. Oare Pământul va „plesni" sub greutatea oamenilor? Cum să hrăneşti marea armată a săracilor?

Chestiunea priveşte cu deosebire lumea a treia, aflată în plină explozie demografică. Profeţii dezastrului anunţă deja o foamete generalizată. Soluţia preconizată este de a avea mai puţini copii, doar atâţia cât să fie asigurată succesiunea generaţiilor. Creştere demografică zero. Mai puţine guri de hrănit.

Problemele lumii a treia - unde creşterea populaţiei nu este întotdeauna însoţită de creşterea economică necesară - sunt, vai, foarte reale, dar frica de prea plin se dovedeşte o nouă sperietoare pentru Occident. Îndeosebi ceilalţi se înmulţesc prea repede, ei ameninţă deci să sufoce civilizaţia noastră. Lumea industrială se simte în stare de asediu. Ceilalţi sunt popoarele de pe alte continente, dar şi, la noi, minorităţile, marginalii, care ameninţă cetatea din interior. Ei vor câştiga partida doar înmulţindu-se, supraînmulţindu-se. Va fi sfârşitul civilizaţiei şi pe urmă, poate, prăbuşirea întregii lumi.

Acestei analize i-a răspuns pe la mijlocul anilor şaptezeci o interpretare complet diferită, al cărei purtător de cuvânt şi chiar apostol a devenit istoricul francez Pierre Chaunu (născut în 1923). Potrivit lui, oamenii nu se înmulţesc prea repede, ci prea încet! Nu se pune problema de a reduce creşterea la zero, şi singura speranţă de supravieţuire este tocmai de a avea mai mulţi copii. Profanul are de ce se simţi tulburat la ideea că trebuie să aleagă între cele două

soluţii, sau cele două catastrofe, ce i se propun, şi care nu seamănă deloc între ele.

Într-adevăr, demografi ca Alfred Sauvy (născut în 1898) şi istorici ca Pierre Chaunu sesizaseră deja, de la bun început, un fenomen greu perceptibil în jurul anilor şaptezeci, dar care de atunci s-a precizat în toată lumea industrială, şi chiar în afara ei: încetinirea, uneori brutală, a creşterii demografice. Unele ţări au coborât chiar sub „creşterea zero”. Rezultă o îmbătrânire progresivă a populaţiei şi scăderea ei pe termen lung, exploziei demografice urmându-i implozia. Cazul Germaniei Occidentale a fost ridicat la rang de exemplu. Prin 1975 primeam asigurări că după un secol cei şaizeci de milioane de locuitori de azi vor fi abia cincisprezece milioane (dintre care jumătate persoane în vârsta). „Dacă nu va interveni nici un fenomen de cealaltă parte a Rinului care să schimbe sensul curbei demografice, din 1985 Germania va începe pur şi simplu să dispară... Urmând cursul actual, începând din 1990, societatea germană va deveni de-a dreptul neviabilă” (Pierre Chaunu, *La Peste blanche / Ciuma albă,* 1976; *La Memoire et le Sacre / Memoria şi sacrul,* 1978; se va observa însă că situaţia actuală din Germania nu este chiar cea prezisă). Va fi sfârşitul unei ţări.

Mai mult decât atât, este sfârşitul unei civilizaţii. Lumea „albă” moare. „Lumea industrială de sorginte europeană - un miliard de oameni, 40% din suprafaţa uscatului, un sfert din omenire, între 80 şi 85% din resurse şi aproape 99% din putere - este pe cale să ajungă în punctul unde transmiterea moştenirii culturale, care presupune un număr cel puţin egal de creiere, nu mai este posibilă... Coeficientul net de 0,7 reprezintă, astăzi ca şi ieri, sfârşitul pe termen scurt al unei lumi.” Aceste cuvinte au fost scrise în 1975 de Pierre Chaunu în *Le Refus de la vie / Refuzul vieţii*; zece ani mai târziu, în 1985, departe de a-şi fi îmblânzit diagnosticul, el vorbeşte deja de prăbuşire, de un „colaps demografic complet necontrolat” care răpune totul.

La drept vorbind, cele două scheme, la prima vedere ireconciliabile, a exploziei şi a imploziei demografice, se pot foarte bine reuni într-o sinteză dublu catastrofică. Lumea albă industrială moare din lipsă de copii, în timp ce lumea „de culoare”, subdezvoltată, moare din cauza numărului prea mare de copii. Ruptura dintre Nord şi Sud devine purtătoarea celor mai rele nenorociri. Chiar şi în această dialectică, principala sacrificată rămâne civilizaţia albă, care va trebui să se retragă de pe scena istoriei în profitul superiorităţii numerice.

Dar mai există şi posibilitatea ca modelul „german”, odată devenit, din nefericire, model „european”, să se generalizeze (natalitatea este deja în scădere în mai multe ţări din lumea a treia). Ar fi catastrofa absolută. Să-l ascultăm din nou pe Pierre Chaunu: „E de ajuns ca Europa şi America să se stabilească la nivelul actual de natalitate şi fecunditate al Germaniei. Atunci, în zece ani totul va deveni irecuperabil. Cultura nu se mai transmite, moştenirea nu mai este stăpânită, dispar sectoare întregi ale activităţii intelectuale, iar progresul tehnic şi ştiinţific este perturbat într-o asemenea măsură încât intervine un blocaj progresiv. Totul se dezagrega, maşinăria se încinge, o ia razna. Ne prăbuşim sub povara bătrânilor, iar lumea oribilă şi lipsită de speranţă pe care aceştia o incarnează face ca la baza piramidei vârstelor zdrobite să sporească refuzul panicat al vieţii. Este spirala amerindiană. Lumea a treia este la rândul ei atinsă. La limită, este asemeni imploziei generalizate a unei stele pitice... Şi cum spune cântecul: « Nu vă temeţi, de acum nu se va mai întâmpla nimic. » Poate că totul va reîncepe, dar mult mai târziu, după mai multe secole, sau o jumătate de mileniu, şi pornind de foarte jos. Căci este puţin probabil, în caz că scenariul se realizează, ca războiul să poată fi evitat. Populaţiile bătrâne sunt agresive, nu cele tinere, cum cred polemologii, căci « ele nu mai au ce pierde »„ *(Refuzul vieţii,* 1975). Potrivit unei ipoteze mai recente (imaginată de Jean Bourgeois-

Pichat în revista *Population*, 1988), mondializarea modelului german ar duce la dispariţia ultimului om în jurul anului 2400.

Există totuşi o speranţă: ca adevărul să se afle undeva la mijloc, între teoriile extreme, „explozive” şi „implozive”. Calea de mijloc să fie doar o utopie?

Nimic nu mai merge

Cavalerilor Apocalipsei modeme le place, şi asta este partea cea mai rea, să lucreze în echipă. Ameninţările pe care le agită se aliază şi îşi multiplică reciproc puterile.

Se pot distinge cu destulă claritate două perioade în istoria ultimei jumătăţi de secol.

După război, până la începutul anilor şaizeci, Occidentul a trăit într-un calm relativ. A cunoscut chiar o anumită euforie, întreţinută de o creştere economică şi demografică susţinută. Singura grijă serioasă era un eventual război nuclear, pe care o bună parte a opiniei publice îl considera iminent. Dar ameninţarea era simplă şi univocă. Cu un singur pericol te poţi obişnui, poţi oarecum să-l uiţi. Poţi spera că vei ajunge să-l domini.

Pe urmă însă, maşina s-a dereglat. Maşina economică, dar şi, fapt mai grav, maşina psihologică. Euforia era de domeniul trecutului, speranţa murise. În anii şaptezeci şi optzeci, locul discursului optimist îl ia frica de viitor. Obsesia atomică este fără îndoială mai redusă astăzi decât în anii cincizeci (deşi acum arsenalele sunt mult mai bine dotate); mai redusă fiindcă războiul atât de temut nu a avut până la urmă loc, dar mai ales fiindcă această obsesie nu mai este unica, împărţită fiind cu o nesfârşită gamă de noi angoase.

Omul s-a trezit brusc într-o lume primejdioasă, unde pericolele nu apăreau izolat, ci simultan, cumulându-şi efectele.

Dezechilibre economice, sociale şi demografice; confruntarea Vest-Est; confruntarea Nord-Sud; poluare industrială şi radioactivă; foamete; războaie şi ameninţări cu războiul. Toate se leagă. Ameninţarea este globală, soluţia nu poate fi decât tot globală. Cu atât mai dificilă, mai problematică.

Şi a fost în 1972 celebrul raport al Clubului de la Roma, pregătit de o echipă de la Massachusetts Institute of Technology coordonată de Dennis Meadows: *The Limits to Growth / Limitele creşterii*. Autorii săi au furnizat ordinatorului informaţii privind cinci factori strâns legaţi între ei: alimentaţie, populaţie, producţie industrială, resurse, poluare. Concluzia este fără menajamente: populaţia creşte prea repede, hrana şi materiile prime devin insuficiente, poluarea agresează.

Totul se va nărui pe termen scurt, la orizontul celui de-al treilea mileniu, înaintea anului 2100. Dacă oamenii se vor încăpăţâna să menţină o creştere exponenţială, vor trebui să se descurce fără resurse. Căci fierul nu va mai dura decât nouăzeci şi trei de ani, nichelul cincizeci şi trei, aluminiul treizeci şi unu, gazul natural douăzeci şi doi, plumbul şi cuprul douăzeci şi unu, petrolul douăzeci, zincul optsprezece, cositorul cincisprezece iar aurul de abia nouă. Să încetinim înainte de a fi prea târziu. (Astăzi aurul să fie deja epuizat? Ni se ascunde oare adevărul?)

Limitele creşterii a beneficiat de o publicitate bine orchestrată. Succesul său a fost un semn al timpurilor. Cruciada împotriva creşterii s-a concretizat în două sigle: ZEG şi ZDG: *Zero Economic Growth* şi *Zero Demographic Growth*. Creştere economică zero, creştere demografică zero. Să oprim maşina, altfel va exploda. Să oprim progresul. Să îngheţăm istoria. Să ştergem viitorul. Este preţul (greu) de plătit pentru a evita - în ultimul moment - Apocalipsa.

Raportul nu ţinea seama de ingeniozitatea omului în lupta pentru supravieţuire. Documentele ulterioare ale Clubului de la Roma au schimbat direcţia, situându-se într-o

perspectivă mult mai optimistă. Un colocviu internaţional organizat în 1975 la Jouy-en-Josas a fost dedicat tocmai criticării „limitelor creşterii”, exprimând o încredere moderată prin respingerea *Spaimelor anului 2000* (titlul sub care rapoartele au fost reunite în volum în 1976). Dar alarma fusese dată...

Şi în timp ce se încerca risipirea norilor adunaţi, noi griji veneau să se adauge tabloului. În 1973, începutul crizei petroliere confirmă într-un fel marea ameninţare ce planează asupra resurselor. Civilizaţia va muri din lipsă de energie? Zece ani mai târziu, situaţia petrolului nu mai inspira temeri. Dar trebuie să te închini în faţa evidenţei: combustibilii fosili - petrol, cărbuni - nu vor dura o veşnicie. Se vor epuiza probabil în secolul al XXI-lea. O soluţie de rezervă se impune, şi încă repede. Fără îndoială, energia nucleară... Dar aici ne întoarcem la problema poluării radioactive...

Dacă cel puţin ploaia şi timpul frumos ar fi ca odinioară. Climatul terestru se degradează? A cui este vina, a omului sau a naturii? O psihoză climatică este pe cale să se adauge celorlalte în marea psihodramă a epocii moderne. Mai ales sub impactul gravei secete care afectează Sahelul din 1968 şi ameninţă o arie tot mai extinsă: Etiopia, Maroc, Brazilia. Aridificare, deşertificare... Asistăm neputincioşi la înaintarea irezistibilă a Saharei. Iulie 1984: la Dakar se ţine prima conferinţă ministerială asupra deşertificării. Douăzeci şi două de ţări se grupează sub sigla PAD („pays agresses par la desertification” - ţări agresate de deşertificare). „Potrivit anumitor statistici - citim în *Le Monde* din 31 iulie 1984 - deşertul înaintează cu şase până la şapte kilometri pe an şi, pe durata a zece ani, a făcut improprii pentru agricultură patru sute zece milioane hectare de pământ” Aţi citit bine. Patru milioane de kilometri pătraţi, este mai mult de o optime din continentul african. Pământul - cum se credea deja pe la 1900 - se apropie oare rapid de stadiul următor, cel „marţian” sau „lunar”?

Lucrurile încă nu au ajuns până aici, dar între timp, victime ale deşertificării, milioane de fiinţe omeneşti suferă şi mor de foame. Dincolo de spectrul foamei este cel al bolilor, al epidemiilor, consecinţe inevitabile ale penuriei alimentare. Astfel funcţiona ciclul morţii în Evul Mediu, în lumea preindustrială: crize climatice, penurie alimentară, foamete, epidemii, catastrofă demografică. Suntem pe cale să revenim la acest model? Epidemiile nu au frontieră; o prăbuşire biologică a lumii a treia ar fi dur resimţită de lumea occidentală. Toate se leagă...

Mai există apoi şi terorismul. Va fi el capabil să provoace sau să precipite ruina lumii occidentale? Principalul risc este de a-i vedea pe terorişti sau pe sabotori fabricând explozivi nucleari şi folosindu-i. Cu consecinţe incalculabile.

Dacă adunăm toate relele posibile, reale sau imaginare, viitorul pare cu adevărat foarte îngrijorător. Avem totuşi dreptul să sperăm că nu există impas sau problemă umană insolubilă. Să luăm ca exemplu dubla spaimă a creşterii demografice asociată cu foametea. Într-un studiu despre „Frica de penuria alimentară” *(Les Terreurs de Van 2000 / Spaimele anului 2000*, 1976), Colin Clark ajunge la concluzia că producţia alimentară ar putea fi sporită de cincizeci de ori în secolul al XXI-lea, făcând astfel posibilă hrănirea a treizeci şi şase de miliarde de oameni după normele occidentale. Scenariile demografice cele mai alarmiste ar fi deci nefondate. Cu condiţia să se înceapă lupta cu calamităţile din lumea a treia şi să se atenueze dezechilibrul planetei. Jocurile Apocalipsei nu sunt încă făcute. Din fericire.

Totul se leagă. Trebuie găsită o soluţie globală şi inventată o nouă sinteză. Ceea ce necesită imaginaţie şi mai ales solidaritate.

Angoasa tehnologică

Privind ceva mai departe în viitor, tehnologia umană pare capabilă şi de alte isprăvi. Alunecăm deja de la ştiinţă spre science-fiction.

Să luăm de exemplu problema inteligenţei artificiale. O civilizaţie a maşinilor (inteligente) va fi susceptibilă să înlocuiască omul, ca în R. U. R., piesa clasică a lui Capek? Filmul lui Stanley Kubrick, *2001: Odiseea spaţială* (1986), ne-a propus deja o bătălie dramatică şi mult timp nedecisă între om şi maşină. Suntem asiguraţi că peste câteva decenii complexitatea computerelor o va egala pe cea a creierului uman. Iată o civilizaţie care va avea mai puţine probleme decât noi. Radioactivitatea nu o va afecta cu nimic. Micuţii nu vor avea scarlatină, cei mari nu vor face niciodată depresii nervoase.

În domeniul geneticii, au fost deja creaţi hibrizi vegetali, ne jucăm cu genele şi cu microorganismele. „Mutanţii", monştri sau supraoameni, fac deja parte din mitologia noastră. Pe când noul *Frankenstein*? Dar există pericole mai mari decât confecţionarea unui monstru de talie umană. De exemplu, apariţia unui nou virus pe care am fi incapabili să-l combatem. *Virusul*, acesta este titlul unui film japonez (1980) în care vedem omenirea distrusă ca urmare a unei asemenea manipulări genetice. Zvonuri de acest gen - neîntemeiate - au circulat şi despre SIDA.

Devine aşadar tot mai obişnuit gândul că previziunile cele mai rele ale science-fiction-ului s-ar putea împlini. Tehnologia provoacă frică; omul se consideră deja prizonierul, victima ei.

După un sondaj realizat de *Indice-Opinion* pentru *Le Quotidien de Paris* şi publicat în octombrie 1980, la 12% dintre francezi le este foarte frică de dezvoltarea tehnicilor modeme şi de descoperirile ştiinţifice recente; la 37% le este mai curând frică; la 20% mai curând nu le este frică; la

27% nu le este frică deloc. Frica de progres câştigă deja cu un scor de 49 la 47.

Frica de ce, la drept vorbind? Printre cei care şi-au manifestat neliniştea în faţa viitorului, 54% se temeau de domeniul nuclear (după Cernobîl, acest procentaj trebuie să fie mult mai mare), 91% de poluarea industrială, 60% de manipulările genetice iar 24% de informatică (inteligenţa artificială).

Din ce în ce mai contestat după 1900, progresul este pe cale să piardă partida.

Spaţiul cosmic revine

Opinia publică pare mai puţin sensibilă astăzi la pericolele spaţiului cosmic decât în urmă cu o sută de ani. Cât despre savanţi, ei se distrează nebuneşte. Ca şi cum relele terestre nu ar fi suficiente, de câtva timp ei acumulează ameninţări cosmice tot mai subtile şi mai eficiente. Astrofizicienii pot astfel face faţă strategilor atomului, ai foametei şi ai poluării.

OZN-urile, apărute brusc în 1947, au contribuit la reactualizarea pericolului cosmic. Sfârşitul Pământului va fi opera farfuriilor zburătoare? Tema aceasta era strâns legată de frica de un război atomic. Dar spaţiul rezerva multe alte fantezii.

O dezbatere aiurită în cel mai înalt grad a avut loc în anii cincizeci. Greşindu-şi meseria, psihanalistul Immanuel Velikovsky (1895-1979) a recurs la imaginarul astronomic pentru a explica într-o carte de senzaţie *(Worlds in Collision / Lumi în coliziune,* 1950) cum, în jurul anului 1500 î. Cr., o cometă s-a desprins (!) din masa lui Jupiter, a trecut de două ori prin imediata apropiere a Pământului şi a provocat evenimentele catastrofice sau miraculoase povestite în Biblie (teribilele plăgi ale Egiptului, despărţirea apelor Mării

Roşii, mana căzută în deşert, prăbuşirea zidurilor Ierihonului), sfârşind prin a-şi pierde frumoasa coadă şi a deveni o nouă planetă: Venus! Într-o carte ulterioară *(Earth in Upheaval / Pământul se revoltă*, 1955), încurajat de primele sale reuşite, Velikovsky va propune o teorie catastrofică generală pentru întreaga istorie a Pământului şi a omenirii.

Majoritatea savanţilor au ridiculizat concluziile lui Velikovsky, dar teoriile sale anunţau deja o anumită reabilitare a Cometei şi a agenţilor cosmici în general.

Nu mai puţin semnificativă a fost reluarea şi amplificarea unei ipoteze formulate la începutul secolului al XIX-lea de astronomul german Heinrich Olbers (1758-1840), potrivit căreia roiul de asteroizi s-ar datora dezintegrării unei vechi planete. Catastrofă provocată de o ciocnire cosmică, de radioactivitatea naturală sau - de ce nu - de un război termonuclear sau ceva asemănător. Morala acestei din urmă variante, care i-a sedus mai ales pe scriitorii de science-fiction este uşor de ghicit. În 1946, la exact un an după bomba de la Hiroshima, B. R. Bruss (pseudonim al scriitorului francez Roger Blondei) a publicat un roman cu titlul evocator: *Et la planete sauta... / Şi planeta a explodat...*. Planeta aceasta dispărută (dar va fi existat ea vreodată?) a devenit un nou simbol al precarităţii globului nostru. Pe deasupra, unii dintre urmaşii ei, asteroizii, par dispuşi să ne viziteze din când în când.

Până la urmă, oamenii s-au resemnat (cu delectare chiar) cu faptul că Pământul este în răstimpuri lovit de comete, meteoriţi sau asteroizi. Istoria celor petrecute în 1908 la Tunguska, unde o porţiune din pădurea siberiana a fost distrusă de nu se ştie exact ce agent cosmic, a devenit una din relatările clasice ale genului. A fost de asemenea reprodus până la saţietate foarte fotogenicul *Meteor Crater* din Arizona, dovadă a impactului unui meteorit ce a lovit Pământul. Richard Morris (*The End of the World / Sfârşitul lumii*) ne asigură că nici cele mai mari capete cometare nu

depăşesc dimensiunile statului Vermont: douăzeci şi cinci de mii de kilometri pătraţi. Iată ceva foarte liniştitor. În 1968, un anumit număr de californieni au aşteptat căderea pe Pământ (dar de ce tocmai în California?) a asteroidului Icar; au fost crunt decepţionaţi. Dezastrul s-a produs zece ani mai târziu. A fost *Meteor* (1979), film american, cu buget mare, succes mediocru. Banii înghiţiţi de *Meteor* rămân până în prezent singura pagubă cunoscută imputabilă unui asteroid.

Cum capetele cometare şi asteroizii sunt relativi mici în raport cu Pământul, s-au depus mari eforturi pentru a li se îmbunătăţi randamentul. În anii optzeci s-a inventat iarna cometei, perturbaţie climatică periodică datorată prafului (ecranând radiaţia solară) ridicat în urma impactului unei comete (sau asteroid) cu Pământul. Am văzut deja aplicarea acestei ingenioase teorii în cazul războiului atomic. Aşa ar fi murit de frig dinozaurii, cu ceva timp în urmă. Data viitoare va fi rândul nostru? O teorie de ultimă oră afirmă că impactul asteroidului ar fi eliberat o cantitate enormă de bioxid de carbon şi că - prin acţiunea efectului de seră - căldura şi nu frigul ar fi fost cauza tragediei. Un scenariu mai complet asociază căldura frigului: incendierea naturii terestre urmată de o iarnă aspră, în sfârşit, dinozaurii au dispărut, scurt şi cuprinzător.

S-au întreprins studii asupra posibilităţii de a distruge cu ajutorul armelor nucleare orice corp cosmic ce-ar deveni prea ameninţător. Următorul război se va duce împotriva asteroizilor? Va fi o bună ocazie pentru bomba atomică de a se reabilita.

Mai sunt apoi şi supernovele, stele foarte masive ce-şi încheie viaţa printr-o formidabilă explozie. Au fost detectate supernove aproape pretutindeni în vastitatea Universului. Dar există pericolul - iar pe termen lung chiar probabilitatea - ca o supernovă să explodeze în imediata noastră apropiere, altfel spus, în termeni cosmici, la câţiva zeci de ani lumină. Ar fi mai grav decât orice război nuclear.

Radiaţiile vor distruge omenirea şi specii întregi, poate că viaţa terestra în totalitate. Ipoteza a fost deja avansată pentru explicarea anumitor drame ale trecutului geologic, mai ales (iarăşi!) dispariţia dinozaurilor.

Se revine mereu la dinozauri, începe să devină o obsesie. Omenirea şi-a descoperit nişte suflete înrudite, copleşite de aceleaşi probleme. Ceea ce intrigă şi îi face captivanţi, este dispariţia lor brutală. Vom cunoaşte şi noi aceeaşi soartă?

Dar, mai aproape de noii, se află Soarele, a cărui sănătate rămâne preocupantă. Speranţa sa de viaţă este foarte lungă, dar cine ar putea-o garanta? Şi cine ar putea, mai ales, să-i garanteze buna funcţionare? Anumite fenomene observate inspiră nelinişte. Dacă Soarele ar suferi o schimbare bruscă, de un fel sau altul, adio vieţii pe Pământ.

De la o vreme, unii astronomi seamănă pretutindeni în spaţiu găuri negre. Aceste găuri nu sunt de fapt găuri ci, dimpotrivă, imense aglomerări de materie concentrate în volume neglijabile. Stelele cele mai masive sfârşesc prin a deveni găuri negre. O gaură neagră este extrem de nesăţioasă: ea devorează totul, dată fiind imensa ei forţă gravitaţională. Până şi lumina este reţinută; tocmai de aceea gaura rămâne neagră sau, mai bine spus, invizibilă. Nimic nu indică prezenţa unui canibal atât de feroce în proximitatea sistemului solar. Dar, pentru necesităţile cauzei, astronomii sunt dispuşi să inventeze o variantă: mini-găurile negre, răspândite peste tot în spaţiu. O mini-gaură neagră poate să aibă, de exemplu, dimensiunile unui virus însă o masă de mai multe milioane de tone. Întâlnirea cu o mică escadrilă de asemenea obiecte ne-ar scuti de un război atomic. Astfel, periplul Pământului şi al omenirii prin Univers începe să semene cu plimbarea unui inconştient printr-un câmp de mine.

Se mai aşteaptă şi alte evenimente, ale căror cauze, cosmice sau geologice, rămân insuficient cunoscute. Primim asigurări că o inversare a câmpului magnetic

terestru trebuie să aibă loc în curând, şi atunci vom vedea noi. Ni se prezice mai ales apropierea unei noi ere glaciare. Aceasta ar fi foarte aproape, poate chiar iminentă, şi nu se va instala puţin câte puţin, ca să ne obişnuim cu situaţia, ci dintr-o dată, rapid şi brutal. Dificultăţile climatice din prezent n-ar fi decât semnele prevestitoare. Ne-am putea oare opune acestei drame produse de forţele cosmice (căci schema este independentă de fluctuaţiile termice imputabile poluării)? O soluţie ar consta în încercarea de a încălzi Oceanul Arctic (un strat subţire de praf de cărbune presărat deasupra calotei polare ar rezolva problema), dar atenţie la consecinţe: nu trebuie să te joci prea mult cu clima şi cu ecologia.

Din nou Pământul se cutremură, se cutremură prea mult, sau poate am devenit noi prea nervoşi. Decepţionaţi de afacerea Icar, californienii se consolară visând la un mare cutremur (prezis pentru 1968 sau 1969) ce ar fi urmat să şteargă acest stat de pe harta Statelor Unite, să-l înece sub apele oceanului. Chiar japonezii şi-au imaginat ceva mai rău decât Hiroshima: scufundarea completă a arhipelagului lor (doar la cinematograf: *Scufundarea Japoniei*, 1973). „Psihoza seismică” însoţeşte uneori frământările sociale în multe regiuni ale globului. Îngrijorarea îi cuprinde câteodată şi pe savanţi. Haroun Tazieff (născut în 1924), marele patron al vulcanilor, i-a pus în gardă pe francezi împotriva acestei ameninţări pe care ei au în general tendinţa să o treacă cu vederea, mizând prea mult pe stabilitatea seismică (relativă) a ţării lor (vezi articolul său „Catastrofe naturale”, în *L'Etat du monde* 1981, Editura Francois Maspero). Ce s-ar întâmpla, într-adevăr, dacă un cutremur de pământ ar distruge o centrală nucleară?

Faptul extraordinar este că noi continuăm să trăim, în pofida acestei panoplii de pericole suspendate deasupra capetelor noastre. Fiecare nouă dimineaţă apare ca un adevărat miracol.

Şi dacă aceste pericole ar fi mai puţin reale şi mai mult imaginate de savanţii care cedează înclinării actuale spre catastrofă?

Vânturi dinspre răsărit, vânturi dinspre apus

În momentul când scriu aceste rânduri, două pericole ţin capul de afiş, mult mai apropiate decât găurile negre sau noua eră glaciară. Plecate din răsărit şi din apus, ele sunt pe cale să invadeze planeta.

Dinspre răsărit, afacerea Cernobîl (aprilie 1986) vine să pună în cauză securitatea centralelor nucleare şi să dovedească posibilitatea unei iradieri chiar fără război atomic (în momentul în care acesta pare mai puţin ameninţător, urmare a acordurilor americano-sovietice). Incidentul este încheiat, fără dezastre de mari proporţii (deşi consecinţele rămân încă să fie estimate). Dar îngrijorarea va persista.

Dinspre apus, din Statele Unite, apare spectrul unei noi maladii: SIDA. Ea a irupt brutal la începutul anilor optzeci şi încă nu se lasă controlată, tratată sau stăvilită. Există un început de panică, iar mitul deja funcţionează. Până unde va merge această nouă ciumă? La New York - oraşul cel mai afectat din Statele Unite şi din lume - este pe cale de experimentare un scenariu al sfârşitului lumii. Alarmă la jumătatea anului 1987: un new-yorkez din şaisprezece este purtător al teribilului virus. Există deja unsprezece mii de bolnavi şi patruzeci şi unii de mii sunt în perspectivă pentru 1991. Cea mai mare metropolă a societăţii tehnologice este ameninţată: avertisment? simbol?

Epidemia avansează prin dublare anuală. Pragul de cinci-zeci de mii de cazuri înregistrate a fost depăşit în cursul anului 1987, cel de o sută de mii în 1988. Se estimează că numărul cazurilor reale este probabil de două ori mai mare,

iar pentru 1990 se avansează deja cifra de un milion. Calcul macabru uşor de făcut: cincisprezece ani de progresie geometrică în acelaşi ritm ar veni de hac întregii populaţii a globului.

Complexul lui Nero

Apocalipsa „ştiinţifică" este fidel susţinută, cu exces de zel chiar, de către ficţiunea literară şi cinematografică. Inventată în secolul al XIX-lea, înfloritoare deja la începutul secolului nostru, povestea sfârşitului lumii cunoaşte de câteva decenii o prosperitate deosebită. Ea s-a pus la zi: fizică nucleară, manipulări biologice, ecologie, demografie... La începutul secolului, sfârşiturile lumii imputabile omului erau încă rare; natura se însărcina cu această tenebroasă afacere. Dar vremurile s-au schimbat şi science-fiction-ul o dată cu ele. Majoritatea cataclismelor proiectate astăzi în cărţi ca şi pe ecrane sunt urzite de ştiinţa umană scăpată de sub control, de om şi de lucrările sale.

Dar, în fapt, autorii nu se dau în lături de la nimic. Lipsiţi de scrupule, ei sunt gata să distrugă lumea prin orice mijloace. Chiar în absenţa războiului atomic, ceva se poate totuşi improviza. Pământul acesta poate muri în mii de feluri: un bobârnac va fi de ajuns.

1949: americanii se aşteptau la ce-i mai rău - un război atomic. Dar adevăratul duşman nu era aici. Un tânăr naturalist, întors după o lungă şedere în munţi, constată că sfârşitul lumii a avut deja loc. O epidemie de origine necunoscută a decimat populaţia ducând la prăbuşirea civilizaţiei tehnologice. În mijlocul unei naturi invadatoare ce-şi reintra în drepturi, supravieţuitorii au fost obligaţi să inventeze o sociabilitate nouă şi să reînceapă, penibil, pornind din epoca de piatră, lungul drum al istoriei. Mult după epidemiile de ciumă şi mult înainte de SIDA, George

R. Stewart (născut în 1895) le-a propus americanilor, sub titlul *Earth Abides / Pământul rămâne*, acest mod particular de a evita războiul atomic.

Dar există şi soluţii inedite. Un vânt suflând vijelios şi fără întrerupere ar fi capabil să provoace sfârşitul lumii? Nu vă grăbiţi să răspundeţi negativ, căci un asemenea sfârşit a avut deja loc. James Graham Ballard (născut în 1930), scriitor englez mare specialist în catastrofe, a povestit această ciudată întâmplare în cartea sa *The Wind from Nowhere / Vântul de nicăieri* (1962). El nu s-a oprit aici şi a explicat cum omenirea va sucomba sub vegetaţie şi inundaţii (*The Drawned World / Lumea înecată*, 1962), din cauza secetei (*The Drought / Seceta*, 1965) sau din cauza unui straniu fenomen de cristalizare ce va pietrifica orice viaţă animală şi vegetală (*The Crystal World / Lumea de cristal*, 1966).

De ce nu vampirismul? Oamenii vor deveni vampiri. Pentru mai multe amănunte, a se citi Richard Matheson (născut în 1926): *I am Legend / Sunt o legendă* (1954).

Se pot organiza acasă sfârşituri ale lumii amuzante cu ajutorul unui simplu manual de zoologie. Wells, cu furnicile sale, arătase drumul, urmat de Capek cu salamandrele şi de Spitz cu muştele. Animalul ales de Clifford J. Simak (născut în 1904) pentru a-i succeda omului este fără îndoială cel mai simpatic dintre toate, fiind vorba de câine (*City,* 1952).

Pentru Pierre Boulle (născut în 1912), succesorii noştri vor fi maimuţele, fapt ce nu i-ar displăcea lui Darwin (*Planeta maimuţelor*, 1963). Tot e mai bine decât şobolanii, o altă soluţie avută în vedere.

Franţa se poate mândri cu doi demolatori de anvergură: Jean-Pierre Andrevon (născut în 1937), care asociază toate relele contemporane (poluare, suprapopulare, foamete, război atomic) pentru a da o lovitură de graţie mai sigură omenirii şi a restabili natura sălbatică în drepturile ei (*Cela se produira bientot / Se va întâmpla curând,* 1971; *Le*

Desert du monde / Deşertul lumii, 1977; *Paysages de mort / Peisaje ale morţii,* 1978) şi Pierre Pelot (născut în 1945), inventator al unei Mediterane putrede şi al unei specii de „Superiori”, mutanţi umani ce-i hărţuiesc pe bieţii arieraţi ca *noi (Les hommes sans futur / Oamenii fără viitor*, serie începută în 1981).

Pe ecran, sfârşitul lumii sau cel puţin marile catastrofe sunt foarte gustate. Cum realizarea unui film este mai costisitoare decât a unei cărţi, această sarcină şi-o iau mai ales americanii şi japonezii. Războiul atomic este capul de afiş: nu mai puţin de două sute douăsprezece filme recenzate până la jumătatea anului 1985 de Helene Puiseux (*L'Apocalypse nucleaire et son cinema / Apocalipsa nucleară şi cinematograful ei,* 1987). Perioade privilegiate: 1950-1965 şi, din nou, după 1979. Tema este deseori combinată cu invazii extraterestre, mutanţi sau monştri (precum faimosul Godzilla inventat de japonezi în 1954) sau serveşte ca punct de plecare al unei noi morale (cuplul de trei - singurii supravieţuitori! - în Lumea, carnea şi diavolul, film american din 1959). În anii optzeci, televiziunea a propus chiar războaie nucleare în direct (*The Day After / Ziua de după*, în Statele Unite în 1983; Holocaustul nuclear, realizat de japonezi în 1985). Meteoriţi, epidemii, cutremure de pământ, agresiuni cosmice şi chiar Anticristul adaptat epocii atomice completează evantaiul catastrofelor.

Se vede că sfârşitul lumii, ca subiect literar şi cinematografic, se prezintă foarte bine. Răspunzând mai mult sau mai puţin teoriilor ştiinţifice şi dezbaterilor politice de azi, el înţelege să-şi păstreze independenţa relativă şi capacitatea redutabilă de a organiza ofensiva în mod arbitrar şi în toate direcţiile.

De ce atâta înverşunare? La ce serveşte ea, de fapt? Psihologii şi psihanaliştii ar avea multe de spus pe această temă. Gustul înnăscut al omului pentru violenţă şi distrugere şi-ar găsi în acest gen de literatură un mijloc de manifestare şi de canalizare. Setea de putere se poate

potoli prin distrugerea altora, prin iluzia de a fi (pe durata lecturii) unicul supravieţuitor şi stăpânul absolut al planetei, asemeni eroului lui M. P. Shiel rătăcind suveran într-o lume golită de locuitori. Asemeni lui Nero triumfător pe ruinele fumegânde ale Romei. Complexul lui Nero...

Dar există din partea scriitorului şi un mesaj mai explicit. Foarte des, sfârşiturile lumii propun o dialectică ce opune omul de astăzi *Celuilalt*. Celălalt: omul revenit la primitivism. Celălalt: omul dezumanizat. Celălalt: câinele, şobolanul, salamandra, nu are importanţă. Celălalt reprezintă sfârşitul lumii noastre, al civilizaţiei noastre.

Literatura şi cinematograful speculează fragilitatea - reală sau presupusă - a societăţii industriale. Ele nu sunt decât reflexia lipsei de încredere, a unui fel de demisie.

Misterele lumilor pierdute

Viitorul sfârşit al lumii îşi găseşte corespondentul, şi într-o oarecare măsură confirmarea, în sfârşiturile lumii care au fost.

Deja cu 100 000 de ani în urmă, nişte supradotaţi ştiind tot ce ştim noi şi mai mult decât atât, îi uluiau pe neandertalienii perplecşi ce dădeau târcoale prin împrejurimi fără să înţeleagă mare lucru. Pentru iniţiaţi, există indicii numeroase şi evidente care vorbesc de civilizaţii foarte vechi înghiţite de ape (Atlantida, continentul Mu şi chiar altele situate şi mai departe pe scara timpului).

Cum să explicăm anumite cunoştinţe ştiinţifice şi tehnologice ale anticilor care ne uimesc şi astăzi, dacă nu printr-un naufragiu anterior care a lăsat să subziste ceva, foarte puţin, dintr-un preţios tezaur acumulat de-a lungul mileniilor? Civilizaţia actuală seamănă cu un vechi

palimpsest: îndepărtaţi stratul superficial şi va apărea un alt text, foarte diferit.

Unii pot avea revelaţii bruşte, precum cercetătorul american Charles Hapgood când a examinat nişte hărţi din secolul al XVI-lea. Acestea s-au decis, într-adevăr, să-i destăinuie tot ce ştiau (vezi Charles Hapgood, *Maps of the Ancient Sea Kings / Hărţile vechilor regi ai mării*, 1966; şi de asemenea Remy Chauvin, *Certaines choses que je ne m'explique pas / Anumite lucruri pe care nu mi le explic*, 1976). Erau în primul rând hărţile alcătuite pe la 1513 de navigatorul turc Piri Reis, reprezentând în principal ţărmurile Atlanticului. Nici un turc, nici un european nu ar fi putut cunoaşte toate amănuntele înscrise aici la abia câţiva ani după descoperirea Americii (erorile, destul de numeroase, nu intră la socoteală). Concluzie evidentă: Ceilalţi, cei „de dinaintea noastră", ne-au transmis această preţioasă mărturie.

Şi mai ciudat, pe o hartă a lui Oronteus Finaeus din 1531 se poate vedea un contur asemănător Antarcticii - pe care nici un ochi european nu o contemplase încă. Ce-i drept, etalată pe o bună parte a emisferei sudice. S-ar spune că este o reprezentare imaginară a fabulosului continent austral, dar ni se dau asigurări că este vorba de Antarctica „în persoană", foarte mult mărită ca urmare a unei „erori". Faptul că sunt trecute şi numeroase fluvii nu trebuie să ne tulbure din cale afară. La urma urmei, este vorba de o amintire foarte veche, Pământul s-a schimbat mult între timp. Este „Antarctica de dinaintea gheţurilor", poate centrul unei civilizaţii înfloritoare. Arheologi, la treabă! Trebuie perforată doar o calotă de doi kilometri.

Ce s-a întâmplat cu această veche, sau aceste vechi civilizaţii succesive? Ei bine, orice, de la abuzul de tehnologie (războiul atomic sau o catastrofă similară) până la invazia extratereştrilor (sau, invers, plecarea extratereştrilor, dacă ei fuseseră „marii iniţiatori"), sau, încă, vizita răuvoitoare a unei comete; toată panoplia pe

care o cunoaştem şi mii de alte lucruri care nu ne-au venit încă în minte (dar fără îndoială că ne vor veni).

Rene Barjavel oferă un scenariu nici mai mult nici mai puţin credibil decât celelalte în romanul său *La nuit des temps / Noaptea timpurilor* (1968). Cu nouă sute de mii de ani în urmă, războiul mina o civilizaţie tehnologică divizată în două blocuri ostile, la fel ca astăzi. Război nuclear, un mic număr de supravieţuitori. Suntem urmaşii lor îndepărtaţi. Vom comite şi noi aceeaşi greşeală?

Persistă totuşi o întrebare tracasantă. Unde sunt urmele, veritabile, concrete şi incontestabile, ale acestor puternice civilizaţii? Dinozaurii le-au lăsat, şi aproape toate fiinţele care au populat acest Pământ. Prea puţin ingenios, omul de Neandertal ne-a transmis totuşi o frumoasă colecţie de pietre, fără a mai vorbi de propriul său schelet.

Totul să fie acoperit de gheţuri, de ape, să se fi volatilizat în spaţiu? Oamenii aceştia să fi edificat o civilizaţie de natură diferită, o formulă psihică, spiritualizată, cum propune Ludvik Soucek, specialist ceh în materie?[41] Da, iată o posibilă explicaţie: nişte oameni având, de exemplu, darul telepatiei sau al levitaţiei, ar fi foarte puţin interesaţi de fabricarea unor obiecte de felul telefoanelor, radiourilor sau avioanelor.

Specialiştii în istorie şi preistorie îşi bat joc de aceste „enigme”. Lipsiţi de imaginaţie, ei doresc explicaţii mai puţin miraculoase şi pretind să descopere un computer îngropat la zece metri sub pământ, înainte să-l atribuie atlanţilor, omului de Neandertal sau vreunui contemporan al acestuia. Specialiştii în civilizaţii cunoscute nu acceptă nici măcar să dialogheze cu specialiştii - tot mai numeroşi şi mai inventivi - în civilizaţii necunoscute. Aceştia din urmă le plătesc cu aceeaşi monedă, tratându-i drept timoraţi şi conformişti şi calificând preistoria clasică „un roman de

41 În Tuseni stinu. Hledani ztracenych civilizaci, Praga, 1974. [Bănuiala unei umbre. În căutarea civilizaţiilor pierdute; trad. rom. de Alexandra Toader, Editura Albatros, Bucureşti, 1984.]

proastă calitate, falsificat şi stupid, incredibil fiindcă este mincinos” (vezi Robert Charroux, *Le livre des mondes oublies / Cartea lumilor uitate*, 1971).

„Noua arheologie” se simte extrem de încurajată de succesul ei la public. Un sondaj efectuat în 1986 într-un colegiu american arată că existenţa omului în epoca dinozaurilor este decisă cu scorul de patruzeci şi unu la treizeci şi cinci; Atlantida câştigă cu treizeci şi trei la şaisprezece. Mai mult de un francez din cinci crede în vizitele preistorice ale extratereştrilor.

O revoluţie în preistorie, sau mai curând o contrarevoluţie, deoarece susţinătorii lumilor dispărute nu fac decât să reia şi să îmbrace după gustul zilei străvechi teorii ciclice. Scufundată odinioară de mânia zeilor, Atlantida a renăscut, gata să se sacrifice încă o dată pe altarul miturilor secolului XX.

Sindromul lui Nostradamus

În cauză este criza societăţii moderne. Criză de ordin mai puţin material cât, foarte profund, moral. Răspunzând unei angoase ce-şi are rădăcinile înlăuntrul ei, lumea europeană, lumea occidentală, inventează o mie de formule ale Apocalipsei, adesea contradictorii.

Suntem pe cale să traversăm linia de ruptură cea mai profundă din istoria omenirii, mai profundă decât cele care au separat Antichitatea de Evul Mediu, apoi Evul Mediu de epoca modernă, cu mereu acelaşi sentiment al sfârşitului. Şocul viitorului se resimte: anul 2000, prin simbolismul cifrelor - şi prin referire la mitul anului o mie - face doar ca scadenţa să pară mai apropiată, mai tangibilă şi mai misterioasă totodată.

Dezorientarea spiritelor şi un soi de abandon se reflectă (ca de atâtea ori în istorie în perioadele de criză) într-o

ascensiune sensibilă a iraţionalismului. Conform unui sondaj efectuat în 1981, 36% din populaţia franceză crede în astrologie (şi 25% în horoscop). Partea de sus a piramidei sociale este mai afectată decât baza: la cadrele medii astrologia întruneşte 49% din sufragii, iar la cele superioare, 45%. Oraşele mari sunt mai afectate decât cele mici.

Nelinişte a provocată în 1982 de afacerea „alinierii planetelor” se înscrie mult mai bine într-o logică astrologică decât într-una astronomică. Berosus (vezi pagina 26) ar fi subscris desigur ipotezelor apocaliptice suscitate de acest eveniment (care de altfel nici nu a fost un eveniment, căci planetele nu s-au situat nici pe departe în şir indian). Californienii - care aveau deja obişnuinţa - au aşteptat de data aceasta marele seism ce trebuia să distrugă oraşul Los Angeles.

Dar marele spectacol al astrologiei contemporane este oferit de resurecţia lui Nostradamus. Remarcabilul astrolog îşi trăieşte în zilele noastre o a doua viaţă, cu siguranţă cea mai glorioasă. Un mic (sau chiar mare) travaliu de exegeză a fost desigur necesar, căci bravul contemporan al Caterinei de Medici a afirmat în *Centuries astrologiques* (1555) lucruri care, deşi esenţiale pentru descifrarea viitorului nostru, nu sunt lipsite de oarecare obscuritate.

Graţie lui Jean-Charles de Fontbrune, acum totul este limpede. Cheia a fost găsită, secretul nu mai există. *Nostradamus, historien et prophete / Nostradamus, istoric şi profet*, carte groasă şi de o mare erudiţie astrologică, a fost publicată în 1980 şi a beneficiat de un succes binemeritat, în Franţa ca şi aiurea. Graţie duoului Nostradamus-Fontbrune, ştim astăzi în detaliu ce se va întâmpla (nimic bun) până în anul 2000; toate acestea, să recunoaştem, ne scutesc cel puţin să cumpărăm zilnic ziarul sau să privim ştirile televizate. Ştim mai ales că după o mie de necazuri, pe care lipsa de spaţiu nu ne permite să

le rezumăm, civilizaţia occidentală se va prăbuşi în 1999. În fond, acesta este esenţialul.

Nici Sfântul Ioan nu este uitat. Cartea sa obscură şi tulburătoare, veche deja de nouăsprezece secole, continuă să seducă şi să inspire profeţii. Se mai scrie încă pe această temă. Astăzi Apocalipsa se adaptează erei atomice. Un zvon relatat de *Le Monde* din 16 mai 1986, face o apropiere profetică între Cernobîl (care în limba ucraineană înseamnă „absint") şi steaua Absintos din Apocalipsa, a cărei cădere trebuia să facă apele de nebăut şi să ducă la moartea multor oameni.

Există de asemenea o veche *Profeţie a papilor*, modificată după gustul zilei: Ioan Paul al II-lea ar fi ultimul sau penultimul suveran pontif, precedând cu puţin Judecata de Apoi.

Se ezită mereu când este vorba să se dateze cu precizie sfârşitul timpurilor; între propuneri se află anul 2000 sau, puţin mai târziu, anul 2137. Astrologi, exegeţi ai Apocalipsei, profeţi sunt astfel foarte aproape de profesorul Meadows şi de *Raportul Clubului de la Roma.*

Nici extratereştrii nu lipsesc la întâlnire. S-au format deja comitete de primire şi au fost pregătite zonele de aterizare. Căci Ei vor veni cu siguranţă să ne salveze chiar în ziua sfârşitului lumii. Cei merituoşi vor urca la bordul OZN-urilor şi se vor înălţa la ceruri, spre planetele îndepărtate. Iată religia actualizată şi adaptată noilor tehnologii. Un sfat: studiaţi lista - bogată - a „grupărilor ozeniste" (expusă pe larg în cartea lui Jean-Bruno Renard*, Les Extraterrestres / Extratereştrii*, 1988), alegeţi-o pe cea care pare să vă ofere cele mai serioase garanţii în caz de sfârşit al lumii, şi, eventual, închiriaţi o casă în apropierea unui teren de aterizare.

„Cargo cults” şi sfârşitul supremaţiei albe

Pesimist în Occident, sfârşitul lumii şi-a regăsit în lumea a treia accentele sale milenariste optimiste. Elementele creştine au fost amestecate cu miturile şi ritualurile autohtone, în perspectiva unei eliberări, anti-albă şi anti-occidentală. Întoarcerea la vârsta de aur, la o stare primordială foarte idealizată, anterioară colonizării, trecea evident printr-un sfârşit al lumii, un sfârşit al lumii dominate de albi.

Cargo cults melaneziene sunt expresia cea mai frapantă a acestui nou chip al unui mit străvechi. Cargoul, uneori avionul, aceste produse destul de prozaice ale civilizaţiei tehnologice, au fost sublimate de melanezieni în mesageri ai sfârşitului lumii. Pe un chei (sau pe un teren de aterizare) bunurile transportate de cargou (sau de avion) vor fi predate nu albilor, ci băştinaşilor, care le vor fi smuls acestora secretele prosperităţii şi abundenţei. O suită de cataclisme va duce la dispariţia albilor; lumea va fi reînnoită spre marele folos al aderenţilor acestui cult, care vor trăi într-un paradis regăsit.

În Noile Hebride, o variantă a cultului, detectată în anii 1945-1951, repudia orice obiect de origine europeană, inclusiv hainele, predicând distrugerea totală a lucrurilor fabricate, nuditatea şi libertatea sexuală în văzul tuturor.

Africa neagră este o altă zonă privilegiată a acestui mesianism anticolonial, cu ai săi „zei negri” sau „Crişti negri”. Profetul congolez Simon Kimbangu (1889-1951) a fondat kimbanguismul, doctrină vestind întoarcerea lui Isus Cristos şi o vârstă de aur pentru negri. Aceeaşi situaţie în America de Sud, în Brazilia mai ales, unde tradiţia milenaristă rămâne vie printre indieni şi ţăranii fără pământ. Până în Statele Unite care au cunoscut la rândul lor Mesia indieni în secolul al XIX-lea şi, mai recent, Mesia negri.

Ca întotdeauna, mesianismele sunt purtătoarele unor ideologii politice, şi acestea contestă valorile „albe”, occidentale, burgheze. Venind din partea cealaltă, ele întâlnesc în fapt neliniştile proprii Apusului şi le întăresc. Nostradamus şi *cargo cults* sunt în slujba aceleiaşi cauze.

Ajunge să aşteptăm secolul al XXI-lea

Se pot ţine astăzi discursuri foarte diferite asupra viitorului şi a sfârşitului lumii.

Un discurs foarte (prea) optimist: avem în faţa noastră câteva miliarde de ani de viaţă terestră şi încă mai mult de viaţă galactică. Nu va depinde decât de noi să punem acest quasi-infinit în slujba unui progres nelimitat.

Un discurs foarte pesimist: omenirea îşi va trăi ultimele zile în viitorul imediat.

Între cele două există desigur loc pentru nenumărate combinaţii. Cea mai puţin rea dintre soluţiile rele ar fi prăbuşirea civilizaţiei occidentale (se vorbeşte de atâta timp de această problemă, încât ea ar trebui soluţionată o dată pentru totdeauna). Mai tragică, fără îndoială, ar fi o prăbuşire generală a civilizaţiei, o întoarcere la barbarie. Sau încă şi mai rău, dispariţia omenirii, urmată eventual, după o lungă pauză, de un nou început. (În 1979, Isaac Asimov propunea, în *Civilizaţii extraterestre*[42], umanităţi şi civilizaţii succesive cu durata de câte un milion de ani, după care se autodistrug, şi separate între ele de lungi intervale „vide” a câte un miliard de ani.)

Cât de frumoasă este ştiinţa şi ce noroc avem să mergem drept înainte, călăuziţi de minunata ei clarviziune! Secretele Universului dispar pe rând în faţa înaintării sale irezistibile.

---

42 Trad. rom. de Andrei Bacalu, Editura Politică, Bucureşti, 1983

Aţi văzut - ştiinţa a spus-o - cum au dispărut dinozaurii brusc, sau poate că nu atât de brusc, din cauza frigului, sau - de ce nu? - dintr-un exces de căldură. Este nu mai puţin ştiinţific demonstrat că omenirea va dispărea în acelaşi fel, sau cu totul altfel, în scurt timp, sau poate într-un viitor îndepărtat. Se ştie de asemenea că aşteptând să ajungă la capătul drumului, omul va face tot ce-i stă în putinţă pentru a instaura cea mai bună sau cea mai rea dintre societăţile posibile (sau ceva intermediar). Ştim deja multe lucruri despre viitor şi vom şti cu siguranţă tot mai multe.

Da, e un lucru bun ştiinţa... dar uneori nici vechile metode nu sunt de dispreţuit. Adesea, mitologia nu este mai prejos decât ştiinţa şi ne putem întreba unde se sfârşeşte una şi unde începe cealaltă. Nu ne rămâne decât să sperăm că sfârşitul lumii va funcţiona mereu după regulile respectate până în prezent; o dată mai mult, este vorba în fapt de o simplă criză a civilizaţiei, de o perioadă de restructurări şi de adaptare la condiţii noi.

Iar în acest caz, să avem încredere în viitor. Să aşteptăm noua lume a secolului XXI... Cu condiţia să trecem cu bine redutabilul prag al anului 2000. „Nu există o prea mare frică de anul 2000. Numai 30% dintre francezi (36% dintre femei şi 37% dintre agricultori) declară că se tem de această dată, faţă de 67% care nu sunt îngrijoraţi”, asigură un sondaj SOFRES din 1986. Dar este oare puţin? Nu ne-a parvenit nici un sondaj din anul o mie; cu atât mai bine, căci nu este sigur că balanţa înţelepciunii şi a raţiunii ar fi înclinat de partea noastră.

Concluzie: Sfârşituri ale lumii pentru uz uman

Şi dacă sfârşitul lumii nu există? Întrebare insolită în finalul unei lucrări consacrate tocmai acestui subiect.

Dar, în itinerarul nostru de-a lungul secolelor, am asistat la nenumărate proiecte care erau în fapt *false sfârşituri ale lumii* sau *aproape sfârşituri ale lumii*, şi foarte rar - ca excepţii - sfârşituri ale lumii în sensul lor literal şi absolut. O amăgire, o capcană?

În domeniul imaginarului, sfârşiturile lumii sunt marcate de ambiguitate. Conceptul este contradictoriu. Coexistă atracţia şi respingerea, frica şi speranţa, moartea şi revenirea la viaţă. Omul nu crede în neant, el refuză să-l accepte.

Cine vorbeşte de neant? Poate, cu un secol sau două în urmă, câţiva savanţi obsedaţi de accidentele cosmice, şi desigur, astăzi, unii care cred într-o apocalipsă nucleară fără viitor. Dar ca regulă generală (chiar în cazul fricii atomice), sfârşitul lumii este altceva decât un sfârşit al lumii: el se înscrie în modelul primordial al morţii şi regenerării, al morţii urmate de un nou început. Omenirea refuză să piară. Sfârşitul lumii nu face decât să dea formă angoasei sale (că totul se degradează) şi în acelaşi timp speranţei sale (că toate vor fi mai bune).

Mai prozaic, sfârşitul lumii înseamnă schimbare radicală, restructurare globală. Nu întâmplător îl întâlnim în formele sale extreme în societăţile pradă crizelor de creştere, sau pe cale să-şi modifice fundamental sistemele de raporturi şi de valori.

Acesta a fost cazul sfârşitului lumii antice şi al genezei lumii medievale. A fost cazul sfârşitului lumii medievale şi al

naşterii lumii moderne. Este cazul epocii noastre, al crizei de la 1900 până la cea din ajunul anului 2000. Suntem pe cale să schimbăm direcţia, să inventăm o nouă sinteză: acesta este sfârşitul nostru al lumii.

Există un mecanism care, *mutatis mutandis*, funcţionează potrivit anumitor reguli. Disoluţia structurilor considerate stabile şi de neînlocuit face să apară ameninţarea vidului. Legăturile sunt rupte: omul rătăceşte, victimă a propriei sale libertăţi, şi nimic nu este mai neliniştitor decât libertatea pură, cu miile sale de opţiuni şi fără nici un punct de sprijin. Fiecare restructurare majoră aruncă spre periferie legiuni de fiinţe umane brusc marginalizate, rupte de mediul lor obişnuit. Marginalii, minorităţile oprimate apelează bucuroşi la cavalerii Apocalipsei: ei au totul de câştigat şi aproape nimic de pierdut. Agresiuni externe (Mesopotamia antică, Imperiul roman) fac uneori ca sentimentul sfârşitului să fie mai acut. Dar, cel mai adesea, raportul se manifestă în sens invers: angoasa plecată din sine însuşi se traduce în frica de *Celălalt* (pericolul Cometei, pericolul marţian, pericolul galben, pericolul roşu...). Când sunt exacerbate pericole îndepărtate, cu siguranţă că cetatea este asediată din interior.

Dar frica este strâns legată de speranţă. Ce este putred trebuie să moară, ca să lase locul la ce merită să trăiască. Pentru antici, eterna reîntoarcere semnifica regenerarea lumii. Pentru creştini, Judecata de Apoi deschide poarta unei lumi perfecte - realizabilă pe Pământ, potrivit milenariştilor. Ideea aceasta, debarasată de sensurile sale mistice, a animat mişcările revoluţionare din epoca modernă, pe utopişti, pe toţi cei care visează la un viitor luminos, la o societate perfectă, sau cel puţin, mai modest, la o societate mai bună.

Din această perspectivă, sfârşitul lumii participă activ la dinamica istoriei. El reflectă în acelaşi timp o atitudine de refuz şi o atitudine constructivă, este un simptom de criză

şi totodată unul de vitalitate. El presupune, în orice caz, o mentalitate ce refuză imobilismul, societăţi în care există mişcare şi confruntare, societăţi vii. Progresul s-a realizat în ce are el esenţial în aceste comunităţi frământate de dialectica fricii şi a speranţei.

Iată-ne foarte departe de sfârşitul lumii, de adevăratul sfârşit al lumii. Secretele sale rămân de altfel învăluite în adâncurile Universului. Vizibilă este doar modalitatea în care omul a acaparat această idee în folosul său. El a făcut uz şi abuz de ea, i-a dat o multitudine de feţe, a obligat-o să vorbească de temerile sale, de visele şi de proiectele sale. Inventând sfârşituri ale lumii pentru uz uman, omul şi-a asumat responsabilitatea istoriei sale.

Sfârşitul lumii: o istorie fără sfârşit.

Postfaţă: Sfârşitul lumii în ultimii zece ani

Cartea aceasta a fost scrisă spre sfârşitul anilor '80. Nu am considerat necesar să intervin în text. Totuşi, de atunci s-au scurs zece ani. Istoria merge înainte şi, ca întotdeauna, sfârşitul lumii o însoţeşte. Fiecărei perioade îi corespund sfârşituri de lume pe măsură. Sunt temeri şi speranţe care regresează, în timp ce altele apar sau se amplifică.

În ce mod au evoluat imaginile pe care le-am evocat deja, secol după secol? Care sunt astăzi chipurile neliniştii şi ale speranţei? Ne vom opri, fireşte, asupra acelor formule susceptibile de a genera (cel puţin în imaginar) un sfârşit al lumii sau o restructurare radicală care să-i semene, căci, altminteri, viaţa oamenilor, dintotdeauna, nu a fost şi nu este altceva decât o ţesătură de temeri şi speranţe.

Ameninţarea cea mai brutală şi mai obsedantă a ultimei jumătăţi de secol, aceea a unei conflagraţii nucleare, pare astăzi mult mai puţin resimţită decât în anii războiului rece. Dar sentimentul unei primejdii iminente (ciocnirea celor două blocuri opuse) a făcut loc unei nelinişti difuze. Dezmembrarea Uniunii Sovietice şi dezordinea instalată în ţările succesoare ale Imperiului lasă impresionantul arsenal nuclear sub un control nesigur. Aproape că nu îndrăznim să ne imaginăm ce ar însemna un conflict de tip iugoslav într-un spaţiu întins pe două continente şi prin activarea unui stoc de instrumente ucigătoare fără echivalent. Şi, pe de altă parte, ce fac acum sau ce vor face atomiştii ruşi care îşi părăsesc ţara căutându-şi rostul în alte părţi? Pericolul, tot mai clar receptat, constă în diseminarea mijloacelor susceptibile de a alimenta un război total. Cum poate fi prevenit pericolul? Prin organizarea unei poliţii planetare (a

cărei răspundere ar reveni în principal Statelor Unite, singura superputere de astăzi)? Carantina impusă Irakului lui Saddam Hussein îşi găseşte justificarea tocmai într-o asemenea temere. Teoretic vorbind, chiar o putere mijlocie, condusă de un dictator paranoic, sau o grupare teroristă ar putea declanşa hecatomba, drept rezervat iniţial responsabililor de la Kremlin şi de la Casa Albă. Lumea s-a democratizat, în bine ca şi în rău.

Pe de altă parte însă, nici utilizările paşnice ale atomului nu mai suscită entuziasmul de odinioară. O parte crescândă a opiniei publice vede în reţeaua de centrale nucleare un arsenal de bombe cu acţiune întârziată. Într-adevăr, dacă ne raportăm la consecinţe, care ar fi deosebirea esenţială dintre Hiroshima şi Cernobîl? Primejdia poluării nucleare se adaugă celorlalte tipuri de agresiune împotriva echilibrelor naturale, puse în evidenţă de o conştiinţă ecologică în plină afirmare. Ne-am jucat prea mult cu mediul înconjurător. Rezultatul ar fi un mecanism planetar deja puternic dereglat. În sprijinul acestei ipoteze se invocă adesea dosarul climatului. Cunoaştem acum cel puţin tendinţa: nici o nouă eră glaciară în perspectivă, dimpotrivă, un proces de încălzire care stârneşte deja îngrijorare - mâine va fi poate prea cald. Pe deasupra, această deplasare climatică are loc prin izbucniri violente, prin oscilaţii neaşteptate în raport cu media obişnuită a fenomenelor meteorologice. Exemple recente, în 1998, teribilele inundaţii din China şi uraganul Mitch care a devastat America Centrală. Cui îi revine responsabilitatea? Soarelui, eventual, dar poate oamenilor (sau ambilor factori reuniţi). Sunt puse în cauză industriile poluante, crescândă concentrare de bioxid de carbon responsabil de efectul de seră, despăduririle... Iată preludiul unui sfârşit de lume provocat prin catastrofă naturală (imputabilă, cel puţin parţial, proastei gestiuni umane a planetei).

Şi accidentele cosmice par a cunoaşte un plus de interes. Ni se aduc la cunoştinţă tot felul de speculaţii ştiinţifice

privitoare la asteroizii rătăcitori. În aşteptarea evenimentului, cinematografia a preluat scenariul. *Armageddon* (titlul inspirat din „lupta finală” a Apocalipsei), film american produs în 1998, lansează în direcţia Terrei un asteroid de dimensiuni mai mari decât Franţa: cu totul îndeajuns pentru a pune capăt existenţei omului. Din fericire, o echipă de comando reuşeşte, în ultima secundă, să spargă agresorul în bucăţi, declanşând explozia unei bombe nucleare în interiorul lui. Nu ne rămâne decât să sperăm că o întâlnire reală va avea un happy-end asemănător.

Imaginarul milenarist continuă la rându-i să propună o gamă largă de soluţii (cu atât mai mult cu cât se apropie anul 2000). Şi totuşi, tocmai am asistat la agonia şi la prăbuşirea celui mai ambiţios dintre proiectele milenariste ale timpurilor moderne. Comunismul a fost cea mai pură expresie a unui milenarism secularizat, un milenarism fără Dumnezeu, mizând exclusiv pe capacităţile omului, pe ştiinţă şi tehnologie, care trebuia să triumfe graţie legilor istoriei şi acţiunii mântuitoare a proletariatului (trimitem în acest sens la cartea noastră, *Mitologia ştiinţifică a comunismului,* a cărei traducere urmează să apară la Editura Humanitas). Rezultatul scontat era o lume nouă şi un om nou: sfârşitul inegalităţilor şi nedreptăţilor şi împlinirea individului şi a speciei umane. Din nefericire, legile istoriei, identificate de Marx, nu au vrut să funcţioneze, şi astfel, comunismului natural, pură construcţie a spiritului, i s-a substituit comunismul impus. Acesta a fost exact inversul utopiei promise: am avut parte de penurie în loc de abundenţă, şi de supravegherea poliţiei politice în loc de libertate. Eşecul experimentului a dovedit că ceea ce părea o cale regală de ieşire din istorie a fost pur şi simplu o fundătură.

Dezmembrarea comunismului, a celei mai puternice şi active ideologii a ultimului secol, este doar expresia cea mai frapantă a unui reflux generalizat al ideologiilor.

Proiectele politice de astăzi sunt mai limitate şi mai pragmatice decât cele vehiculate de ideologiile tradiţionale aflate în căutarea unui viitor transfigurat; în zilele noastre, elita conducătoare se mulţumeşte să întreţină maşinăria şi să evite dificultăţile imediate, mai curând decât să inventeze viitorul. Reînnoirea lumii trebuie să o căutăm în altă parte, şi o vom regăsi cu siguranţă.

Aceasta deoarece avântul milenarist al anilor din urmă este cât se poate de evident. Îl putem constata, bineînţeles, în primul rând în perimetrul său de origine, acela al religiilor. Şi cu deosebire în variantele recente, cele mai îndepărtate de nucleul religios tradiţional. Multiplicarea sectelor - vehiculând în genere un mesaj apocaliptic - este o caracteristică a timpului nostru şi semn al unei incontestabile crize de civilizaţie. O criză care, într-un fel sau altul, va trebui să se deschidă spre o nouă sinteză socio-culturală. Acestei sfidări sectele îi dau propriul lor răspuns. Astfel, „dezvoltarea continuă a Martorilor lui Iehova este legată de prezicerea sfârşitului « sistemului actual al relelor »„. La rândul lor, „curentele orientale anunţă intrarea, spre sfârşitul secolului, în Kali-Yuga, vârsta fierului, care va fi urmată de disoluţia totală a universului” (Jean Vernette, *Les sectes*, 1990, ediţia a 4-a, 1996). Unele secte au produs stupoare printr-un comportament extrem de agresiv. Ordinul Templului Solar, autor, începând din 1994, al unei macabre serii de sinucideri colective (în Elveţia, Franţa şi Canada), se bazează tocmai pe aşteptarea Apocalipsei, în urma căreia omenirea decadentă va renaşte graţie „drepţilor” ordinului. Secta japoneză Aum, responsabilă, în 1995, de spectaculoase acţiuni teroriste susţinute printr-o adevărată industrie a morţii, se inspiră din principii similare: sfârşitul lumii ar urma să se petreacă în viitorul apropiat, omenirea actuală lăsând locul unei rase de supraoameni: adepţii lui Shoko Asahara.

Setea de depăşire animă, în felul lui, şi fenomenul New Age, amalgam de reprezentări care se vor atât religioase

cât şi ştiinţifice. Acest curent de sensibilitate combate înclinarea materialistă şi raţionalistă a actualului sistem de civilizaţie, şi predică, în sens milenarist, intrarea omenirii într-o eră nouă. „Era Vărsătorului” va însemna triumful spiritului asupra materiei, realcătuirea omului şi apariţia unei conştiinţe planetare.

Ideea că istoria ar putea să încremenească la un moment dat (odată atins un nivel de excelenţă) se bucură, din timp în timp, de favoarea anumitor filozofi. Într-un sens, ar fi într-adevăr sfârşitul: nimic nu s-ar mai întâmpla (nimic esenţial, în tot cazul) de acum şi până la capătul timpurilor. Spre 1830, Hegel întrevăzuse promisiunea unei asemenea stări „finale” de perfecţiune în ordinea instalată, mai ales în Germania şi cu deosebire în Prusia, după Revoluţia franceză şi încheierea campaniilor lui Napoleon (sinteză, oarecum curioasă, de liberalism, democraţie şi autoritarism). Marx ajungea şi el, prin revoluţia proletară şi instaurarea societăţii fără clase, la un punct de „ne-întoarcere” şi de „nedepăşire”. Recent, teza a fost reluată de Francis Fukuyama într-o carte publicată în 1992 şi care a stârnit o anume senzaţie: Sfârşitul istoriei şi ultimul om. Autorul american de origine japoneză consideră că prăbuşirea comunismului şi, într-o perspectivă mai generală, abandonarea soluţiilor autoritare şi extinderea la scară planetară a principiilor şi instituţiilor democratice ar fi semnele unui proces de unificare a omenirii în jurul modelului politic şi tehnologic occidental. Modelul odată generalizat, istoria se va opri, căci nu va exista nici o alternativă, nici o posibilitate de depăşire sau de evoluţie divergentă. Iată un sfârşit de lume blând şi cu efecte, s-ar spune, satisfăcătoare. Ne aşteaptă zile liniştite. Va fi fără îndoială puţin cam monoton, este preţul care trebuie plătit: şi paradisul este mai monoton decât infernul.

Dar poate că ruptura decisivă ar fi mai curând de căutat în zona tehnologiilor noi şi a impactului lor asupra condiţiei umane. De la computer şi internet până la perspectivele,

seducătoare şi înfricoşătoare totodată, ale geneticii, o întreagă lume tradiţională se năruie, cu valorile şi comportamentele ei, şi o lume nouă se ridică. Cu atât mai mult cu cât sectoare precum religia şi morala trec la rândul lor prin restructurări radicale. Una peste alta, sunt toate şansele ca omul secolului al XXI-lea să devină (prin felul său de a trăi, de a gândi şi de a comunica) destul de diferit de noi şi de omul istoric pe care-l cunoaştem. Şi, în acest caz, anul 2000 ar marca într-adevăr o frontieră şi ar rămâne în memoria oamenilor ca dată efectivă a unui sfârşit de lume!

Bibliografie

Această carte se bazează în mare parte pe surse ce sunt citate direct în text. Sfârşitul lumii şi subiectele conexe au inspirat o imensă bibliografie. Iată câteva titluri:

Asupra problemei în ansamblu se poate recurge la cartea clasică a lui Camille FLAMMARION, La Fin du monde, Paris, 1894. La Fin du monde (Paris, 1952) de Paul VULLIAUD este mai degrabă o colecţie de amănunte curioase privind mai ales religiile şi ezoterismul. O sinteză, de la Apocalipsă până la războiul atomic, găsim la Kenneth HEUER, The End of the World, New York, 1953 (traducere franceză, La Fin du monde, Paris, 1958). O trecere în revistă a principalelor teme ale distrugerii lumii la Daniel COHEN, How the World Will End, New York, 1973.

Pentru sfârşitul lumii în mituri şi religii, lucrările lui Mircea ELIADE sunt esenţiale: Le Mythe de Veternei retour, Paris, 1949 [„Mitul eternei reîntoarceri”, în Mircea Eliade, Eseuri, trad. rom. de Maria Ivănescu şi Cezar Ivănescu, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1991.]; Aspects du mythe, Paris, 1963 [Aspecte ale mitului, trad. rom. de Paul G. Dinopol, Editura Univers, Bucureşti, 1978.]; Histoire des croyances et des idees religieuses, Paris, I (1976), II (1978), III (1983) [Istoria credinţelor şi ideilor religioase, trad. rom. de Cezar Baltag, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, I (1981), H (1986), în (1988).]

Mitul Potopului în cea mai veche variantă mesopotamiană a fost recent discutat de Jean BOTTERO în două articole: „Le plus vieux recit du Deluge”, în L'Histoire, nr. 31, februarie 1981, pp. 113-120, şi „La premiere arche de Noe”, în l’Histoire, nr. 94, noiembrie 1986, pp. 78-80. Ne putem de asemenea referi la Lorsque les dieux faisaient

l'homme, scrisă de Jean BOTTERO şi Samuel Noah KRAMER, Paris, 1989.

Pentru miturile din India, China şi Japonia, se poate consulta Mythologie asiatique illustree, Paris, 1928.

Despre teoriile progresului, lucrarea clasică rămâne cea a lui J. B. BURY, The Idea of Progress, Londra, 1920.

Pentru dezbaterea din jurul istoriei ciclice şi a progresului în Antichitate, vezi: Roger CAILLOIS, „Temps circulaire, temps rectiligne", în Diogene, 42/1963, pp. 3-14; Arnaldo MOMIGLIANO, „Time in Ancient Historiography", în History and Theory, Beiheft 6, 1966, pp. l-23; Pierre VIDAL-NAQUET „Temps des dieux et temps des hommes", în Le Chas-seur noir. Formes de pensee etformes de societe dans *le monde* grec, Maspero, Paris, 1983, pp. 69-94. [Vânătorul negru. Forme de gândire şi forme de societate în lumea greacă, trad. rom. de Zoe Petre, Editura Eminescu, Bucureşti, 1985.]

Pentru ascensiunea iraţionalismului de la finele Antichităţii a se consulta lucrarea clasică a lui E. R. DODDS, The Greeks and the Irrational, Berkeley, 1951. [Versiune rom.: Grecii şi iraţionalul, ed. a II-a, trad. de Catrinel Pleşu, Editura Polirom, Iaşi, 1998.]

Raportul dintre sfârşitul Antichităţii şi sfârşitul lumii a fost studiat de Santo MAZZARINO în La fine del mondo antico, 1959 (traducere franceză, La Fin du monde antique. Avatars d'un theme historiographique, Paris, 1973). Vezi de asemenea Henri-Irenee MARROU, „La fin du monde antique vue par les contemporains", în Les Terreurs de Van 2000, Paris, 1976, pp. 13-19.

Problema Atlantidei a fost definitiv rezolvată de Pierre VIDAL-NAQUET: „Atena şi Atlantida", în Vânătorul negru; „Herodote et L'Atlantide: entre les Grecs et les Juifs", în Qua-derni di Storia, nr. 16, iulie-decembrie 1982, 74 pagini.

Asupra cronologiei Evului Mediu, vezi Bernard GUENEE, Histoire et culture historique dans VOccident medieval, Paris, 1980.

Terorile anului o mie fac obiectul unei bogate bibliografii. Georges DUBY, în L'An mii, Paris, 1980 [Anul 1000, trad. rom. de Maria Ivănescu, Editura Polirom, Iaşi, 1996] face bilanţul acestui subiect. Util rămâne şi articolul lui Pierre RICHE, „Le Mythe des terreurs de l'an miile", în Les Terreurs de Van 2000, pp. 21-30.

Pentru ansamblul mişcărilor milenariste şi personalităţile reprezentative ale acestor curente, vezi Henri DESROCHE: Dieux d'homme. Dictionnaire des messianismes et millenaris-mes de Vere chretienne, Paris-Haga, 1969.

Textele esenţiale privind mileranismul medieval sunt grupate şi comentate în La Fin des Temps. Terreurs et propheties au Moyen Age, volum prezentat de Claude CAROZZI şi Huguette TAVIANI-CAROZZI, Paris, 1982.

Asupra mişcărilor milenariste din Evul Mediu şi de la începutul epocii moderne, cartea esenţială este cea a lui Norman COHN, The Pursuit of the Millenium, Londra, 1957.

Evoluţia infernului la finele Evului Mediu este urmărită de Jerome BASCHET: „Les conceptions de l'enfer en France au XIVe siecle", în Annales. E.S.C., 1/1985, pp. 185-207.

Pentru arta Evului Mediu şi raporturile sale cu sfârşitul lumii, sunt esenţiale lucrările lui Emile MÂLE, mai ales L'Art religieux du XIIe siecle en France, Paris, 1922; ediţia a 6-a, Paris, 1953, şi L'Art religieux de la fin du Moyen Age en France, Paris, 1908.

Pentru sfârşitul Evului Mediu şi epoca modernă până în secolul al XVIII-lea, ne referim la lucrarea fundamentală a lui Jean DELUMEAU, La Peur en Occident (XIV'-XVIIP siecles), Paris, 1978. [Frica în Occident (secolele XIV-XVIII). O cetate asediată, trad. rom. de Modest Morariu, Editura Meridiane, Bucureşti, 1986.]

Ruptura care separă spre sfârşitul secolului al XVII-lea cultura ştiinţifică a elitelor de superstiţiile şi temerile populare a fost studiată de Jean-Marie GOULEMOT: „Demons, merveilles et philosophie i l'âge classique", în Annales. E.S.C., 6/1980, pp. 1223-1250.

O excelentă lucrare despre avatarurile sfârşitului lumii în Grecia: Asterios ARGYRIOU, Les Exegeses grecques de l'Apocalypse i Vepoque turque (1453-1821), Salonic, 1982.

Pentru ţările române, găsim o informaţie bogată la Cornelia PILLAT, „Quelques aspects du theme de l'Apocalypse dans la peinture de la Valachie du XVIIIe siecle", în Revue roumaine d'histoire de l'art, 2/1973, pp. 165-204.

Pentru ideile novatoare ale lui Buffon şi ale secolului al XVIII-lea în general, vezi Introducerea lui Jacques ROGER din ediţia critică la Epoques de la nature, Paris, 1962.

Sfârşitul lumii în secolele al XIX-lea şi al XX-lea, mai ales în domeniul literar, face obiectul volumului The End of the World, sub direcţia lui Eric S. RABKIN, Martin H. GREENBERG şi Joseph D. OLANDER, Southern Illinois University, Carbondale and Edwardsville, 1983. Pentru literatura secolului al XIX-lea, vezi şi Rene GUISE, „Les romans de « fin du monde »: le probleme de la mort collective dans la litterature de l'imaginaire au XIXe siecle", în La Mort en toutes lettres, Nancy, 1983, pp. 171-183. Pentru raportul dintre sfârşitul lumii şi antiutopie, se poate consulta Mark R. HILLEGAS, The Future as Nightmare. H.G. Wells and the Anti-Utopians, Carbondale and Edwardsville, 1967.

Accidentele cosmice la începutul secolului XX sunt tratate de Lucian BOIA în L'Exploration imaginaire de l'espace, La Decouverte, Paris, 1987. „Pericolul galben" în aceeaşi epocă, de Jacques DECORNOY, Perii jaune, peur blanche, Paris, 1970.

Viitorul văzut în anii cincizeci formează obiectul cărţii lui Pierre ROUSSEAU, Histoire de l'avenir, Paris, 1959. Oscilaţiile fricii atomice sunt tratate de Jonathan SCHELL, în The Abolition, New York, 1984. Noile abordări ale noţiunii de pericol cosmic sunt prezentate de Richard MORRIS: The End of the World, New York, 1980.

O sinteză a neliniştilor recente şi a câtorva soluţii posibile poate fi găsită în volumul colectiv deja citat: Les Terreurs de Van 2000, Paris, 1976.

Raporturile dintre „grupările ozeniste”, extraterestri şi sfârşitul lumii sunt tratate de Jean-Bruno RENARD: Les Extrater-restres, Paris, 1988.

O critică a teoriilor privind civilizaţiile pierdute şi raportul lor cu spaţiul (extraterestri, catastrofe cosmice) este de citit în William H. STIEBING-JR: Ancient Astronauts, Cosmic Collisions, and Other Popular Theories About Man's Past, Buffalo, 1984. Vezi de asemenea Jean-Bruno REN ARD, „La para-archeologie et sa diffusion dans le grand public”, în L'Ar-cheologie et son image, Juan-les-Pins, 1988, pp. 275-290.

Magazine Litteraire, în sfârşit, şi-a consacrat numărul din iulie-august 1986 „Scriitorilor sfârşitului lumii”. Pentru cinematografie, vezi cartea lui Helene PUISEUX, L'Apocalypse nucleaire et son cinema, Paris, 1987.

Această carte este îndatorată nu doar surselor şi lucrărilor citate, ci de asemenea şi mai ales tuturor celor care l-au ajutat pe autor. Ţinem să mulţumim în mod deosebit lui Helga Abret, E. J. Alagoa, Volker Dehs, Mark R. Hillegas, Keith Hitchins, Georg G. Iggers, Yasuhiko Kisaichi, Nanei Leonzo, Jens. Chr. Manniche, Jean-Bruno Renard, Masayuki Sato, colegi şi prieteni, fără de care întreprinderea noastră nu ar fi fost posibilă.